

[ગૃહ પુસ્તકાલય ગ્રંથમાળા • વર્ષ ૨ • પુસ્તક ૨]

યુ ગ ચિ ત્ર

સ્વાશ્રયી લેખક મંડળ
લાઠી • કાઠિયાવાડ

એક રૂપિયા

જીવનરસ' પછી 'યુગચિત્ર' પ્રકટ થાય છે. હવે એપ્રીલમાં 'ભિર્મિ' થશે. દરેક પ્રકાશનમાં લેખકોની ટૂંકી નોંધ અને ફોટાઓ પ્રકટ ની અમારી ધારણા હતી પરંતુ લેખકો તરફથી અમોને એ માટે સાથ મળેલ નહિ હોય એને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકાયું નથી. પરિણામ આપવાનું ધોરણ રાખેલ છે અને આ વખે એ પ્રમાણે છતાં 'સ્વાસ્થ્ય પ્રકાશન યોજના' એનામક વિસ્તૃત યોજના સાથે

અને યોજનાના વિકાસને વધુ વગવાન બનાવા લખકો માળા'ના ગ્રાહકોની સંખ્યામાં બની શકે ત્યાં સુધી વધારો કરવા નો, ખુદ્દિનો અને લાગવગનો ઉપયોગ કરશે નો પરિણામે મળતા વાર કેટલી ?

આપનો વિશ્વાસ
વૈર્યચન્દ્ર ર. બુઢ

गजराज डिपॉजिट संजाल

गजराज डिपॉजिट विभाग

संख्या २२११७ किमत १००.

मुद्राधिक

नाम

दिनांक ५-१-३१

[चित्रकार : श्री. हरिसाध त्रिवेदी]

યુગચિત્ર

સંપાદક અને પ્રકાશક
ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ, વકીલ

[સર્વહક્ક લેખકોને સ્વાધીન]

પ્રકાશક
સ્વાશ્રયી લેખક મંડળ
લાઠી, કાઠિયાવાડ

[આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૨૫૦]

[સંવત ૧૯૯૬
સને ૧૯૪૦ માસ]

પ્રકાશન એજન્ટ
ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી.

[એક રૂપીયો]

○

[કાઠિયાવાડ]

મુદ્રક : મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ સ્વાધીન મુદ્રણાલય : રાણપુર.

૬૧૧૨૧

[યુગચિત્ર : દૂંડી વાર્તાવિજ્ઞાન સંચય] [એક રૂપિયા]

વાર્તા અગર લેખનું ક્રમ	અમદાવાદ	ક્રમક	૫૪
૧. કલા નીતિ	શ્રી. રમેશ	ગંગાસિંહજી	૯
૨. પત્રકથા	શ્રી. રમેશ		૨૦
૩. હિંદુઓ અને પૂર્વ આફ્રિકા	શ્રી. પ્રભાશંકર ત્રિવેદી		૪૨
૪. ઉદ્ધુ	શ્રી. મોહનસિંહ હ.	પરમાર	૫૨
૫. પસંદગીના લગ્ન	શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ		૬૭
૬. એ ચીસ....	શ્રી. રામભાઈ ત્રિવેદી		૭૨
૭. છેલ્લા જુહાર	શ્રી. “નારાયણ”		૮૨
૮. મુક્ત પ્રેમ	શ્રી. “નારાયણ”		૯૦
૯. વીર અમરાજી	શ્રી. ગણપતલાલ જોષી		૯૭
૧૦. જ્યાં કબર છે	શ્રી. ભગીરથ મહેતા		૧૦૦
૧૧. આર્યલલના	શ્રી. દિવેશ્વર લાલજી	પંડ્યા	૧૦૩
૧૨. પાણીના પૈસા	શ્રી. વશરામભાઈ જી.	પટેલ	૧૧૫
૧૩. ભક્તરાજ ગાંગો	શ્રી. દિવેશ્વર લાલજી	પંડ્યા	૧૨૭
૧૪. માડીની કબર	શ્રી. કાન્તિ વડોદરીઆ		૧૩૫
૧૫. અનિલા	શ્રી. ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ		૧૪૨

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી [કાઠિયાવાડ]

“ગૃહપુસ્તકાલય ગ્રંથમાળા”

માટે વિજ્ઞાપિત

સાહિત્ય રસિક સન્નનો

લાયબ્રેરીના મંત્રી સાહેબો

અને સંસ્થાઓના સંચાલકો

લેખકોના સહકારે શરૂ થયેલ આ સાહસનો આધાર ગ્રાહકોની સંખ્યાના વધારા ઉપર છે. આપ જે સાહિત્ય વાંચીને હસો છો અને રડો છો, રાગ્યો છો અને નાચ્યો છો, એના સર્જકોને શું મળે છે? તેના વિચાર જે દિવસે સમાજ કરશે તે દિવસે ઉભયનું શ્રેય થશે. આપ લેખકો જ પ્રકાશન કરતા હોય તેવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપશો તો આવતી કાલના સાહિત્ય સર્જનનો યશ આપને હશે.

“ગૃહપુસ્તકાલય ગ્રંથમાળા”ના ગ્રાહક થનાર દરેક ગૃહસ્થ એક સંતોષ લઈ શકે તેમ છે, કે પોતે પોતાનાં નાણાંથી લેખકોને સીધું જ ઉત્તેજન આપે છે. લેખકોના પરિશ્રમનો લાભ લઈ માર્ગેતુગ્ગર બનનારી કોઈ પ્રકાશન સંસ્થાને નહિ. અને આથી ગ્રાહકો જે લેખકોના લખાણો પર પોતે મુગ્ધ થાય છે તેમને જ ન્યાય આપી શકે છે.

ગ્રંથમાળાનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા પાંચ અને વિદેશમાં શિલીંગ દસ પોસ્ટેજ સાથે છે. એક વર્ષમાં આઠ પુસ્તકો બહાર પડે છે. દરેક પુસ્તકમાં ૧૫૦ પૃષ્ઠ આવે છે. એ રીતે આઠ પુસ્તકના ૧૨૦૦ પૃષ્ઠનું નક્કર વાચન ગ્રાહક ધેર બેઠા મેળવી શકે છે.

આ ગ્રંથમાળામાં બહારની કોઈ પણ જાહેરખબર લેવામાં આવતી નથી. એ એની વિશિષ્ટતા છે. વળી લેખકો પોતે જ પ્રકાશક હોવાથી પોતાનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય આ પુસ્તકોમાં આપે છે.

કુટુંબમાં જુદી જુદી રસવૃત્તિવાળા બધાને આનંદ આપે એવા જુદાં જુદાં વિષયના પુસ્તકો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનથી માંડી બાળકો માટેની પરિકથાઓ સુધીનું સાહિત્ય આ એક જ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થવાથી મેળવી શકાય છે.

આ અંથમાળાનું વર્ષ ૧૯૪૦ના જાન્યુઆરીથી ગણાશે અને દર દોઢ દોઢ માસે ક્રમશઃ પુસ્તકો પ્રગટ થતા રહેશે.

અંથમાળાની યોજના મુજબ પ્રથમ ‘જીવનરસ’ અને ‘યુગચિત્ર’ પ્રગટ થયા છે “ભ્રમિ” છપાઇ રહ્યું છે જે એપ્રિલમાં પ્રગટ થશે. જેમાં જુદાં જુદાં વિભાગમાં છંદ બદ્ધ, ગેદ્ય ભરપુર કાવ્યો, ખંડકાવ્યો, દેશભક્તિ અને ઉદ્બોધન કાવ્યો, કટાક્ષકાવ્યો, રાસગીતોનો વિભાગ ‘કૌમુદી’ અને બાલગીતો એ રીતે કાવ્યસાહિત્યનું એ એક સમૃદ્ધ પ્રકાશન બનશે. અને ત્યારબાદ પ્રગટ થનારા નીચેના પુસ્તકો તૈયાર થઇ રહ્યા છે.

સૌભાગ્ય : [સાહિત્ય સંગીત] સંપાદિકા:— અ. સૌ. બહેન ધનિષ્ઠા મજમુદાર. આખું પુસ્તક સ્ત્રીઓના જ સહકારે તૈયાર થાય છે સ્ત્રીઓના સ્વાશ્રયે આ પહેલું પ્રકાશન છે. જે જુનમાં પ્રગટ થશે.

જયસ્વદેશ : [નવયુગનું સાહિત્ય] પ્રેરણાત્મક રાષ્ટ્રીય સામાજિક દેશ હિતની વાર્તાઓ અને લેખોનો સંગ્રહ જુલાઈમાં પ્રગટ થશે.

આગની દુનિયા : [શ્રમજીવીઓનું સાહિત્ય] મુડીવાદ અને મજૂરોની નિતી વચ્ચે ચગદાતા માનવિઓની સામ્યવાદની દ્રષ્ટિએ રજુ થતી વાર્તાઓ અને લેખોનો સંગ્રહ, સપ્ટે માં પ્રગટ થશે

કાલી બોલી [બાળ સાહિત્ય] બાળમાનસને અનુરૂપ વાર્તાઓ, શબ્દ ચિત્રો, અને દુયકાઓનો સંગ્રહ અક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે.

ઉલ્લાસ [હાસ્ય સાહિત્યનું છેલ્લું પુસ્તક]

સ્વાશ્રમી લેખક મંડળે શરૂ કરેલી ગૃહપુસ્તકાલય અંથમાળાના સાહસને ઉત્તેજન આપવા લવાજમ રૂપિયા પાંચ મ. ઓ. થી મોકલશે અગર વી. પી. થી મોકલવા માટે ફરમાવશે એવી આશા સાથે

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર } આપનો વિશ્વાસુ સાહિત્ય સેવક
લાઠી. કાઠિયાવાડ } ધૈર્યવ્યંદ્ર ર. બુદ્ધના વંદન

પરિચય

‘ગૃહપુસ્તકાલય ગ્રંથમાળા’ના બીજા વર્ષના બીજા પુસ્તક તરીકે ‘યુગચિત્ર’ પ્રકટ થાય છે. આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં સહકાર આપનાર લેખકો અને તેમના સાહિત્ય વિષે થોડું કહેવાની મહારી ફરજ અદા કરે છું.

કુ. શ્રી. મંગળસિંહજી સિદ્ધહસ્ત કલાકાર તરીકે આપણે તેઓશ્રીને પિછાનીએ છીએ. હિન્દ અને યુરોપના પ્રવાસે જઈ તેમણે પોતાની કલાભાવાનાનો અદ્ભુત વિકાસ સાધ્યો છે. તેઓશ્રીની કક્ષમ પિંછીના રંગોથી તૈયાર થયેલ દિવાલચિત્રો મુઘ્ધ બનાવે તેવા સફળ સર્જન ગણાય છે. એવા સાહિત્ય અને કલાના ઉંડા અભ્યાસીની કલમ “કલા નીતરતો સૌરાષ્ટ્ર” રજૂ કરે છે. તેમાં ભૂતકાળની ભવ્ય ઈમારત અને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વર્તમાન યુગમાં સોરઠને ગામડે ગામડે ધસાતી ભૂંસાતી ઝોળા પડછાયા જેવી બનતી જાય છે તેને સજીવન રાખવા માટેની હાકલ શબ્દે શબ્દે સંભળાય છે.

શ્રી. રમેશ ‘જીવનરસ’માં તેમણે રજૂ કરેલ લગ્નયાત્રા’ હજી આપણે ભુલ્યા નથી. આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રી સમાજના ઉંડા મર્મને સ્પર્શતી, મીઠી ભ્રમણામાં આદર્શ મનાયેલ જીવનની કપરી વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આપતી “પત્રકથા” રજૂ કરે છે. તેમાં સમાજવાદ, મહાસભાની પુરાણ પ્રિયતા અને જાતિય જીવનની ચર્ચામાં આધુનિક યુગનું સફળ ચિત્ર રજૂ કરી શક્યા છે.

શ્રી. પ્રભાશંકર ત્રિવેદી પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા આપણું સોરઠી સાહિત્યકારે ‘હિન્દુઓ અને પૂર્વ આફ્રિકા’ નામક ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકતો લેખ મનનિય અને અભ્યાસક દૃષ્ટિએ આલેખી આ ગ્રંથમાં રજૂ કર્યો છે. જેમાં હિન્દુઓ હિંદી મહાસાગરનાં મોઝાઇક ઉપર થઈને એ હજાર વર્ષથી એ જૂના કાળમાં આફ્રિકામાં પહોંચી નિષ્પિડ અરણ્યો

અને ગગનચૂંબી પહાડોની જાંડી જાંડી ખીણો વીંધીને ઠંઠ સરોવરના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો વાવટો હિંદી મહા પ્રજાએ ફરકાવેલ તેની મુદાસર હકીકતો ઐતિહાસિક અને ભૌગોલીક રીતે આધાર સાથે સાબિત કરી બતાવેલ છે.

શ્રી. મોહનસિંહ હુમીરસિંહ પરમાર કરાંચી વસતા આપણું ગુજરાતી સાહિત્યકાર હાસ્યરસના લેખક તરીકે ખ્યાતી મેળવતાં જાય છે. આ સંગ્રહમાં તેઓશ્રી સમાજથી દાઝેલા એક “ઉલ્લુ”ની દૈનંદી કથા રજૂ કરે છે. જેમાં ઘણું સ્થળે બને છે તેમ સમાજના શયતાનોની લીલા, રાષ્ટ્રીય સેવાના બાને બહાર આવેલ નેતાઓના સડેલા માનસ અને અમલદારોની પરદા પાછળની નિતીનો ખ્યાલ આપતો ‘ઉલ્લુ’ આપણને ડાહ્યો ડમરો અને બુદ્ધિશાળી લાગે છે. ‘બળાત્કાર’ આટલું બોલતા છેવટ તેનો શ્વાસેશ્વાસ રૂંધાય છે. એવી કંઈક કથની આપણને સમાજની કલુષિતાનો ખ્યાલ આપે છે.

શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ જેમણે આ ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુસ્તકમાં “ન્યાય દેવતા” રજૂ કરીને આપણને ભયની ધ્રુજરી અનુભવાવી હતી તે સમર્થ લેખક આ ગ્રંથમાં ‘પસંદગીના લગ્ન’ રજૂ કરે છે જેમાં સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને સમાનધર્મી યુવક યુવતિનાં સ્નેહલક્ષ્મી શા માટે નિષ્ફળ નિવડે છે અને પરણિત પ્રેમમાં ઉણપ આવવાનાં શાસ્ત્રીય, જાતિય અને સાંસ્કારિક કારણો ક્યા છે તે બતાવીને આધુનિકયુગના એક ચર્યાસપદ વિષયની આલોચના કરી છે.

શ્રી રામભાઈ ત્રિવેદી : ‘સીમ્બા’ના લેખક આ ગ્રંથમાં ‘એ ચીસ’...રજૂ કરે છે જેમાં આફ્રિકન પ્રજાને ગુલામ તરીકે લઈ જવા અરખ વેપારીઓ સૂનેરી ઝાળ ઝિછાવે છે અને ભોળા માનવિને મધ લાગે લટકાવી કેટલી કંઈક નિપજાવે છે તેનું દર્દનાક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. જેમાં લોહી તરસ્યા રાક્ષસોથી પણ ભયંકર અરખ વેપારીઓ પહેલા

મીઠી જીલ વાપરી પાછળથી ફારડાઓ વીંઝે છે તેનું કમકમાટી ઉપજાવે તેવું દષ્ય ઉજળી માનવતાનો ખ્યાલ આપે છે.

“શ્રી નારાયણ” આ ગ્રંથમાં બે વાર્તાઓ રજૂ કરે છે. જેમાં “હેલ્લા જીહાર”માં મૂડીવાદી માનસ ધરાવતા કાળા હૃદયના કાળા પટેલ ગરીબ બિચારા ધના જેવા નિખાલસ અને સરળ હૃદયના માણસને ફેવી રીતે છેતરી તેના જીવનનો મૃત્યુધંટ બજાવે છે તેનું કથણ ચિત્ર રજૂ કરે છે અને બીજી વાર્તા ‘મુક્તપ્રેમ’ જેમાં નારી હૃદયના આલેખનનો પ્રશ્ન રજૂ કરી પુરૂષની ભ્રમર ભાવનાથી સ્ત્રી જાતિ હડ-ધુત થઈ રહી છે તેનું ભાન કરાવે છે.

શ્રી ગણપતલાલ જોશી ‘વીર અમરાજી’ નામક ઐતિહાસિક વાર્તા રજૂ કરે છે. જેમાં ધર્મયુદ્ધ માટે લડવા અમરાજીની વાતને એક કાયર પુરૂષે ધુત્કારી, પરંતુ અમરાજી યુદ્ધે ચડે છે ત્યારે એક યુવાન તેને અણીને સમયે મદદ કરે છે. મદદ કરનાર યુવાનનો અમરાજી આભાર માને છે. પરંતુ એ યુવાન તો પેલા કાયર પુરૂષની સ્ત્રી નીકળે છે. તેવી શૌર્યભરપુર ઘટનાને સુંદર રીતે રજૂ કરેલ છે.

શ્રી ભગીરથ મહેતા : કાવ્યના રચનાર તરીકે ખ્યાતિ પામતા જતાં ભાઈ ભગીરથ મહેતા આ ગ્રંથમાં એક ટૂંકી વાર્તા રજૂ કરે છે. ‘જ્યાં કબર છે’ તેમાં ‘સપ’ અને કબરના સ્વપ્નાની ચમત્કારીક ઘટનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રી દિવેશ્વર લાલજી પંડ્યા જૂના અને જાણીતા વાર્તાલેખક છે આ સંગ્રહમાં તેમણે બે વાર્તા રજૂ કરેલી છે જેમાં “આર્યલક્ષના” આપણી સંસ્કૃતીનો ખ્યાલ આપે છે પતિને આરાધ્ય દેવ માનતી પ્રાચીન આર્ય મહિલાની ઉદાર ભાવના પતિના જીવન માટે પોતાનું લોહી નીચોવી આપે છે અને આધુનિક યુગના રંગે રંગાયેલ યુવતિ પતિની માંદગીના ઝેરી જંતુથી ડરે છે એ બન્ને વચ્ચેના વેષમ્યનું દિગ્દર્શન કરાવતું સફળ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. અને બીજી વાર્તા

‘ભક્તરાજ ગાંગા’માં સૌરાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત હરિજન ભક્તના ચમત્કારિક પરચાનો ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખ્યાલ આપ્યો છે.

શ્રી. વશરામભાઈ જી. પટેલ યુવાન અને આશાવાંત કલમખાજ છે. તેઓએ હિંદી મહાસભાએ મઘ નિષેધની જે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી કરોડો કીસાન મજૂરો અને ગરીબોના જીવનને સુખી બનાવા પગલુ ભર્યું છે તેનું યોગ્ય નિરૂપણ કરી દાર્થી થતી પાયમાલી, આધુનિક કેટલાય પત્રકારોના બે ધારા માનસ, લાંચ પર જીવતું પોલીસખાતું, દારૂડીયાના દીદાર અને “પાણીના પૈસા” પેદા કરનારની છેવટ થતી દશા. આ બધા પ્રશ્નનું વાસ્તવિક સર્જન કરી આધુનિક સળગતા પ્રશ્નોને સરસ રીતે ચર્ચેલા છે.

શ્રી કાન્તિ વડોદરીઆ આ ગ્રંથમા માતૃભૂમિની સેવા માટે બલિદાન બનનાર અને દીકરાના આત્મ ત્યાગની વાત રજૂ કરે છે. દેશ માટે જીવન કુરબાન કરનારા એવા વિરલ આત્માઓ જ વિજય સંપાદાવે છે. આઝાદીની તમન્ના રોમે રોમ સળગી ઊઠે છે ત્યારે જ મુક્તિ સાંપડે છે. જાપાન અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાપાન વિજયી બને છે તેમાં છૂપા ભોગ આપનારના જીવનને યશસ્વી બનાવતી ઘટના રજૂ કરી છે.

છેલ્લી “અનિલા”ની વાર્તા પ્રકટ થયેલ છે. આપણું પ્રાચીન અને અર્વાચીન યુગના જુદી જુદી રીતે રજૂ થતાં દૃષ્યોનો આ વાર્તાઓ અને લેખોનો સંગ્રહ સાહિત્ય રસિકો અપનાવી લેશે એવી શ્રદ્ધા સાથે

સાહિત્ય સેવક

શાન્તિગૃહ
લાઠી
૧૦-૩-૧૯૪૦

}

દા.દ.વજ.૨.૭૬૫

સંપાદક : યુગચિત્ર.

કલા નીતરતો સૌરાષ્ટ્ર

[લેખક : કુમારશ્રી મંગલસિંહજી : ડાહી]

કલા છે ભોળ્ય મીઠી ને, બોક્તા વિણ કલા નહિ !
કલાવાન કલા સાથે, બોક્તા વિણ મળે નહિ !

—કલાપી

કુંવરતી સૌંદર્યે મધમધી રહેલા સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવકુળના નરોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની કલાભરી વિહારલીલાની સુરખી ફેલાણી : દંપતી-વૃંદોએ જીવનરાસ ખેલ્યા અને ગીત મંજરી મહેરી એ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં કલાનાં ખીજે તો કાણુ જાણુ ક્યારનાંય વવાયાં હશે; પણ એનાં દર્શન તો બોક્તા જ કરાવી શકે. એમ કૃષ્ણચંદ્રે નરનારીઓમાં રાસનૃત્યો અને સંગીતકલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. એને આજે હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે. જેનામાં જીવનતત્ત્વ બહેતું રહે એનું નામ કલા. એ દૃષ્ટિએ કલા આજે સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડે ગામડે ઘસાતી, ભૂંસાતી, ઓળા પડછાયા જેવી જેવા મળે છે, ત્યારે ભૂતકાળની ભવ્ય કદપનાની ભવ્ય ઇમારતનાં ખોખાં નજર સામે ઉભરાય છે.

વાર તહેવારે ગામડાનું સ્ત્રીવૃંદ કિલ્લોલ કરતું શેરીઓના ચોકમાં કે ગામડાના ગોંદરે રાસનૃત્યોની સરવાણી જેવા હાંચ અને રાસડા ફેલતું હોય છે, ત્યારે એનાં ડાહ્ય અને હલક કલા પિપાસુને આછાં

દર્શન કરાવી જાય છે. વૈષ્ણવોએ સંપડાવેલી સંગીતકલાના દૂર દૂરથી આવતા આછા થતા જતા વિરલ રણકાર કોઈ કોઈ વખત અગોચર ખૂણેથી આવીને ચમકાવે છે, ત્યારે એ સંગીતની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે.

સિંધુની છોળે છલાકા કચ્છ-કાઠીયાવાડના કાંઠે જુવાળ પેટે સ્પર્શી ગયેલ સંસ્કૃતિના અવશેષ સમા અલંકારો હજુ સોરઠની કોઠ ઉંડી ભૂતળમાંથી મળી આવે છે. આજના અલંકારો નવા જમાનાના રૂપરંગ ભલે પાગ્યા હોય, પણ એની પ્રાચીન કલા તોલે તો અંશમાત્ર આવી શકે નહિ. હજારો વર્ષ પરનાં બલોયાં જેવા શંખવદ્ધ્યો આજે ખારા-પાટની ભૂમિનાં તળમાંથી સાંપડે છે. એની ઉપરનું ફૂલવેલ દોરું ચિત્રા-મણુ આજે આટલા વર્ષે પણ એ કાળના માનવોની કલાવૃત્તિનો ખ્યાલ આપી શકે છે. એ અલંકારોની બનાવટની મૂળ વસ્તુના વિકાસ હાથીદાંત કે સોનાનો ઉપયોગ થતો હોય તો પણ આજે સોરઠી નારીના કાંડા ઉપર શોભતાં બલોયાંનો આકાર તો એની જૂની સંસ્કૃતિને સાચવી રહ્યો છે.

એ કાળની સુંદરીઓની કલ્પના પણ એ યુગના અવશેષ સમા અલંકારોથી ન આવે. પણ આજે વનવગડે ધૂમતી આયરાણીઓ, રતારણો, કણુમણો કે મેરકન્યાઓના છૂટા છેડાના પહેરવેષમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કલા નીતરતી દેખાય છે. હીરભર્યા વેલબુદ્ધાની રંગ મેળ-વણી અને પંખીઓનાં ચિત્રામણુ, સુમેળ ગોઠવણીને હિલોળે ચડ્યું ખીલતું ભરત એમની કલા નીતરતી અંગુલીઓ દ્વારા અંકિત થયેલ હોય છે. એ નથી કોઠ ચિતારા પાસે ચિતારાવા જતી કે નથી કોઠ છીપા પાસે છપાવા જતી, પણ આજની શહેરની સ્ત્રીઓ એનું આધુનિકરણ કરે છે ને રંગના થપેડા જેવા ભરત ભરે છે તેનાં કરતા આ વનવાસિની કન્યાઓની આંગળીઓમાં એ સજ્જન કલા હજુ જળવાઈ

રહી છે. એના અંગ ઉપરના અલંકારો કે એના દેહ ઉપરનાં વસ્ત્રો આજના જમાનાની સુધરેલી ગણાતી કન્યાઓને અસંસ્કારી બલે લાગે, પણ ખરી રીતે તો સોરઠી સન્નારીઓએજ પોતાના કંઠ અને દેહમાં સાચી કલાને પૂરીને સાચવી રાખી છે, એમ કહ્યાં વગર રહેવાશે નહિ.

એનું ઘર કે આંગણું એની કલાસ્તીકતાનો ખ્યાલ આપી જાય છે. માટી લીંધ્યાં ઘર કે ઓસરીમાં એ વિધવિધ જાતની વાંકળીઓ પાડે છે. રંગોળી પૂરવાના રંગ એને મળતા નથી ત્યારે લીંપણમાંજ એ પોતાની આંગળીઓની પીછી વડે ચિત્રામણને અંકિત કરી એની રસવ્રત્તિને સજીવ રાખે છે.

સોરઠના મેળાઓ એ સોરઠી કલાના અખૂટ ભંડાર ભર્યા કોઠારો છે. માધવપુર કે સતાધરા બીમનાથ કે દુધેશ્વરના મેળાઓ જુઓ તો તમને ઠેરઠેર કલાસમૃદ્ધિ ઉભરાતી દેખાશે. વિધવિધ પેપાકોમાં શોભતી માનવમેદનીના દુહાઓ અને રાસડાની રમઝટા રાતના થંડા પહોરમાં તમારા દિલને હચમચાવી મૂકશે, પણ જુનાગઢનો શિવરાત્રીનો મેળો એ અનોખી વસ્તુ છે. કોકિલ કંઠી સોરઠી સુંદરીઓના મીઠી હલકે લેવાતા રાસડા અને હીંચ, એના અંગ અને કંઠમાં ઉડતી સૌરભ વાતાવરણને કલાભયુક્ત કરી દેતાં દેખાશે, વાદળાં જોઈ ટહુકતા મોરલા પેડે માનવદળ વચ્ચે, કાનમાં આંગળી નાંખી, ગગાને ખુલ્લું મૂકી, લલકારતા યુવાનોને દુહાઓની રમઝટ બોલાવતા સાંભળીએ ત્યારે ઉભા ઉભા આખી રાત ક્યાં ચાલી જાય તેનું જાન પણ રહે નહિ. સાહિત્ય અને સંગીતની સુમેળ રચનાભર્યાં એનાં ભજનો ગાતા વૈરાગી બાવાઓ; અને ભક્તોના ગળામાંથી ધીમી હલકે આવતા સુરો, તંબુરા કે એકતારાના તારો ઉપર રમતી આંગળીઓ સાથે સુમેળ સાચવી, કલાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી જાય એવી સોરઠી મેળાઓની મોજ અનોખી વસ્તુ છે. પણ પોરબંદર

તાબાના મેર પ્રદેશમાં સીડાકરની પૂજા જોવાનો લ્હાવો એ જીવનમાં અમૂલ્ય વસ્તુ છે. રૂપનીતરતી મેરાણીઓ, અંગઅળથી કસાયેલાં શરીર અને ગાત્રોથી કાંતિમાન યુવાન મેર, અને તેમનાં દાંપત્યજીવનઃ કલાનીતરતાં જોવાં હોય તો ત્યાં નરી આંખે દેખાઈ આવે છે, અને ઈશ્વરની કલાનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેતો નથી.

લગ્નસરા કે જ્ઞાતિવરા વખતે સ્ત્રીઓના પોષાક અને તેમાં નાજુક આંગળીઓમાંથી નીતરેલી કલા સાથે એનાં ગીત અને ગાણું-ફટાણુંમાં રીતરિવાજ અને મશ્કરી કરવાની કુનેહભરી મીઠાશ નીતરતાં દેખાય છે. મારવાડનાં ફટાણું સાથે ગુજરાત-કાઠીયાવાડનાં ફટાણુંને સુમેળ હોય છે, પણ સોરઠી ફટાણુંમાં મર્મ ને મળક અનોખી કલા દાખવી જાય છે.

લાજ મલાજો બાબુએ મૂકીએ તો સોરઠીનારીનું કાટુંખીક જીવન સરળ અને સાદું નથી હોતું, પણ એને સૌરભવંતું બનાવી કુટુંબી-જનોનાં દિલ સેવાથી જીતી લઇ એમને વશ કરી લેવાની કલા તો સોરઠીનારીની રંગે રંગમાં વહેતાં લોહિમાં હમેશા ઓતપ્રોત હોય છે. દીથેર અને ભોજાઈ વચ્ચે સમોવડીયાપણુંને જુદેલે વડિલોતું માન જાળવવાની મર્યાદા અને નાનેરા પ્રત્યેનાં વાત્સલ્ય સાથે માર્મિક મીઠાશ અને હેતની અમૃતભરી સરવાણીઓમાં આપણને સોરઠીસ્ત્રીની કલાનાં દર્શન મળે છે.

પણ આજની ફળવણી પામેલી સોરઠીકુમારીઓ, એને અભણ સ્ત્રીની જન્નળ માની એ જન્નળમાંથી નીકળવાની વાંચ્છનાઓ સેવતી દેખાય છે, ત્યારે આપણને લાગે છે કે આજની સ્ત્રી આગળ જાય છે કે પાછળ ?

ગૃહ અને કુટુંબ એ સોરઠીસ્ત્રીને મન જગત સર્વસ્વ છે. એની સેવા એ એનું મનોરાજ્ય છે, અને એનાં મૌકિતક જેવા બાલુડામાં

રચીપચી રહેલી ગૃહિણી, કુટુંબભાર વહેતી પોતાની સાથસતા ને કાર્યદક્ષતાને નમુનો બની રહે છે, એ જીવનનો સાચો ખ્યાલ આપણને સોરઠી નારી પૂરો પાડશે.

સોરઠી યુવાન આગે પોતાનું ખેડખત વેડફતો જાય છે. કુંગરાની ખોપો સામે મીંટ માંડી કે કાસના વરત ઉપર બેસી બળદને ડચકા-સ્તો કાસવાળો અને કયારા ફેડી પાણી પાતો પાણીઓ, દુધાની મોજ માણે છે, અને ખજા ઉપણતો ખેડુત પોતાના પરસેવે નીપજતાં સાચા મોતીની હેડચો ઉપર હેડચો બજારમાં લાવી ખડી કરે છે, ત્યારે એના મનમાં અનેરો આનંદ ઉભરાતો હોય છે. એ જગતના તાતનું પોતાનું બિરદ સાથક થયું અનુભવે છે ને ખજા ભરતી વખતે છૂટે હાથે દાન દેતાં એનાં પોરસીલા દરિઆવ દિલની ભભક સોરઠી ભૂમિના નરપુંગવને સાચા સ્વરૂપમાં રજુ કરે છે.

ભર્યા ભાદર્યા કુટુંબની વચ્ચે નવયુવાન દંપતી મર્યાદા જળવાઈ હજો મળે છે. પણ જુવાન પુત્રને ખેતરે ભાત દેવા જતી તેની પત્ની-ભત-વારીના રણકંતા કાંખી કડલાંના તાલ સુર કે જાંઝરના ઝમકાર સાંભળી સોરઠા બોલે, અને પત્ની આવીને પતિને કુવાના થાળા ઉપર બેસી ખાંતે ખવડાવે, એ જીવનની મોજ શહેરમાં રસોડે બેસી જમનારને કોઈ દિવસ આવવાની નથી.

આવું સાચું દંપતીજીવન જીવતાં ને માણતાં સોરઠી દંપતી, કલા-વંત સોરઠીકલાને આંગણે રંગોળી પૂરે છે, અને ખેડુત જીવન મૂકી શહેરની મીલોને આંગણે લોહીનાં ટીપાં રેડવી જીવન વેડફતો યુવાન પોતાના દાંપત્યજીવન ઉપર ડાંચીયા કરે છે, એમાં સાચી કલાદષ્ટિની જ ખામી છે.

સોરઠી કલાને રંગ દર્ષ દમને થંભાવી રાખનાર નીડર એકવચની દેવીપુત્રો અને એ સાહિત્યને સાચવી રાખનાર રાવણહથાવાળા ભાટો

અને ચારણો, સોરઠને ગામડે જ્યારે ભલકારા દેતા, એ ભૂમિના ભોક્તાઓની છાતી ઉપર બાંધેલી કસો ખેંચાઈ તૂટી જાય એવા પૃથ્વીછંદો, કવિતો અને દુહાની રમઝટ બોલાવે ત્યારે કચેરી ને દાયરો રંગમાં આવી જાય એ નજરે જોઈએ ત્યારે સોરઠીનર અને સોરઠનું સાહિત્ય ઓતપ્રોત બની જતું દેખાય છે.

સોરઠને પાદરે પાળીઆ ને ખાંભીઓ, દહેરીઓ ને સતીઓના પંજા જોઈએ ત્યારે એ માથાનો સોરઠી ચોદ્દો ખોળામાં ખાંપણુ લધને ગોખાલણુ પ્રતિપાળ કહેવડાવવા મીઠાળ બંધો, હડી કાઢતો હશે. નવ પરણીત કોડ ભરી કન્યા પોતાની કુકુંભવર્ણી ભાતીજળ ચુંદડી અને પાનેતરમાંથી, તગતગતી આંખો વડે એને ભલકારા દેતી હશે, શત્રુઓને પડકારતા એના સોજતીઓ, ભાલા ને તલવારોની છૂટે હાથે ફેરવણી કરતા હશે, રંગમાં રમતી ધુધરમાળ ખખડાવતી ઘોડીઓ છૂટે પગે ફૂદતી હશે અને મોટી મોટી નદીઓના પટ છલંગ મારી ટપી જતી હશે, એ ભવ્ય કદપનાઓ આપણને સોરઠના એ ભૂતકાળમાં ઉંડા ઉતારી મૂકીને ઝલુઝણાટી ઉપજાવે છે. ત્યારે આજનો સોરઠ એ ભૂતકાળના સોરઠનું ખંડીએર લાગે છે. પણ એ લુપ્ત થતી જતી કલા એ ખંડીએરને ખાંભીઓના મૂળમાંથી અંકુરો રૂપે આપણને પ્રેરણા આપ્યા કરે છે. એ ભવ્ય ચિત્રોને ભીંત કે કેનવાસ ઉપર ઉતારી લેવાની કલાકારોની ફરજ અનિવાર્ય છે.

હવે આપણે આપણાં લોકવ્રતો જોઈએ. આપણી શિષ્ટ સંસ્કૃતિની સાથોસાથ શાસ્ત્રો કે પુરાણોથી નિરાળા હોવા છતાંયે એ આપણામાં રૂઢ થઈ ગયા છે. નાની બાળા સમજણી થાય છે ત્યારથી એનું મન વ્રતોમાં રમવા લાગે છે. ગોર્યોના તહેવારોમાં જીવાન વાવી ગોર્યોનું પૂજન કરવા જતી નાનકડી બાળિકા જાણે સહિઅરો સાથે બહેનપણીને મળવા જતી હોય એટલી ઉછરંગ ભરી દેખાય છે. ભાઈ બોળાઈના

હું'આ ખાતી કુમારીઆળા વિરપસલીનાં વ્રતો કરતી વખતે ભાઈ ભોળ-
ધનું ક્ષેમ ઈચ્છતી હોય છે. નાગપાંચમના વ્રત કરી શુભ વાંચે છે ને
કારતક મહિને તુલસી પૂજા કરીને વનરપતિ બહેન સાથે હજેમજે છે.
પોષી પુનમને દિવસે સ્વાશ્રયી બની હાથે રાંધીને ખાય છે ત્યારે તો
આપણી બાળ કન્યાનાં વ્રતો એના જીવનમાં ઓતપ્રોત થતાં દેખાય છે.

એવી જ રીતે યુવતીઓ અને નવોઢા સ્ત્રીઓના વ્રતો પણ
સમાજ, ઋતુ અને દેશકાળ પ્રમાણે એને સંસાર વહેવાર અને વાત્સ-
લ્યની ભાવનાઓ જગાવે છે, ત્યારે એ વ્રતોની પાછળ રહેલું ગુપ્તત્વ
એના અંગેઅંગમાં દેખાઈ આવે છે. પરોપકારવૃત્તિ, જીવન વિશુદ્ધિ,
અને આનંદ કિલ્લોલની તિતિક્ષા એ આપણાં વ્રતોનો મહિમા છે.

આજે એ વ્રતો ચાલુ છે પણ એની પાછળની મહત્તા ભૂલાય છે.
ભાઈ શ્રી. રાયચુરાભાઈ અને મેઘાણીભાઈએ આપણી દટાઈ જતી
સંસ્કૃતિને સજીવન રાખવા જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેને આગળ ધપાવવા
જરૂરી છે. નહિ તો કાટ ખાઈ જતું લોહું ધૂળ બની જાય છે, એમ
આપણું આ રહ્યું સહ્યું વ્રતધન ધસાતું ભૂંસાતું કાળના પડદા નીચે
દટાઇને નાશ પામશે.

રજપુત ઝનાનામાં મારવાડી કન્યાઓ આવી તે સાથે કલાનીતરતી
રંગ બેરંગી ભાતીગળ ચુંદડીઓ પ્રવેશી અને બાંધણીની કલાનો
વિકાસ થયો. બાવન બાગનું ઘરચોળું એ બાંધણીની કલાનો ખ્યાલ
આપી શકે છે. આજે તો બાંધણીની કલા છીન્નભિન્ન થઇ ગઈ છે,
છતાં પાટણનાં પટોળાં પેડે મૃતપાય થયેલી રંગાટી કલા આજે સોર-
ઠના કોઇ કોઈ ગામડાંમાં ડોકીયાં કરે છે.

પાષાણયુગના અવશેષ જેવા સોરઠના ભાલાંને બરછીઓ પાષા-
ણકાય સોરઠી શુરવીરોના શૌર્યને સાથ આપી ભાટ ચારણો ને બારો-

ટની યશગાથાઓદ્વારા અમર બન્યાં છે. એવી રીતે કલાભર્યા ક્રમતાને ધ્રુવરમાળે શોભતી સોરડી ઘોડી પણ કલાભરી ગણાતી' એનો ખ્યાલ આજના મોટરના જમાનામાં આવવો મુશ્કેલ છે.

સોરડી નરનો રૂપાંબ અને ગારવની શાખ પુરતો પહેરવેશ-અમી-બંડીને શસ્ત્રાળ, અને આંટીયાઆળી પાંચડી ને ભેટ બાંધવાની છટા એના શેલાને રેટામાં ઉભરાતી ભાત, એની બેઠક અને પલોંડી, એના દાઢીના થોભીયા અને મૂછોના કાતરા, એના ઓજસ અને પ્રતિભાની શાખ આજે જૂનવાણી વૃદ્ધોમાં મેગરવાનાં ઝાકળખિંદુ જેવાં જળવાઈ રહ્યાં છે. એ ક્યારે અદ્રશ્ય થઈ જશે તે કહેવાય નહિ. પણ એને અખંડ સાચવી રાખનાર. કાડીયાવાડી રાજવીઓનાં રાજકોટનાં કોનટ-હોલ કે રાજ કચેરીઓમાં ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડતાં તૈલી ચિત્રો આજે પણ સોરઠની ભવ્ય કલાનાં દર્શન કરાવે છે.

પણ એ દર્શન પરદેશી માનસ લઈને આવેલા વિદેશી કલાકારો દ્વારા અંકિત થયાં છે. એને મૂળમૂલ સ્વરૂપમાં ઉતારવા માટે કોઈ સોરડી કલાકારની પીંછી હાથ લે તો હજુ વધુ ઓપ આવે.

સોરઠની સુંદરીઓ ને નરસિંહો કલાના પ્રતિક સમાં હતાં એ રીતે એમનું શિષ્ય અને સ્થાપત્ય પણ કલાભર્યું હતું. સોરડી સોમનાથનું મંદિર દેવોએ સોનાનું બંધાયું, એના નાશ પછી કાષ્ટનું બંધાયું અને છેવટે રાજપુત યુગમાં એ પાપાણનું થયું. કાળના અતેક થા ઝીલતું, નાશ પામતું ને નવું થતું, એ મંદિર કલાની સમૃદ્ધિ પોતાના દેહમાં ભરીને કલાભંડાર સરખું ઓપતું હતું. દુસ્મનોના હાથે ભાંગ્યું-તૂટ્યું-નાશ પામેલું એ મંદિર આજે એના છિન્નભિન્ન થયેલા અંગ જેવા પથરો ઉપર અંકિત થયેલા શિષ્યની ઝાંખી કરાવવા જોઈતું ય જીવતું નથી.

દેવનગરી જેવા શત્રુંજય ઉપરનાં જનમંદિરો, ગિરનાર ઉપરનાં દેવાલયો, દારિકાનું દેવમંદિર અને જમનગરનો કોડો-લાખાટો અને જમ વિભાજનો રાજમહેલ, ખાપરા કોડીઆનાં જૂનાગઢનાં ભોંયરામાં સોઠી સલાટોના હાથે અંકિત થયેલ શિષ્ટ અને સ્થાપત્ય આજે પણ અજાયબી પમાડે એવું કલાભર્યું મોજુદ છે, ને તે કાળના રાજવીઓના કલાપ્રેમની સાખ પૂરે છે.

વાવ, કુવા ને ગોખની કોતરણી અને ગઢ, કોડા ને ચાડીકાઓની બાંધણી સોરઠી કલાના નમુના રૂપ આજે આખા સોરઠમાં જ્યાં ત્યાં વેરાયેલાં સંભાળ વગરનાં જીર્ણુ બની રહ્યાં છે. ભાવનગરના દરબાર-ગઢની કલાભરી કમાનો ને તોરણો સોરઠી સલાટોની છીણીમાંથી ઉપજેલાં છે, તે આજે પણ યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યાં છે.

લાકડા ઉપરની કોતરણી અને લાખવડે તેમાં પૂરાયેલ રંગની મીઠાવટ ભાંગતા શહેરોનાં ખડીઝેર બનતા મકાનોમાં સડી રહ્યાં છે, એને લાવીને નવા થતાં મકાનોમાં સાચવી લેવાની કલ્પના પણ આજના ધનિકોને આવતી નથી, અને તેને બદલે પરદેશી મોડેલો ઉપર થતા નકશાઓ દ્વારા બંધાતા બંગલાઓ જૂની સંસ્કૃતિ અને કલાનો ધ્વંશ કરતા નજરે પડે છે. પણ એ કાળના ઉપાસક વિશ્વકર્માના વંશજોને ફરી પ્રોત્સાહન આપવાનું આજના સોરઠવાસીઓ ધારે તો એ કલા ઓલવાતા અંગારા ઉપરથી રાખ ઉડી જતાં પૂર્ણરૂપમાં દેખાય એમ ફરીથી ખીલી ઉઠે.

હીંતે! ઉપર રંગીન ચિત્રો દોરવાની કલાનાં દર્શન અજાંતાની ગુફાઓ જેવા જનારને મુગ્ધ કરે છે; ને દૂર દૂરથી આવતા પરદેશીઓને મ્હોંમાં આંગળાં નખાવે છે. એ કલાની પ્રેરણા પામીને પોતાની સોરઠ ભૂમિને પણ અંકિત કરવાનું સોરઠી કલાકારો બૂધ્યા નથી.

જામનગરનાં જૈન મંદિરોની ભીંતો કે શીઠોરનાં દરબારગઢની ભીંતો પર દોરેલ વીર આતાજીનાં યુદ્ધ ચિત્રો અને દામનગર પાસેના પાડરશીંગનામના ગામડાના શિવાલયના ધુમટમાં એ કલાનાં દર્શન આજે પાયાય છે.

જૈનોના ભંડારોમાં કેટલાય કાળની સચવાઈ રહેલ તાડપત્રીએ ઉપર દેશી માટીમાંથી વનરપતિની મેળવણી પામીને કાઢેલી શાહી રંગો વડે ઉતારેલાં ચિત્રો ઉત્તમ કલાના નમુના જેવાં અંધારે આંખ સડતાં પડ્યા છે.

આમ આજે સોરઠની કલા નાશ પામતી જાય છે. પણ તે વખતે સોરઠને આંગણે ચિત્રકારોએ સોરઠની કલાને સાચવી રાખવા અને વિષ પ્રયત્નો કર્યા હશે એમ દેખાય છે. આજના વિદેશી માનસે રંગ ચેલ ધનવાનોની પાસે આજના જમાનાના કલાકારોએ કલાને સાચા લેવાની પોતાની ભાવનાઓ રજુ કરી હશે, પણ અનાદર કે પોષણ અભાવે મૃતપ્રાય બની હોય તો ના નહિ. આજ તો પરદેશી ચિતારોએ લાખો રૂપિયા લઈ દોરેલા ચિત્રો જ કલાના નમુના ગણા રાજમહેલોને શોભાવે છે. પણ આપણી પ્રાચીન કલાને સજીવન કરવા ઘોષણા કરતાં રવિશંકર રાવળ અને ઉગતા કલાકારો, સોરઠી કલાજતન માટે ચિંતન અને મનન કરે છે, એમને આ કાર્યમાં રાજલેવાની ભાવના કે પ્રેરણા કાઠીનેએ આવશે તો સોરઠની સંસ્કૃતિ વિલાપને નાશ પામતાં પુનર્જીવન પામી એમની પ્રજ્ઞની કલાભૂખ સંતોષશે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડની કલાનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ અવલોકન કરત એની ઉદાહરણી મહેમાની વખણાય છે. એ રીતે એણે બીજાં પ્રાંતોનાં ધર્મોની કે સમાજની કલાને પોતાને આંગણે આવકારીને પોતાની કલા સંસ્કૃતિને ધ્વંસ થવા દીધો છે. વૈષ્ણવોદ્વારા સંગીત, જૈનોદ્વારા શિલ્પ મુસલમાનો દ્વારા સ્થાપત્ય અને રાજપુતો પાસેથી ચિત્રકલા પામેલ અ

પ્રદેશમાં પરદેશી સંસ્કૃતિની સ્થાને જિંદગી બાજુ પ્રાંતી કરતાં વધારે અપનાવતો હોય એમ દેખાઈ આવે છે. અને એનું વિષ તેની રંગોમાં પ્રસરતું જાય છે. અરીષ્ટી માણસ પેઠે એ પોતાની જાતને એ વિષના કમળમાં સોંપતું જાય છે. ગુજરાત-કાઠીયાવાડ પોતાના કલામય દેહને મૃતપ્રાય બનાવી દફનાવે તે પહેલાં પરદેશી મોહના પડળ તેની આંખોથી ઉતરતા કાષ્ઠ રણુભેરીના સૂર એની જનતાને કાને પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે એ અભિલાષા અસ્થાને નહિ ગણાય.

છેવટે ગુજરાતની સરહદનું સંરક્ષણ કરવા માટે આ વાર્તાલાપ યોજાયો છે. મેં ગુજરાત કાઠીયાવાડનું કલાભર્યું તેમજ સામાજિક રીત-રિવાજનું ખૂબીઓ ભર્યું આપું અધુરું ચિત્ર દોર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારોની આંખે, આ ચિત્રો, આ સાહિત્ય, આ સામગ્રી, એમની કલાને ઝેમ આપવા પૂરતી નથી શું? જરા જરામાં આપણો લેખક પણ ચિત્રકાર ને, નૃત્યકારની માફક બંગાળ તરફ નજર દોડાવે છે. ઠીક! આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શરદ્યાણુ ને બંકિમ્યાણુનો થોકડો ખડકાતો જાય છે, એ તરણુમીઆ સાહિત્યથીજ સંતોષ લેવાનો છે? વારૂ, આપણા સામાજિક રીતરિવાજોમાંથી રોમાંચક કથા, મુખની દુઃખની આપણો લેખક કેમ નહિં લખતો હોય? વારૂ, નૃત્યમાં બંગા, જની અસર, ચિત્રમાં બંગાળની નકલ અને સાહિત્યમાં પણ નકલ, તો બહેલી તકે ગુજરાત બંગાળ થઈ જાય, યાતો ગુજરાત પોતાપણું બહાર લાવી. પરંતુ તે પોતાનો સંદેશ આપે. આને લઈને ગુજરાત પહેલી તકે પોતાની સરહદ સંભાળી લે, એ હાકલ પાડવાનો સમય આવી ગયો છે. *

* તા. ૨૫-૧૦-૩૬ને રોજ ઑલ ઇન્ડિઆ રેડિઓમાં અપાયેલી વાતચીત.

પત્રકથા

[લેખક શ્રી. રમેશ]

[ર...ને જયંત સહાધ્યાયી હતા, દીલોઝન દોસ્ત હતા. સમાજવાદી મહાસભાની પુરાણ પ્રીયતા [orthodoxy] ઉપર જે ઝનૂનથી પ્રહાર કરે તેજ ઝનૂનથી ર...ને જયંત પ્રેમને ભત્રીય જીવનની ચર્ચા ચલાવતા. અકસ્માત કુ. ઇંદીરા તેમને ભેટી ર...નું સર્વસ્વ બની બેઠી. જયંતની મીત્ર થઇને અટકી ર...નીઉપર તે પ્રેમે આખાદ વૈર લીધું.

કુ. ઇંદીરા ન હોય તે આ પત્રોએ ન હોય.

મૈલિકતા મૂળાક્ષરનો પ્રથમ આયોજક આપણને કાગળ ઉપર કલમથી ખારાખડી છુટતો ભેઈ કેટલા મૈલિક માનતો હશે ? સાહિત્ય સર્જનના ૫૦૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં મૈલિક વિચારો હવે કેટલા રોષ હશે ?... તે પછી શાક્ષીનાં પીંજરામાં ઉભવું કે ન્યાયસને ખીરાજવું બંને બીન જરૂરી છે.]

૧

બહાણાં,

આત્મા આત્માના નૈસર્ગિક આકર્ષણમાં દીનતા શા માટે કદપી લેતી ? વિશાળ આકાશ નીચે વૃક્ષો ને વનરાજીથી સભર પૃથ્વી પથરા-એલી નથી પડી ?—ને હૈયાનું વિશ્રામસ્થાન એ ક્યાં આપણી હકુમતનો પ્રશ્ન છે. કલાપીને મળ્યું છતાં યે સારી જાંદગી આંસુ સારીને વીતાવી. મહારાજા દુષ્યન્ત શિકાર કરવા નીકળ્ય ત્યારે એને ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે આજે રસમૂર્તિનાં દર્શન થશે ? શકુન્તલાને કદપના પણ

નહિ હોય કે આજે રસરાજ મળશે ને છતાં એ બન્ને મળ્યાં... ને સ્નેહ જૂખ્યાંની યે જગતમાં ખોટ નથી...જેને સારા જીવનની શોધ પછી પણ વિરામધાટ નથી લાઇતો. તો જીવનના બબ્બે ને સુંદર અકસ્માતને શા માટે ન વધાવી લેવો ?

હું ઈચ્છું છું કે તમે મારાં સર્વસ્વ થાવ. મારે તમારાં હૈયાંને થોડોક ભાગ નથી જોઇતો. મારે તો આખું હૈયું રોડી બેસવું છે. તમે પૂછશો ‘મારે જીંદગીભરની ગુલામી જોઇએ છે?’ ના, ના, હું તો એવી સ્થિતિ કલ્પુ છું જ્યાં ગુલામી, હક્ક, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય-જીવનને પાણી પતનું યુદ્ધક્ષેત્ર બનાવતા પ્રશ્નો ન હોય. આપણે પરસ્પર ગુલામ હોઈએ છતાં યે સ્વતંત્ર હોઈએ. હું તો એવી સ્થિતિ કલ્પું છું જ્યાં હું ને તમે એક ને અવિભક્ત હોઈએ. તમને મારી કલ્પના હસવા જેવી લાગે છે નહિ ? કહેશો કે મારી કલ્પના સૃષ્ટીમાં કયા અંકોડા ખુટતા લાગે છે ?

હું ઈચ્છું કે મારી ઈચ્છા તમારી ઈચ્છા હોય, મારી દ્રષ્ટી તમારી દ્રષ્ટી હોય, આપણાં હૈયાં એક જ લાગણી અનુભવે-એક જ સાથે ધબકે, આપણે પરસ્પર આત્માના ઓવારે અમૃતપાન કરીએ, મહાલયની મીઠી મોજ માણતાં કે લિક્ષાની યાચના કરતાં એક જ હોઈએ. વિષમ સંકટો કે વૈભવની છાજો આપણને જીદાં ન પાડી શકે.

ના-પણ આ તો તમને તત્વજ્ઞાન લાગે છે. તો જેને તમે જીવનની ધન્ય પજો માનો છો તેનું પૃથક્કરણ કરું તો આંખો મીંચશે નહિ.

સહચારનું ધૈન જામતું હતું. હું તમારી પાસે-વધારે પાસે સરક્યો. જગત, કાળ, પરિસ્થિતિ બધાંયે આથમતાં લાગ્યાં. મેં તમારા ગાલ ઉપર એક ચુંબન લીધું...આત્માની આંધી, ધૈન, મુંઝવણ અસહ્ય બન્યાં. ચુંબનની ઝડીઓ વરસી...એ પજો આજે યે હું નથી જૂલી શક્યો. પણ એ પળ આજે નથી. વર્તમાન જૂતમાં બળી ગયો. આજે તો રમરણોની મીઠાશ માણવાની રહી.

આજે-હા ! આજે-એ સુખદ પળોથી હું કેટલો દુર છું ? વર્ષો વહી ગયાં ને હજી આપણે જુદાં જ છીએ.....પોતપોતાનાં વર્તુલોમાં રાચતાં.

તમે માનો છો કે આવા સુખદ અનુભવોની શોધમાં રખડતાં જ રહેવું ? જીવનમાં અકસ્માત જ આનંદદાયી હોય છે. તમે ગુજરાતી ચિત્રપટ જોવા જવ કે કોઇ નવલકથા વાંચવી શરૂ કરો ને પહેલાં જ દ્રશ્યો કે પ્રકરણ પછી આખી વાર્તા કંપી લો—તેની જેમ અનુભવો શોધવા જતાં—નવીનતા, રસ Romance સરી પડે છે—ને બાકી રહે છે જાહેર મેલાવડાના કાર્યક્રમની શુષ્ક નિયમિતતા. શરાબની પહેલી લહેજજત માણુનાર આનંદ લાગણી, સુખ બધુંયે અનુભવશે, પણ એ જ નિત્યનો કાર્યક્રમ બની રહેતાં શરાબ પીએ છે એ પણ બૂલી જવા લાગણી ને આત્માને કચડી નાખવા પ્રયત્ન કરશે એટલે જ હું તો અકસ્માતને ચિરંજીવ બનાવવા વધારે પ્રેરાઉં છું ને એમાં તમારી સંમતિ હશે એમ માની લઉં છું.

લી : ૨

૨

૨.....

તારો સુંદર પત્ર મળ્યો.

ધડીભર દીલ થાય છે કે તારું આમંત્રણ સ્વીકારી લઉં. પણ ના...ના જીવન ભરતું ચિંતન ને માન્યતાઓ એમ લાગણીના પુરમાં તણાવા દેવા યોગ્ય નથી લાગતાં. તેં મારા નાનામાં નાના લાડ ખૂર્ચા છે. મારી તુટીઓથી તું ક્યાં અજણુ છે ? પણ જે હિંમત તું મિત્ર તરીકે વખાણુ છે, જે મને સ્નેહી તરીકે પોષે છે ને જે તોફાનને પ્રેમી તરીકે સહી લે છે—તેજ પત્ની તરીકે નિભાવી લેશે ?

મેં તારી મિત્રતા ક્યાં નથી વધાવી ?

પણ મિત્ર પતિ બનતાં સ્વામિત્વનું જ્ઞાન અનુભવે છે. તેનામાં સત્તાનો શોખ જગે છે. ને પછી તો અવિરામ ધર્ષણ. પ્રણય કથાઓ, પૂષ્પોની સુવાસ, કોકીલાના ગાન એ ચંદ્રીકાના અમૃતથી ભરપુર હોય છે, પણ વાસ્તવિક જીવન અસંતોષની આગથી ભડભડ બળતું હોય છે. મીત્રા તરીકે સ્ત્રી પુરુષ સ્વભાવની એક જ બાબતના પરિચયમાં આવે છે. બીજી બાબત વણુ ઓળખાયેલી પડી હોય છે. ને અનુભવે એનો પરિચય અણુમતો લાગે છે.

મેં તો લગ્નજીવન જોયા છે. કવિની કલ્પનામાં નહિ પણ સમાજ-શાસ્ત્રીના મેજ ઉપર-નક્કર આંકડાને પરીણામોમાં. ને શાંતિને કહ્યું હતું તે ફરી આજે કહું છું 'લયલા ને મજનુ એકલવાયાં છે-પરસ્પરને કાળે સ્વાર્પણ કરતાં દેખાય છે- પુસ્તકોના સૂવાળા પાના ઉપર કે કવિની ભમકભરી બાતીમાં-ત્યાં સુધી જ આકર્ષક લાગે છે. બાકી બે ત્રણ બાળકોની જોખમદારી ને નિર્વાહના સાધન વિના લયલા ને મજનું એવાં ને એટલાં જ પ્રેમાળ હોત તેની નોંધ તો હજી લખાતીબાકી છે.

મને લાગે છે હું પણ હવે સમાજવાદી બનતી જઈ છું. કોંગ્રેસ કહે છે કે તે ૯૫ ટકા હિંદી જનતાનું પ્રતિનિધીત્વ ધરાવે છે એનો રદીઓ આપવાનું આપણે મૌલના, ડો. આંબેડકર કે સર સાહેબો પર છોડીશું-બાકી આપણા સાહિત્યકારો જે લગ્નજીવનનો ચિતાર રજુ કરે છે તે કદાચ હિંદી જનતાના નાનામાં નાના વર્ગનું પણ પ્રતિબિંબ હોય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે.

લગ્ન ને બાળકો આજની પરિસ્થિતિમાં શારીરિક કે માનસિક જરૂરીયાત કરતાં વૈભવનું રૂપ વધારે લે છે-ને આપણા જેવા શ્રમજીવી-ઓના જીવનમાં એવા વૈભવનું સ્થાન ક્યાં ?

વળી આપણે દરેક વસ્તુને તેના ખરા રૂપમાં જોવા ટેવાયેલાં નથી હોતાં. ને જો જોતા હોઈએ તો એ રૂપમાં તેને ઓળખવા કે ઓળખાવવા ખુશી નથી. કાઠને માનપત્ર અપાતું સાંભળ્યું છે. “સર્વગુણ સંપન્ન, પ્રમાણિક, સેવાભાવી, હૃદય” —અરે શબ્દકોષનું કાર્ષ પણ સુવાચ્ય વિશેષણ રહી જતું નહિ હોય (માનપત્રો પુરસ્કૃત વાંચવા જેવાં હોય છે.) પણ માનપત્ર વાંચનારનું માનસ જો વાંચી શકાતું હોય તો એનાથી વિરુદ્ધ જ પડવાઓ ઉઠશે. ‘કેમ પૈસાદાર થયા તે મને ખબર છે.—બદમાસ.’ “કંડ ઉધરાવવા ગયા ત્યારે પૈસો પણ ભર્યો નથી—કંજુસ,” આવા તો કાંઈ કાંઈ દંભ આપણે આદરીયે છીએ ને દર પેઠી વારસમાં મૂકી જઈએ છીએ. દરેક પરિસ્થિતિમાં તેનો વિરોધાભાસ સાચો લાગે છે—આપણું જેવાને તો.

તમે એ પ્રખ્યાત ચિત્રકારનાં સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સીતા જોયાં છે ? એની પ્રેરણા મૂર્તિઓ કોણ હતી ? વારાંગનાઓ. અડધો હિંદુ સમાજ એ ચીત્રોથી દીવાનખાનાની દીવાલને શણગારે છે. એને પૂજ્યો ચડાવે છે.—લક્ષ્મી ભાવથી પૂજે છે. એ ધૂપસળી ને ગુલાબની સુવાસ—એ પ્રાર્થના ને પૂજ્યભાવ કોને પહોંચતા હશે ?

પ્રેમ પણ આવી અગમ્ય વસ્તુ છે. “અને નથી” ની માથાફોડ આપણે વૈરાગ્ય શતક લખવાની સ્થિતિએ પહોંચીશું ત્યારે કરીશું. આજે તો “છે” તેનો જ ઉપયોગ કરી લઈએ—જવાબદારી ને જોખમદારી વિના—મૈત્રી એટલા માટે જ મને વધારે ગમે છે. એમાં ઓછામાં ઓછી જવાબદારી છે.

વાદળઝાયું ક્ષિતિજ દરિયાના જલ પગથાર સાથે ભળી ગયું છે. મેઘની અવિરત ધારાએ માર્ગો નીજન બનાવ્યા છે. એકલપંથી મુસાફર જેવી એકાદ છત્રી દેખાઈ ત્વરિત અદ્રશ્ય થાય છે. ખારીની કીનાર

સાથે ફેરાંઓ અથડાઈ ઓરડામાં ઝીણી ઝીણી ઝરમર પાથરે છે—ચુંબ-
નની મીઠાશ જેવી—

ચાલો, ખૂબ જ મોડું થયું છે.—

હી.

તમારી.....

૩

બહાલી, ઈંદીરા.

એક વાર્તા છે. જે બહેનો મધ્યાહ્ને નદીએ પાણી ભય છે. પાછા ફરતાં ગાઢ વડનું ભુથ આવે છે. નાની બહેનનું હૃદય ધડકી રહે છે, તેનાં હૃદય સાથે તાલ દેતું હૃદય, તેના દર્શનાતુર નયનહય વડલા પાછળ ખડાં છે. તેનાં ડગલાં અસ્થિર પડે છે. ધીમાં થાય છે ને પછી ધસ-ડાય છે—નયનોને પાછળ પરાવતાં.

ટપાલી આવ્યો ને તમારા હસ્તાક્ષરે એવો જ થડકાર જમાવ્યો. ખીબ મીત્રાથી ચોરાવતાં પત્ર ખીસામાં સરકાવી દીધો પણ હૃદય તો વ્યુહિએડ્યાં પરખીડ્યાની આરપાર અક્ષરો ઉકેલતું હતું.

તમારી નસોમાં સભા-જીતતી પંડિતાનું કે Suffragist^૧ ગાર્ગીનું લોહી વહેતું લાગે છે. પણ એક લાલગત્તી ધ્યાનમાં રાખી લેજો. ચર્ચા કરનાર ચર્ચાથી પર નથી જઈ શકતો. ચર્ચા તેના જીવનનો ભાગ બની જાય છે ને પછી “Art for art's sake” ની જેમ તે ચર્ચા માટે જ જીવે છે. જ્યારે જીવનની ભવ્ય ને સુંદર ધડીઓ તેની પરવા કર્યા વિના વહી જાય છે. કાર્યકારણની પુટપટીથી જીવનમાં

૧. ગાર્ગી-પુરાણનું પાત્ર છે. ને કદાચ તે સમયના સ્ત્રીપાત્રોમાં અગ્રેષ્ઠ સ્થાને હશે. નક્ષત્રવાદની (Nadisam) ની હીમાચતી ને અનેક સભા જીતનારી :

હરેક પ્રસંગ નથી મપાતા. યુવનની મીઠાશ કે સ્પર્શની વિદ્યત પુસ્તકના પાનામાં નથી સાંપડતી.

મને ભય રહે છે કે ચર્ચા કરતા શંકરાચાર્ય સમા સંસારને અનુભવ લેવા પરાણે ધકેલાઈ ન જાવ.

તમે Bernard Shawનું “Getting Married” તો વાંચ્યું જ હશે. નહિ વાંચ્યું હોય તો તમારા જેવાએ તો ખાસ વાંચવું જોઈએ. ચર્ચા માટે અનેક મુદ્દાઓ મળી રહેશે. તમારી કલ્પનામાં પણ ન હોય એવા પણ એ બધા પ્રયોગોને અભિપ્રાયોનો નિકષ જણાશે છો ? યુરોપમાં કે આપણે ત્યાં લક્ષ્મી જે પ્રથા પ્રચલીત છે તે શક્ય હોય તેટલી સારી છે—બીજી એનાં કરતાં સારી શોધાય અને રૂઢ થાય ત્યાં સુધી. પણ આ તો લક્ષ્મી જરૂરીઆત લાગે તો જ. ને તેને માટે મને હંમેશાં મુંઝવે છે, ને આજ છે. જે સમદષ્ટિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો માણસ પણ નથી કેળવી શકતો તેની આશા, આપણા જેવા અનુભવ વિનાનાં પાસે શી રીતે રાખી શકાય ? જ્યાં ત્યાં અધિકાર વગરનું વાચન પ્રવર્તે છે. બધાંને હનુમાન કુદરે મારવો છે. Sex ને Hygiene ના વિચારો જ્યારે ઉંમરે પહોંચેલા માણસ પણ નથી પચાવી શકતા ત્યારે “ફિર્થ સ્ટેન્ડર્ડ” ભણતા ૧૦-૧૨ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીને “સમાજ સ્વાસ્થ્ય”નું વાચન કંઈ અસર ઉપજાવી શકે ? ને પછી સમદષ્ટિનો અભાવ જીવનની તુલા એક પળે એક બાજુએ ને બીજી પળે બીજી બાજુએ નમાવે છે. એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે જીવનભરની અનિશ્ચિતતા ને વિચારદારિદ્ર્ય.

પણ આપણે વિષયાંતર કર્યો.

પ્રેમ સ્વયંભૂ છે. શોધ્યો જડતો નથી. દોર્યો દોરવાતો નથી. એ તો જન્મે છે અને પ્રેરાય છે કે અદ્ધ અંગુલી નિર્દેશી. બીચારી મૂણાલ જીતવા આવી હતી, જીતાઈ ગઈ ને દુનીયાના કોઈ અંધાર ખુણામાંથી

મુંજના નામાક્ષર સાથે સંલગ્ન ઇતિહાસને પાને અમર બની રહી. બીજા માગતાં બબ્બ બની.

કવિતા કલા, ધર્મ, જગતની સુંદરતમ વસ્તુઓએ પ્રેમની કદમબોસી કરી છે. તો હું અને તમે કાણુ માત્ર ? યુગે યુગે બર્તુંદરીએ નીતિશતક લખ્યાં છે તો યક્ષે રામગીરી પરથી મેઘ સંદેશ પાઠવ્યા છે. માનવી માત્રને લાગે છે કે પ્રેમનો મૂલ્યસ્વયં સમજી શકશે. પ્રકૃતિ ને પ્રુક્ષ્ય અનુભવ મેળવવા બહાર પડે છે-ને પછી તો જેવા જેના અનુભવ.

તમે માલીકીની વાત કરી નહિ ? માલીકીની ભાવના, મારા, તમારામા કે નિર્દોષ બાળકોમાં એ ક્યાં નથી હોતી ? ગુલાબને ઉદ્ધાનમાં હીંચતું તમે નીહાળો. ઉદ્ધાનમાં તે સારીયે દુનિયાને આનંદ ને સુવાસ અર્પે છે. પણ તમને-આપણને એ નથી પાલવતું. તમે એને ચુટા છો ને તમારી વેણી એ સોહાવે છે. તમને અને તમારા પરિચયમાં આવનારને તે આનંદ ને સુવાસ આપે છે. કોઈ ભેદ જડયો ? એના પ્રશંસકોનું એના ઉપભોગ લેનારનું વર્તુળ નાનું થયું-તમે ક્યું ? બસ એ જ એ માલીકી.

ને માલીકી મીઠી મનગમતી ને કડવી અણુગમતીયે હોય. એનો આધાર તો ચુંટનાર ઉપર છે. મારા તમારા જેવાં રસીક ગુલાબ કરમાયે એની પાંદડી પ્રિય પુસ્તકમાં સાચવી રાખે-રસ્તામાં ફેંકાંએણું કોઈ અભિમાનીની એડી નાંચે એ કચરાય ને કોઈ અજ્ઞાનનું ચાવણું એ બને.

સંતતિનીયમનનો ઉકેલ તો હવે સાવ સરળ બન્યો છે. આજીવીકા માટે મારે કે તમારે હમણાં તો પ્રશ્ન જ નથી. બાકી જન્મ્યા એ પહેલું જોખમ ને કદાચ એને માટે આપણે જવાબદાર ન હોઈએ-તો જીવી એ જોખમ લંબાવીએ છીએ-એ તો તમે ચે ના નહિ પાડો.

તમે મેત્રી ઉપર બાર મુકો છો. પણ એ સંબંધમાં આપણે સમાજમાં છીએ ત્યાંમુધી બંધનો ને દિવાલો છે ને ન્યારે તમારું સાંનિધ્ય પ્રાણતત્ત્વ જેટલું જરૂરી હોય, ન્યારે તમારી હાજરી અંગના અણુએ અણુ પોકારતું હોય ત્યારે પ્રિય એવાં તમે દુર દુર મને પ્રોત્સાહન કે પ્રેરણા ન આપી શકો-પણ એ સ્થિતિ જ અકલ્પ્ય છે. વસ્ત્રના તાણાવાણા સમાં આપણાં અર્ણ-પરમાર્ણ લગભગ વણાઈ રહ્યા છે. ને મારે માટે તમ વિનાનું જીવન મૃત્યુ જ બની રહેશે.

તમે પૂછો એ ભાવભીની ભક્તિને ધૂપસળીના ધૂપ કાને પહોંચે છે ? માટીની પ્રતિમા કે રવિવર્મા પ્રીન્ડરીના ચીત્રોમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરે એવું કશું જ નથી. એ જ માટી કદાચ કોઈ કુંભારનાં ઉપયોગમાં આવી હત ને એ જ કાગળ કોઈ ગાંધીને પડીકાં બાંધવા જરૂરી થઈ પડત. સમજ લો મહત્તા એ વસ્તુમાં નથી. આપણે જ એ વસ્તુઓની આસપાસ મહત્તાને પૂજ્યભાવની ઇદ્રગળ સરજીએ છીએ. -કારણ મનુષ્યનો મૂળ સ્વભાવ કશાકમાં શ્રદ્ધા માગી લે છે-પછી તો એના જીજ્ઞાસા પ્રકાર છે. આપણે એ ક્યાં એનાથી મુક્ત છીએ ? Shaw કે નાનાલાલમાં ભાવાનુરોપણ કરીએ છીએ જ ને ? ને એ પૂજનને પૂજ્યભાવનું અવિરત વહેણ એ આપણી તમારી શ્રદ્ધાની કસોટી છે.

આત્મમંજરી આવી ખરી અઠ.

કાયલો કંઠ સાફ કરી રહી. હવે તો ટહુકાર પણ કવાચત જ સંભળાય છે.

આકાશમાં વાદળાના સમુદ્ધ પર સમુદ્ધ ખડકાયા છે. તાપ અસહ્ય છે. વરસાદનું ટીપુંયે પડતું નથી. જૂખ્યા ખેતર,-જૂખ્યા માનવી ને સ્નેહ તરત્યાં હૈયાં આકાશ સામે મીટ માંડી બેઠાં છે-તપસ્વીના તપની સ્પર્ધા કરતાં.

મારાં એ જીવન ક્ષિતિજ ઉપર કાળાં જલ ભર્યાં વાદળાં ઘેરાયા છે. કોને ખબર તોફાની ઝંઝાવાતના પ્રવાહમાં એ ખેંચાઇ વિખરાઇ જશે કે રસતરસ્યાં હૈયાને અખંડ જળધારા વરસાવી તરખતર કરશે.

૪

૨.....

તારો પત્ર મળ્યો.

આટલો લાગણીવાદ તો છોકરીમાં હોય. તારી પાસે હું પ્રેમની પરીકથા નથી માંગતી. જ્વલંત પૌરુષત્વની આશા રાખું છું, જેમાં પડતી હરેક વસ્તુ ભરમીભૂત થાય ને અખંડ જ્યોત એર તેજથી પ્રકાશી રહે.

વ્યક્તિનો પરસ્પર સ્નેહ પરિચયે થડો પડે છે—આપણે કાંઈ ત્રીજી જ વ્યક્તિ કે સામાન્ય આદર્શને યાદી રહીએ—તેની પ્રગતિ અર્થે પ્રયત્ન કરી રહીએ તો સ્નેહ અખંડ તો રહેશે જ પણ સાથે નવી તાઝગી જન્મશે. એમાં કદી પશ્ચાતાપની ઘડી નથી આવવાની. કદીયે સ્મરણો પર જીવવાનું નથી રહેવાનું. જીવનપર્યંતની એકે એક પણ અનુભવ બની રહેશે—પછી જૂતકાળની સુગંધ સંગ્રહવાની જરૂર જ ક્યાં રહી.

ને હવે તારા પત્ર તરફ વળું છું. તારી બધી કદપનાઓનો સરવાળો ક્ષુધાતુરને એક વખત ભોજન પણ ન આપી રહે? તું જરૂર પુછવાનો કે આ સાહિત્યને જોખવાની નવી તુલા ક્યાંથી શોધી કાઢી?

પણ એક વાત કહી દઉં—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં. ચિતાની આગ ભડભડ જળતી હોય, દુખીયાંના રૂદન વાતાવરણને ધ્રુવપ્રદેશની ઠંડી આપતાં હોય—ત્યારે પ્રણયમાન શા અર્થનાં?

પ્રેમ તૃપ્તિનો ઓડકાર છે. ભરાએલાં ખીસાંની મનમોજ છે. કંગા-લનો પ્રેમ કાંઈ કવિતામાં વણાએલો દીઠો છે?

કવિતા, કલા ને તારે પ્રેમ મૂળ તત્ત્વો નથી. આબૂપણ છે. પ્રમુદ્ધ રેલ રેલાતી હોય ત્યારે તાજમહાલ કે અજંટાના ચેત્રો, લલિતાસનું મેઘદૂત કે મનુસ્મૃતિની જરૂરિયાત છે. પ્રજામાનસ તેના જીને રાચે, તેના રસમાં તરખતર બને—તેને આપનાવી લે. પણ જાણે જન્મ ને જીવન વિગ્રહ થઈ રહ્યાં છે, મહેનત કરનારને મજૂરીથી મળતી, ત્યારે શ્રમિત, અનિદ્ર માનવીને તાજમહાલનાં કે મજાનના ચિત્રો ક્યો સંતોષ આપી શકે? કવિતા ને કલા યું મન રંજન કરી શકે? ને ધર્મ કેવું ને કેટલું આશ્વાસન આપી શકે?

હું જૂની બૌદ્ધ ગુફાઓ જોવા ગઈ હતી. ધણીખરી મૂર્તિઓ ઈડિત હતી. એ ખડેર મને તો પ્રજા માનસના ઉતરતા જીવાળના તિક ૩૫ લાગ્યાં. એ મૂર્તિઓ એ મંત્રો પ્રજાને ન તો પરદેશીના હિમમાંથી કે લુટમાંથી જિગારી શકી ન તો પોતાનું રક્ષણ કરી શકી. પ્રાર્થના કરતા ભક્તનું મસ્તક પવનની તરવાર ધારે પ્રતિમાના દ્યુગલ જિન્હા લોહીથી ભીંજવી રહ્યું—ને સાથે એ સંસ્કૃતિની ખર રચાઈ,

ચાતુર્વર્ણનો આરંભ હતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ને જ્ઞાનના પાલક, ાષક ને મોક્ષનું દ્વાર ચીંધનારા લેખાતા. આજે જ્યારે દરેક માણસ ચિંતાર કરતો થઈ ગયો છે ત્યારે એમનું સ્થાન ક્યાં છે? બામણિયાની હોટલોમાં કે બિશુકોના ટોળામાં?

આજે તો નવો યુગ આવ્યો છે. રામનું એક પત્નીવ્રત (જે કે દર્શન ઉત્તમ છે.) સનાતનીના સ્વપ્નામાં એ નહિ હોય. યુધિષ્ઠિરનો ધાય ને સત્યાગ્રહ શંકરાચાર્યમાં દેખાવો મુશ્કેલ ત્યારે એને માથે લઈ સ્નાન સમાજનું કે પ્રજાનું કયું ધડતર કરે છે? સનાતન ધર્મથી—કોઈ વસ્તુ સનાતન નથી. દરેક વસ્તુની ઉપયોગિતા આથમ્યે,

વિશ્વક્રમમાં તેનું કામ પુરું થયે, ખાકમાં બળી જાય છે-પણ આપણે તો આજે એ ખાકને વળગી રહ્યા છીએ.

પ્રજાજીવનને ધડનારી દરેક વસ્તુ સ્થાન બ્રહ્મ થઈ છે. તેને સ્થાને ખોટા સિક્કા ચલણમાં આવ્યા છે.

સમાજને તેની તે જ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવાને નિયમોનો સમૂહ ધડાયો. તેને ધર્મનું પદ અપાયું. તેના શિસ્ત પાલન માટે પાપ ને પુણ્યની કલ્પનાની જરૂરીઆત જણાઈ.

સ્ત્રી ને પુરુષનાં સ્વર્ગીય આકર્ષણ ખુંચવા લાગ્યાં તેને પ્રેમનું સુંવાળું નામ અપાયું. તેના કાવ્યો ગવાયાં-પ્રણય અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

વીરપૂજા અધૂરી લાગી એટલે મૂર્તિઓ ધડાઈ. મૂર્તિઓ દેવ બની. મુખ્ય વસ્તુઓ લુલાઈ ગઈ-તેનું સ્થાન ગૌણ વસ્તુઓએ લીધું.

આપણી સર્જેલી એ વસ્તુઓ, માનવ કુળનાં શ્રેય માટે સર્જાયેલી એ જમાના જતાં રૂઢ થઈ-ને આપણી ઉપર આધિપત્ય બોગવે છે.

આપણું સાહિત્ય પણ એક ને એક જ વર્તુલમાં ઘૂમ્યા કરે છે. પ્રેમની એ પરીકથા બચ્યાં જેવી પરાધીન મનોદશા સરજે છે. આપણે આપણા ઉદ્ધાર માટે પરી ને દેવદૂતની રાહ જોઈએ છીએ.

આપણી આસપાસ ઉભાગૃહનું વાતવરણ ધૂમે છે. સાહિત્ય ને આપણાં પ્રજાજીવનને સ્વતંત્ર હવાની જરૂર છે, કદાચ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં આપણું સાહિત્ય વધુ જીવંત વધુ સમૃદ્ધ થશે.

જીવનનું દરેક ક્ષેત્ર સેવા માગે છે. તારો સંપૂર્ણ સહકાર ને સહચાર આ સેવા માટે હું માગી લઉં છું. આપણે નયનોના બ્યોમમાં નથી વિહરવું. જીવનની કરૂણ, વણપ્રીછેલી અવસ્થાનાં માપ લેવાં છે. સ્પર્શની વિધુત નથી અનુભવવી. આપણા ભાઈઓએ જ સરજેલાં દુઃખને વાતનાનાં પ્રહાર હળવા કરવા છે. પ્રેમ માટે પછી પુરસદ મળી રહેશે.

હું સમુદ્ર તટે ફરવા ગઈ હતી. રેતીના કણો ચંદ્રના કિરણો ઝીલી ચમકતા હતા-પ્રેમના પારસમણી-સ્પર્શ્યાં મનુજાઈયાં દિવ્ય પ્રકાશે પુનિત બની ચમકી રહે એમ. ધ્રુવવતાં મોજાં એક બીજાને પકડવા ધસતા હતાં. પણ કિનારાને સ્પર્શી તેમની મસ્તી, રક્તિ વેરાઈ પથરાઈ જતી હતી. થોડા શીલુની યાદ મૂકીને-યૌવનની વસંતમાં ગારવલયા પગલે જીવનની અગાધ અલુભાલુ મુસાફરી આદરીએ ને જીવતાં તે લાકડીને ટેકે ચાલતાં થાકેલાં મૃત્યુની રાહ જોઈ રહીએ તેમ. રેતીમાં હું લેટી હતી.

તાડનાં પાંદડાં વાયુ લહેરે હાલતાં હતાં. દૂર આછેરો એક સદૃશ તસ્તો હતો. શું એકલતા જગત પર પથરાઈ રહી હતી.

પવન જોરથી પુકાવા લાગ્યો. થોડીક ક્ષણોમાં તો જાદુગરની લાકડી ફરી જાય ને મહોલાત સરજાય એમ વાદળોના ગંજ ખડકાયા. તાડવૃક્ષોએ વિલાપ આરંભ્યો. અમૃતફોરાં વરસવાં લાગ્યાં. ઓવરકોટનું બકલ સખ્ત કરી હું પડી રહી. વરસાદનાં ટીપાં જોરથી પડવાં લાગ્યાં.

પંદરેક પળ વીતી. વાદળોંઓ આકાશની કોઈ ગહન ગુફામાં સંતાર્ધ ગયાં. તારાઓ ચમકવા લાગ્યા. ચંદ્ર પણ ઓર તેજથી રજત રેલાવી રહ્યો.

શરદના માવઠાને આવાઠની હેલી તો નવી માની લેતોને ?

લી.

તમારી ઇં.

૫

જહાલી ઇંદીરા,

તારો પત્ર મળ્યો એ કહેવાની જરૂર ખરી ! તારા જીવનમાં જલ્દતા વૈશ્વાનરની મને ઝાંખી થઈ. ને એ દર્શને મારા જીવનમાં શુષ્ક

એવું કંઈક જાણ્યું. તારી એકલતા, તારી પ્રદીપ્ત આંખો મારા અને તારા પરીચયમાં આવનાર ખીજાંઓને હંમેશાં કાપડા રૂપ હતી. આજે તેનો ઉકેલ લાધ્યો.

હું સમજું છું કે હીંદુ સમાજનો, ધર્મનો આત્મા સડી ગયો છે-(હીંદીરાષ્ટ્ર તો નાના સાહેબ સાથે હીમાલયમાં ભટકતું થયું એટલે એનો નીર્દેશ નથી કરતો.)-એ ભવ્ય મહોલાતના આરસ ને સ્તંભો વેરવીખેર પડ્યા છે. તે સુંદર ઢુકડાઓને સાચવી તેનું પ્રદર્શન કરી આપણે મનરંજન કરીએ છીએ. પણ એ ભંગાર સાફ કરતાં વિરોધના આંદોલનોનું હળાહળ પી જનાર કોઈ શીવ જન્મ્યો નથી...ને તમે નથી જોતાં કે સમ્મલ્લામી યુગે યુગેનું રટન કરતાં કરતાં આપણી કેટલીએ પેઢીઓ મરી ખુટી, જે શક્તી, જે ક્રાન્તિ આપણમાંથી જ જન્મવાની છે તેની રાહ જોતી.

હીમાલય ઝાળંગનાર આર્યોનું લોહી મરી ખુટ્યું છે. આપણી રંગે રંગે ગુલામી પ્રસરી રહી છે. શરણાંગતને આશ્રય આપનારાં આપણે આપણી સ્વતંત્રતા, આપણી મર્દાનગી આપણાં વ્યક્તીત્વને સાટે સહીસલામતી ખરીદી દહાડાં ખુટાડીએ છીએ.

પણ જરા થોભીએ. ધ્યેય પાછળ મરનારની દ્રષ્ટી એકમાર્ગી થઈ જાય છે. દરેક વસ્તુને તે નક્કી કરેલે અંશે (angle) જુએ છે. સ્વકલ્પીત ધોરણના યોગદામાં તેને ખેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે રાષ્ટ્રજીવન કે સામાજિક જીવનમાં વ્યક્તીનું સ્થાન ગમે તેટલું ઉંચું હોય છતાં એ એનો અભિપ્રાય ચર્ચારૂપદ છે. એનું નીરીક્ષણ ખામીભર્યું છે.

આ ગંભીર વાતોએ માફ તો માથું ચઢી આવ્યું. સૂક્ષ્મદર્શક કાચ હેઠળ પાણી જોનારને પાણી વિનાં ચલાવવું પડશે.

આપણે ચીત્ર પોથી જોતાં હતાં. ત્યારે તમે “જીવન” ખુબ જ વખાણ્યું હતું. આંની પ્રશંસા એટલે માલીકી માટેની વાંચના પણ

ખરી. તમને વધારે તલસતાં રાખવા હું નથી માગતો. આ સાથે તમને તે પાઠવ્યું છે...સાંદર્યાના સાન્નીધ્યમાં તે વધારે જીવંત, ઓર સુંદર બની રહેશે. પણ રખે એનો હીસાખ ચુકાવવાં દોડી જતાં. ઉપહાર તો આપનારના હૃદય-ઉંડાણમાંથી જાગે ને લેનારને પરી તૃપ્ત કરે. આકી લેવડદેવડના હીસાખ તો આપણાં કરતાં શ્રેષ્ઠ માનવીઓ માટે રહેવા હૈયે. આપણે હીસાખ ટપકાવવા નથી, છેલ્લે ઉડાવવા નથી, મળ્યું મેળવ્યું એમાં જ સંતોષ.

જળભરી વાદળીને સૂર્યકીરણ યુમે ને એ સૂર્યકીરણે કેટકેટલું અંતર કાપ્યું ત્યારે ચુંખનની મીઠાશ હાથ આવી, એનો તમને ખ્યાલ ખરો કે? પણ આજ તો એ અંતરને સાધતું, સાત સાત રંગોથી ભર્યું ભર્યું રનેહ ધનૂષ્ય ઉભું છે. તમને કયો રંગ ગમ્યો? મેં તો પસંદ કર્યો છે આકાશનો આરમાની-એની પ્રજ્વાતભૂમિ ઉપર એનક રંગ પથરાય ને સમેટાય. છતાંએ એ તો નિર્ભેજ અગાધ એનો એજ રહે.

લી.

તમારો ર.....

૬

સ્નેહી જયંત

આપણે એકજ નાવમાં જીવન સફર કરી છે. મારા આંતર જીવનના ખુણે ખુણાથી તું જાત છે. કલાકોના કલાકો આપણે, ‘સ્ત્રી ને પુરૂષ’ ‘જનીય આકર્ષણ ને પ્રેમ’ ચર્ચવામાં વીતાવ્યા છે. પણ એ સૃજન જીનો પ્રશ્ન હજીએ આપણી ડોકડી કરતો ઉભો છે.

પુસ્તકો કરતા કોરોનરની કાટ માટે મારું આકર્ષણ વધારે છે- એ તને કહેવાની જરૂર ખરી? આપણે કદપના નથી કરવી પડતી. સાચાં તક્કર ખતાવો ને સત્યો સાંપડે છે. વિચાર કાર્યને પરીણામની સળંગ અટપટી ગુંથાએલી શુંખલા અવલોકવાની જડે છે.

મને લાગે છે કે આજે મારા જીવનમાં એ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે જ્યારે હું મારાં અંતર અવાજને વધારે સમય અવહેલી નથી શકતો. જે પણ માટે હું ઝંખી રહ્યો હતો તે આવી ચુકી છે ને આજે તેને જતી કરવી પાલવે એમ નથી.

હું નવો પ્રયોગ કરવા જાઉં છું. જેની સફળતા મારી શક્તિનું માપ બની રહેશે ને નીષ્ફળતા મારી જાત તરફની ફરજ બજાવવાનો આત્મસંતોષ આપી રહેશે.

તારી સહાનુભૂતિ ને પ્રેમ હું નથી ભૂલી શકતો—ભૂલીશ પણ નાહ પણ જીવનમાં પ્રેમ કરતાં અધીકું થઈ છું.

મારી પાછળની વ્યવસ્થા તું કરી લેજે. હું તને પત્ર તો લખતો જ રહીશ.

લી.

તારો ૨.....

૭

ખીરાદાર જયંત.

આપણી ટેવો ફેટલી પ્રાપ્ત હોય છે તેનું જ્ઞાન આજેજ મને થયું.. ખાદીની કફની અદલતાં ને અગલથેલી ખભે ભેરવતાં. પણ એને અપનાવતાં મને લાગતું હોય કે હું જનતા પર ઉપકાર કરું છું તો એનું કશું જ મૂલ્ય નથી. તો મારી આ સેવા—ભાવના હળવી થયે મારી ખીનજવાબદારી જરૂર તરી આવવાની....ને પાછી એ અસંતોષની પરંપરા.

હું જરાએ અદલાયો નથી. મારો દ્રષ્ટીકાણુ અદલાયો છે. ગાડીમાં સારી બસતી હતી. ને દરેક રોશને નવા ઉતાર્યો આવ્યા જતા હતા. પ્રથમ તો મહેરવાનજી ને

સૌભાગ્યચંદ વચ્ચે જરા શબ્દપ્રહારોની આગ ઉછળી આ બીજા ઉતારોએ આ દ્રશ્ય પ્રેક્ષકની કુતુહલતાથી જોઈ રહ્યા. લડવૈયાઓને લાગ્યું કે આ મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન ક્યાં સુધી ચાલુ રાખવું? પરસ્પરને પૂરી ન સમજાય એવી ભાષામાં થોડી ઘણી ગાળો આપ્યા કરતાં તેઓ વધારે શું કરી શકે આખરે વસાઈના કોલકરાર ઉપર સહી થઈ ગઈ ને સૌભાગ્યચંદ નીદ્રાદેવીને પોતાની જાત સમર્પી.

આ સૌભાગ્યચંદ, આ મહેરવાનજી, ખુલામાં ઢુંટીઉ વળીને બેડેલો ઉસ્માન વેલ્સની “યુટોપીઆ” વાંચતો કાલેજીઅન બચ્ચાંને પચપાન કરાવતી અણુધડ વાણીઅણુ....આ બધાનો મેળ કેમ ને ક્યાં મળશે? રાષ્ટ્રજીવનમાં એવું કયું તત્ત્વ દાખલ થશે કે આ બધા ભેદભાવ ભૂલાઈ જશે. ક્યાં તો આ બધા “યુટોપીઆ” વાંચતા થવા જોઈએ. નહિતર “યુટોપીઆ” વાંચનારને તેમનાં છે તેવાં અંતર ઓળખવાં નીચે ઉતરવું પડશે. વીશાળ ભારતવર્ષના અપરીમીત ભેદભાવ, અજ્ઞાન, સૈકાજીની માન્યતાઓ, દારીદ્ર્ય ધ્યેયની ઉણપ પુરવા અમે બહાર પડ્યા છીએ. જગૃત પ્રજા માનસને કયું ધ્યેય આપવું?

સ્વતંત્ર !—ઉંહ અરે કાલેજીની જ વાત કરને. સેક્રેટરીને તે પણ (માનદ) માટે કેવું દોરી સંચાલન? ને મારા તારા જેવા તંત્રસ્થ પણ આખરે આવી ક્ષુદ્ર લડતમાંથી મુક્ત ન હતા રહી શક્યા. ત્યારે આ તો અધિકાર-એક બીજાને નીરંકુશ મારવાનો.

હીંદુસ્તાનને શાની જરૂર છે એ તો છાપાં વાંચતાં તને અનેક વ્યાખ્યાઓ હાથ લાગશે. કદાચ કોઈ દ્રાક્ષાસવ બનાવનાર તેના માલની શ્રેષ્ઠતા ઉપર પણ ભાર મૂકે તો નવાઈ નહિ. ત્યાં હું વળી એક નવી વ્યાખ્યા ક્યાં રમતી મૂકું. વ્યાખ્યા આપનાર પોતાને વ્યાખ્યાથી પર માની વ્યાખ્યા આપે છે. એટલે એની વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યાની જાદુ-ગીરીથી વધારે કશું જ નથી હોતું.

પણ આ બધાં મારી પીછેહઠના ચીઢ તો નથી ને? ધરાનીની ચાહને “ડીરેઝક”ને છોડતાં વ્યસની દીક્ષની વરાળ તો નથીને? મારી જાતને મહાન કલ્પતો હું—મારે પણ કસોટીથી બચતી ન થવું જોઈએ.

રેશને ઉતર્યો. ધૂળના આચ્છાદનથી. રંગ પારખવાને મુશ્કેલ પડે એવી મોટરો ઉભી હતી.

“કેમ, મા’તર આશ્રમમાં જવાનો ઓહે” મીસ્ટરનું મા’તર હું સાંભળી રહ્યો. “હા, બાપ, જવું છે તો આશ્રમમાંજ.”

“બેહીજ ત્યારે.”

બસમાં વીસ જણા તો ભર્યા હતા. મારી બેઠક માટે મેં આમતેમ જોયું. અંદરથી એક ખાદીધારી બોલ્યા. “બેસી જાવને અહીંયાં તો આવુંજ મળે,” માફ દીલ કચવાતું હતું. ડ્રાઇવરનો મદદનીશ હજી ખીજા ઉતારુઓને ઝડપવા જીભ ચલાવતો હતો. ખાદીધારીને ઉદ્દેશી મેં પૂછ્યું “પોલીસ પણ આ લોકોને કાંઈ પૂછતી નથી.” “પોલીસ, જુઓને આ ઉભી છે. તમારે કહી જોવું હોય તો.” બધાંએ અગવડ સામે બડબડાટ શરૂ કર્યો પણ ક્રાંત્યે ચાલી જવાની હીંમત ન બતાવી. મહા-સભાવાદી તરીકે પોલીસને Complaint ન કરી શકું પણ હું ચાંદી શકતો તો હતો જ. બસમાંથી હું નીચે ઉતર્યો. મારી પાછળ ખાદીધારી પણ ઉતર્યા. હાંકનાર અમને નીહાળી રહ્યો. આવા પ્રજાકીય જીલમનો તો આજ ખરો જવાબ હોય શકે.

અમે બન્નેએ આશ્રમ તરફ પગ માંડ્યા. ખાસ્સા છ માઇલ ધૂળનાં વાદળાઓ ઉડડતી મોટર આગળ દોડી ગઈ.—પણ અગવડને સાટે ગામની ભૂગોળ, આશ્રમની ઉત્પત્તિ, કાર્યકર્તાઓને પોલીસની કનડગત એ બધાની પૂરી માહિતી મળી.

ઈંદીરા મારે માટે પૂછતાં હતાં નહિ ? એને કહી દેજે-હું થોડાક દિવસમાં જરૂર પત્ર લખીશ. એટલું તો કરીશને ?

લી.

તારો ૨.....

૮

બહાલી ઈંદીરા

હું પત્ર નથી લખતો એ સાથે તમારો ક્યવાટ મારા સુધી પહોંચ્યો છે. પણ જમને તરત પત્ર લખત તો એમાં તમને લાગણી વશતા (Theathicuals) લાગત એટલે મોકુફ રાખ્યું ને આજે અક્ષર પાડવા બેઠો છું ત્યારે લખવાને એટલી વસ્તુઓ પડી છે કે ક્યાંથી આરંભ કરવો એજ મુંઝવણ છે.

રોજ તારીખનાં પાનીયા ફાડું છું ને મુંઝમ છોડ્યાનાં દીવસો વધે છે પણ મારા આ નિવાસ માટે મારે તમારો જ ઉપકાર માનવાનો રહ્યો તે ભૂલી જઈ તે પહેલા માની લઉં છું.

હું તો જંગલમાં ધકેલાયો છું. વાંસ, મહુડાં ને સાગની લીય ઝાડીઓ અમારી આસપાસ નીરંકુશ વીસ્તરે છે. કોતરમાંથી ઉંડી વહેતી નદી પહાડને મેદાનની અનેકવીધ ગોઠડી ધીમે સાદે કહે છે. કીનારા પર કરાડો ઉભી છે. કાળમીઠ ને વર્ષા ગઈ એટલે કાષ ખાડામાં નીતરૂં પાણી ભરાઈ રહ્યું છે. નદીનું વહેણ ધીમું એટલે પટ દેખાય ને રાતના તારાઓ સ્નાન કરવા ઉતરે છે. મધ્યાહ્ને ઢોરો ચરતાં હોય ને કરાડની છાયામાં પાવાના સુર છેડાતા હોય. વનરાજી ને ઉંચું ઉંચું ધાસ સંતાકકુકડી રમતાં હોય તો ચાહે ત્યાં સુધી છુપાઈ શકે.

...આપનો ખ્યાલ તો હશે કે આ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં વસનારાં જીવંતો સુખી હશે ! તેમની ગરીબીનો ખ્યાલ તમને કદી નહિ આવે.

જંગલના બાળકોને સફેદ કપડામાં સજ્જ માણસ-શહેરમાં તો રસ્તે જતાં નજર પળુ ન આકર્ષે-તીણા અવાજથી ધ્રુજવી શકે છે. એક પૈસો-ત્રણ પાઈની મળુરીમાં સારો દીવસ મળુરી કરાવી શકે ને મળુરીએ ન જાય તો છુટથી હાડકાં ખોખરાં કરી શકે. એ સફેદ કપડાં વાળાં માનવીને જોતાં બાળકો ઝુપડામાં રડતાં રડતાં ભાગી જાય, સ્ત્રીઓ થથરતી પગે પડે ને પુરૂષ નજામાં ન હોય તો સલામ કરી હુકમ માથે ચઢાવવા પગભર રહે. ...એની ઓળખાણ તમારે જરૂરી છે?...ગામના પીઠાનો માલીક.

એક વખત ધસ્તીનાં ધણી, આજે કાળી મળુરી કરે છે, પળુ બ્યસન નથી છોડી શકતાં એ બૂલાઈ ગયેલી માનવતામાંથી અમારે સીપાહી સરજવો છે.

તમારી લાગણી ઉશ્કેરવા નથી લખતો, પળુ એ ગરીબી હિંદુસ્તાનમાં જ સંભવી શકે. અહીંઆ ગોળને કોપડં એ મીઠાઈ છે, કારણુ અઢાર માઈલ દૂર નાના રોશનેથી તે લાવવાં પડે છે. આ પકવાન સંધરનાર વેપારીને અહીંઆની વસ્તીની કમાણીનો પળુ ખ્યાલ કરવો રહ્યો. જંગલની અંદર વસનાર તો કપડાં વગર ચલાવી લે છે. કારણુ પેટની જરૂરીયાત માટે ખીસકોલી સસલાંનો શીકાર કરવાનો હોય તો ક્ષોના વૈભવ માટે પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? પાંચશેર પાણીમાં અડધોશેર ચોખા ઉકાળે ને તે દરેક જણુ ૧૨ કે ૧ સુમારે પીવે...આ તેમનો દિવસભરનો ખોરાક.

ધણી જમીન તો પારસીની માલીકીની ચર્ષ ગર્ષ છે...બાકી રહી તે વાણિયાની ધર્મ માણસને મારી નાંખવાનું કહે છે. કીડી મંકોડા જીવાડવાનું તમે શહેરીઓ ફાળામાં પૈસા ભરી તમારી જાતને કૃતકૃત્ય માનો છો. પળુ એ પૈસા આ લોકોનું કોઈ હિત સાધી શકે એમ નથી. એમને તો પરેલા જીવનની મુળમૂળ જરૂરીયાતો પૂરતાં સ્વાવલંબી બનાવવાની

જરૂર છે. ને તેથી જ કપડાં પહેરાવવા માટે કાંતણુ ને વણાટ શીખવવાની પહેલી જરૂરીયાત ને પછી દારૂ છોડાવી ખોરાક પુરતા પૈસા બચાવવા શીખવવાની. એ જ દીશામાં અમારું કાર્ય અમે કર્યે જઈએ છીએ. સાથે થોડીક પ્રાથમિક દવાઓ રાખી છે.

હું જંગલમાં થોડે દુર ફરવા ગયો હતો. ત્યાં એક જંગલી કબરની ઉપર કાળું કોસ ઉભું હતું. તપાસને અંતે માહિતી મળી કે વર્ષો પહેલાં એક મીશનરી અહીંઆ આવ્યો હતો. ખ્રીટીશ સલ્તનતના પાયામાં આવું લોહી પચ્યું છે. આપણે તો સંસ્થાને નથી. એટલે ધર્મ પ્રચાર કે મત પ્રચારનો પ્રયત્ન ક્યાં રહ્યો જેટલા છે એટલા હોંદુઓને હાંદુ રાખી શકીએ તો એ ધણું કયું કહેવાશે.

આપણે પ્રજા તરીકે જીવ્યા જ નથી. આપણે વિચાર્યું હોય, ધડતર ધડ્યું હોય તો ગુજરાતી, જૈન, વાણિયા, વૈષ્ણવ, શૈવ, મહા-રાષ્ટ્રીય કે બંગાળી તરીકે એટલે એમાં પ્રજાજીવનની ને રાષ્ટ્ર ભાવના ની ઉણપ ચોકખી તરી આવે છે.

જંગલો કાપતાં, ઝુંપડા બાંધતા, અનાર્યોને મારી હાણવાના આર્યોના દીવા સ્વપ્ન જોઈ છે. ને આપણી વર્તમાન નીરાધરી શોચતો બળું છે. આપણે જીવનમાં સંતોષ અજળ ફેળવ્યો છે. ભારત વર્ષ એટલે સમુદ્ર. સર્વ ધર્મોનો સમન્વય એમાં સધાવવાનો. પળે પળે શ્વા માટે કાઠ પોકારતું નથી કે સર્વ ધર્મનો સમન્વય એટલે વર્ણ-શંકરતા, વ્યક્તિત્વનો પ્રજાતત્ત્વનો વિનાશ. મીઠા આવ્યા, શક ને હુણુ ના ટોળે ટ્રાળાં ઉતર્યા. ચંગીઝખાનના વંશજોએ રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. ને આપણે તે બધાંથી દૂર જઈ નમ : શિવાય ઉચાર્યું કે મંદિરમાં જઈ ધંટનાદ કર્યો....

હવે તમે થોડા મહિનામાં આવવાનાં છો એટલે વધારે રૂબરૂમાં.

તમને યાદ નથી કરતો. યાદ તો બૂલાઈ ગયેલી વસ્તુને કરવાની હોય. તમે તો મારા હૃદય મંદીરીએ ચોવીસ કલાક જગૃત બેઠાં છો.

હી.

તમારો ૨.....

શ્રીમતી ઈંદીરા,

ભાર્તના દુષ્પદ અવસાનના સમાચાર મારે ટપકાવવા પડે છે એ ઓછું દુઃખ નથી. ત્રણ મહીના પહેલાં તો અમારી વચ્ચે આવી તેણે અમારાં દીલ જીતી લીધાં. એમણે કાર્ય પણ સંસ્કૃતીથી દૂર જગલમાં ઉપાડી લીધું. મારો ને જીગતરામભાઈનો અનુભવ કહે છે કે એમણે જે ત્રણ મહીનામાં કયું તે બીજા કાર્મના હાથે ત્રણ વર્ષમાં થતે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે ?

પણ આપણી પ્રીય વસ્તુઓ વીધાતાને નથી રૂચતી.

એમની જીતનું એક જ ઉદાહરણ બસ થશે. એમની સ્મશાયાત્રામાં પીઠાના માલીકની હાજરી પણ હતી.

તમારો અંગત પરિચય નથી. પણ તમે એમના કામમાં ખુબ રસ લેતા હતાં. તમે એમનું જીવનકાર્ય ન ઉપાડી લો ?

હિંદુઓ અને પૂર્વ આફ્રિકા

[લેખક શ્રી. પ્રભાશંકર ત્રિવેદી]

પ્રતિહારીની કાંઈ આખીએ સેના અપાર્થિવ સંગીત સાંભળીને મુગ્ધ થઈ જાય અને અવારનવાર એ સંગીતના સૂર તેમને ડાલાવે તેમ પૂર્વ આફ્રિકાને કિનારે આવેલાં નાળિયેરીનાં જંગલો જંગલો જંગલો હિંદી મહાસાગરના અદ્ભુત અને અલ્પજ્ઞ સંગીતથી મુગ્ધ બની અવારનવાર ડાલતાં જણાય છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના સાગરકાંઠાના શણગાર રૂપ કલ્પતરુઓ સમાં આ જુલો શું પૂર્વ આફ્રિકાનાં વતની છે? સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આપણી પૃથ્વીનો બળતો ગોળો ઠંડો પડ્યો અને ઠરી ગયેલા ભૂપૃષ્ઠ પર તેનાં તરવોને અનુરૂપ જે વિવિધ વનસ્પતિ પૂર્વ આફ્રિકાની ભૂમિ પર જામી નીકળી તેમાં શું નાળિયેરી પણ હતી?

સૃષ્ટિવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે આ નાળિયેરીનાં જુલો પૂર્વ આફ્રિકાનાં વતની નથી. ત્યારે એ પૂર્વ આફ્રિકામાં આવ્યાં ક્યાંથી? જેનાં વિશાળ જંગલો બની ગયાં છે તે નાળિયેરીઓ ત્યાં વાવી કાણે? એ યુરોપીયન ઇતિહાસકારોએ સાબીત કરેલી વાત છે કે હિંદુઓએ નાળિયેરીનાં ઝાડો પૂર્વ આફ્રિકામાં રોપ્યાં.

પણ એ ક્યારે રોપ્યાં? હિંદુઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં પહોંચ્યા હોવા ક્યારે આવ્યા એ વાતનો કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો છે કે નહિ તે જાણ-

વાની ઈશ્વર ઇતિહાસના કોઈ પણ જિજ્ઞાસુને થયા વગર લાગ્યે જ રહેશે. *પેરિપ્લસમાંની ફટલીક નોંધ એવા ઐતિહાસિક પૂરાવાને જન્મ આપી શકે તેમ છે. અને પેરિપ્લસ તે આજથી વીસ વીસ સદીઓ પહેલાંના પુરાણા કાળ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારો અદ્વિતીય આધારભૂત ગ્રંથ છે. મહાત્મા ઈસુના મૃત્યુ પછી સાઠ વર્ષે ગ્રીક ભાષામાં આ ગ્રંથ લખાયો. ગ્રંથકર્તાનું નામ તો જાણી શકાતું નથી; પરંતુ હિંદી મહાસાગર પર ફૂંકાતા ઇશાન અને નૈઋત્યના વર્ષાના પવનોની મુદતનું હિંદુ, અરબ અને ફિનિશિયન વહાણવટીઓનાં ભેગાંમાં રહેલું ગુપ્ત જ્ઞાન આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં જ્યારે યુરોપીય વહાણવટીઓના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાઓમાં આ વિશાળ સાગર અને તેને કાંઠે આવેલાં ધીકર્તા બંદરો સંબંધી હકીકતનાં જે પુસ્તકો લખાએલાં તેમાંનું અત્યંત રસિક અને સૌથી અગત્યનું પુસ્તક તે પેરિપ્લસ છે. રાતા સમુદ્રની ધરાનના અખાતની, અરબી સમુદ્રની અને ગૂજરાત તથા પૂર્વ આફ્રિકાના સાગરકાંઠાની એમાં વાતો છે.

એમાં લખ્યું છે. “.....આ જગ્યાઓની (પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારા પર આવેલાં બંદરોની) બજારોમાંથી ગેંડાના શીંગડાં, કચકડાં અને થોડા કાપરેલની નિકાસ થાય છે.”

એટલે ઉપયુક્ત ત્રણ ચીજોમાંની છેલ્લી ચીજના ઉલ્લેખથી ખાત્રી થાય છે કે આજથી ઓછામાં ઓછાં બે હજાર વર્ષ પહેલાં પૂર્વ આફ્રિકાની ભૂમિ પર નાળિયેરીઓ ઊગતી હતી.

પરંતુ હિંદી મહાસાગરનાં મોજાઓ ઉપર યજ્ઞને હિંદુઓ પોતાનાં સફરી વહાણો બે હજાર વર્ષથીએ જૂના કાળમાં હંકારતા. ભારત

* ગ્રીક શબ્દ. શબ્દાર્થ : માર્ગ દર્શિકા. Periplus of the Erythraean sea : હિંદી મહાસાગરની માર્ગ દર્શિકા.

ન્યારે પરદેશીઓના હાથમાં ન હતું એટલે કે ન્યારે ભારતમાં હિંદુ સમ્રાટોનું ધર્મ રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનો જીવણ વધારેમાં વધારે ઊછળતો હતો. સંસારને શાશ્વત કાળ પર્યંત અત્યંત પ્રેરક થઈ પડે તેવા સાથી ઊંડા શ્રેષ્ઠ અને આદિતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ ભારતીય વિદ્વાનોનાં ભેળમાંથી ત્યારે થયો હતો. અપૂર્વ મહાકાવ્યો ત્યારે લખાયાં હતાં.

આપણાં પુરાણોમાં પ્રવાસના ઉલ્લેખો ઠેકાણે ઠેકાણે કરવામાં આવ્યા છે. એ ઉલ્લેખોને પરિકથાઓ સમાન માની લેવી એ આચાર્ય વર્તના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પરમ ભગ્ય સત્યમાં અવિશ્વાસ દર્શાવવા જેવું છે. યુગોના યુગો બદલાઈ ગયા અને મહાન હિંદુ સંસ્કૃતિને વિનાશક થઈ પડે એવા અનેક વિપરીત સંયોજો ઉદ્ભવવા છતાં આટલું વિપુલ સાહિત્ય સાચવી રાખીને પૃથ્વીના પડ પર પેદા થયેલી કદાચ અન્ય પ્રજાએ આટલો ભગ્ય વારસો દુનિયાને દીધો છે ?

જગતિક સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢીને એ હિંદુ મહાપ્રજા ધરતી ધણુધણાવતી હતી ત્યારે વિજ્ઞાન તેને અગ્નિપ્રયુગ શાસ્ત્ર હશે એમ, બિઝેન્ટાઈન સંસ્કૃતિની કક્ષાના ખ્યાલથી ભારતીય સંસ્કૃતિની તુલના કરનારા પાશ્ચિમાત્ય ઇતિહાસકારોના કથન સંધાતે સંમત થઈ જઈ માની લેવાની શા માટે ધૂષ્ટતા કરવી જોઈએ ?

ઋગ્વેદના

અમિ : પૂર્વેન્મિશ્વરિ મિરિડયો નૂતનૈસ્ત !

સ દેવા અહ વચ્ચતિ !! મં. ૧ અ. ૧ સૂ. ૧ મંત્ર ૨ !!

એ મંત્રનું “પૂર્વે” થઈ ગયેલા અને નવા યુગના ઋષિઓથી અન્વેષણને યોગ્ય એવો ભૌતિક અમિ અથવા વિદ્યુત (અમને) અહીં દિવ્ય ભોગો પ્રાપ્ત કરાવો” એવું ભાષાન્તર કયા ભાષાશાસ્ત્રીથી નકારી શકારી ?

પ્રાચીન રાજધાની લંકાના મઠને કાંગરે જે દીવા પ્રકટાવવામાં આવતા હતા તે દીવા કોડિયામાં ઘી કે તેલ પૂરીને કરવામાં આવતા એવી કદપના કરવા કરતાં વિદ્યુત, વરુણ, માતરિશ્વા અને વૈશ્વાનરને તાબે કરનાર તેમજ નવ ગ્રહોને ખગોળશાસ્ત્રના પૂર્ણ જ્ઞાનથી નિકટમાં રાખનાર રાવણના રાજ્યમાં એ દીવાઓ વીજળીના જ હશે એવી કદપના શું પાયાદાર નથી લાગતી ?

‘અગસ્ત્યના વાયદા’ એ યુગજૂની પ્રચલિત ઉક્તિ ધર્મ પ્રસારાર્થે ઋષિ અગસ્ત્યે પૂર્વના દેશોનો લાંબો પ્રવાસ કરેલો એ ક્ષટનાની યાદી આપે છે. તેમણે મહાન હિંદુ ધર્મની સંસ્કૃતિનાં બીજો રોપીને જે ભવ્ય કાર્ય કરેલું છે તેની પ્રતીતિ આજે દૂર પૂર્વના પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરનારને જ્યાં ને ત્યાં થાય છે. રામાયણના પ્રસંગોને જવા સુમાત્રા અને બાલીના લોકોએ માત્ર નૃત્યમાં જ નથી જળવી રાખ્યા, પરંતુ x બોરોબુદુર જેવાં મંદિરોમાં પથર પર બિતારીને અમર કર્યા છે.

લંકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થોડા કલાકોમાં જતાં વિમાનો જે સમયે ભારતમાં હતાં તે સમયે સાગર પાર કરનારાં જહાજો હિંદુ પ્રજા પાસે નહિ હોય એવી સંકુચિત દષ્ટિ કોણ રાખશે ?

અને માત્ર પૂર્વમાં જ નહિ, પરંતુ પશ્ચિમમાં પણ સાગરયાત્રા કરીને હિંદુઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તીસન પૂર્વે બેથી ત્રણ હજાર વર્ષો પહેલાં આવી ગયેલ એમ અર્ધ પ્રાચીન હિંદુ પુરાણકારોએ નહિ પરંતુ અર્વાચીન યુરોપીય ઇતિહાસકારોએ સિદ્ધ કર્યું છે.* એટલું જ નહિ, પરંતુ

x. ઝુઓ : A History of the East Coast of Afrieq by
1. W. Hollings worth

* જવામાં આવેલું આઠમી સદીમાં બંધાયેલું હિંદુ અને બૌદ્ધ સ્થાપત્યના પ્રતીક સમુદાય અજિયાર અજિયાર સદીના ટાઢ, તડકા, વરસાદ ને ધરતીકંપે સહન કર્યા છતાં જેની ભવ્યતા અખંડ રહી છે તે મંદિર.

જે પ્રજાઓની પૂર્વ આફ્રિકાની કાળી પ્રજા બનેલી છે તે પ્રજાઓ સાથે વેપાર કરવાને કાર્થ પ્રજાઓ ત્યાંની ભૂમિ ઉપર પહેલ વહેલો વસવાટ કર્યો હોય તો તે હિંદુ પ્રજાએ કર્યો છે એ વાત પણ એ ઇતિહાસકારોએ સાબીત કરેલી છે.

હિંદુઓ માત્ર વ્યાપારની સફરો માટે જ પૂર્વ આફ્રિકામાં નહિ આવેલા. પરંતુ એ જૂના કાળમાં પણ અહીં તેમણે સંસ્થાનો સ્થાપેલાં અને કેટલાક તો ખંડની અંદરના ભાગમાં નિખિડ અરણ્યો અને ગગન-ચુખી પહાડોની ઊંડી ઊંડી ખીણોમાં થઈને જતા માર્ગે આગળ વધીને ઠેક સરોવરોના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા. સરોવરોના પ્રદેશને તેમણે ‘ચંદ્રનો પ્રદેશ’ નામ આપેલું. અને તે પ્રદેશના મૂળ વતનીઓ હજુ પણ ‘વાન્યામ્બેઝી’ (Wanyamwezi : ચંદ્રના લોકો) નામથી ઓળખાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં હાથી પવિત્ર પ્રાણી ગણાતું હોઈને તેના શિકાર કરવામાં આવતો નહિ. માત્ર ગાંડા થઈ ગએલા અને રંજીત કરતા હાથીઓને મારી નાખવામાં આવતા. આ કારણથી જોઈએ તેટલો હાથીદાંત હિંદમાં મળી શકતો નહિ. અને હિંદુ નારીના સૌભાગ્યના પ્રતીક સરીખી ‘હસ્તીદંતની ચૂડી’ કે કંકણ માટે, શેત્રંગનાં મહોરાં માટે અને ચોપાટનાં સોગઠાં માટે તેમ જ અન્ય પ્રકારના ઉપયોગને માટે પડતી હાથીદાંતની જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા પશ્ચિમ હિંદના હિંદુ વ્યાપારીઓ હાથીદાંત ખરીદવા હિંદી મહાસાગર ઓળંગી પૂર્વ આફ્રિકાને કિનારે પોતાના સફરી વહાણોનાં લગર નાખતા.

એ હજાર વર્ષ પૂર્વેની વાતો રજૂ કરતા ઐતિહાસિક ગ્રંથ પેરિપ્લસમાં લખ્યું છે, કે “—આ સમુદ્રમાં (હિંદી મહાસાગરમાં) કાર્યકર અને ખારીગજનાં વહાણો નિયમિત રીતે આવળ કરે છે;

*આર્યક : હાલના કચ્છ અને કાઠિયાવાડ.

ખારીગજ : હાલનું ભરૂચ; ‘બૃગુકચ્છ’નું અપભ્રંશ રૂપ.

હરનાં : ખંડની અંદરના ભાગનાં.

અને એ વહાણો અહીંની (પૂર્વ આફ્રિકાની) બજારોમાં ધઉ, ચોખા, શુદ્ધ કરેલું માખણ (ધી), તથાનું તેલ, સૂતરાઉ કાપડ, કટિમેખલાઓ, શેરડીનું મધ તથા ગોળ લાવે છે. કેટલાક વ્યાપારીઓ તેમનો માલ ભરનાં શહેરોની બજારોમાં વેચે છે અને કેટલાક કિનારા પરનાં બંદરોની બજારોમાંથી માલની અદલાઅદલી કરે છે.”

આમ પેરિપ્લસના આ પૂરાવાથી કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની સાથે પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રાચીન વ્યાપારી સંબંધ પૂરવાર થાય છે. પરંતુ હિંદનો પૂર્વ આફ્રિકા જોડે આટલો બધો પુરાણો સંબંધ હોવા છતાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો આજે અહીં કેમ મળી આવતા નથી? શું ઋગ્વેદના અંડિયેરોના મૂળ ચણતરમાં હિંદુઓનો ફાળો હશે? મેરૂ પર્વતનું નામ હિંદુઓએ પાડ્યું હશે? અથવા તો પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદુ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ચણાએલા મકાનો, મંદિરો કે મિનારા અતિશય વરસાદ, ઉમ્ર તાપ અને બળવાન પવનોની અસરથી ફૂર કાળને વશ થઈ ગયા હશે કે જેથી આજે પુરાણો સંબંધની સાક્ષી આપવા ઉભા નથી?

પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં છે તેવી જ આબોહવાને લગતી સ્થિતિ લંકા અને પૂર્વ હિંદી દ્વીપો (ધર્મ ઇન્ડિયા ટાપુઓ)માં પણ છે, છતાંય પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં સ્મારકો માલમ પડત નથી જ્યારે પેલા પ્રદેશોમાં એ જળવાઈ રહ્યા છે, તેનું શું કારણ એ પ્રશ્ન સહેજે ઉત્પન્ન થાય છે.

પરંતુ ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમ સાબીત

કરી શકાય તેમ છે કે ભૂતકાળમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં જે કદાચ કોઈ સ્મારકો ઉભાં કરવામાં આવ્યા હોય તો એ લાંબો સમય ન પહોંચી શક્યા હોય. બૂનળ રચના પ્રમાણે લગભગ આખો ય આફ્રિકા વિકૃત તત્ત્વયુક્ત *ખડકોનો બનેલો છે. એટલે એ ખડકો સાધારણ રીતે ઘણા કઠણ હોય. પરંતુ આફ્રિકામાં બાંધકામ માટેના કઠણ પથ્થરની ખાણો ખંડના લોકો જંગલી હોવાથી નહિ ખોદાઈ હોય એમ માની શકાય તેવા ખડકો, જે વૃષ્ટિ અને તાપ ને લઈને પોચા પડી ગયા હોય, તેવા ખડકના પથ્થરથી બાંધાએલ ધ્રુવરત કે કોઈ પણ બાંધકામ લાંબો વખત ટકી શકે જ નહિ. એટલે એ વાત માની શકાય તેવી છે કે પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ સ્થાપત્યના કોઈ નમૂનાઓ હિંદુઓએ અહીં ઊભા કર્યા હોય તો તે નમૂનાઓનો હજારો વર્ષે પ્રાકૃતિક બળોને લીધે નાશ થયો હોય. આ ઘટના કેટલા અંશે સત્ય માની શકાય તેનો નિર્ણય સિત્તેર વર્ષ પર જંગમ્માર દાપુ ઉપર બાંધાએલા સૈયદ અરવશના મહેલોના ખંડિયેરો જાળને થઈ શકે છે.

આ તો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ હિંદુ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકોની વાત થઈ; પરંતુ હિંદુ ધર્મની-હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની અસર પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશનાં વસનારાઓ પર કેમ નથી થઈ શકી? આ પ્રશ્નના જવાબમાં ત્રણ મુદ્દાઓ રજૂ કરી શકાય :

પહેલો મુદ્દો એ કે પૂર્વ આફ્રિકામાં જે હિંદુઓ પ્રાચીનકાળથી આવતા તેઓ વૈશ્ય જાતિના હતા અને તેમનું જીવનકાર્ય ખાસ કરીને વ્યાપારનું હતું અને નહિ કે હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રચારનું.

બીજો મુદ્દો એ કે એ પ્રદેશમાં તે કાળે વસતી દેશી પ્રજા છેક પહોંતી હતી અને આજે પણ એ આગળ વધેલી તો ન જ કહેવાય.

આજના દેશી લોકોમાં અને તે કાળના દેશી લોકોમાં ફર એટલો કે ત્યારે તેઓ ગુલામ કહેવાતા તેમજ જાણે કે પૃથ્વીના અન્ય ખંડોના મનુષ્યોની આજ્ઞાઓને તાબે રહેવાને જંગલી વાંદરાઓ કરતાં જરી અહતી કક્ષાનાં પ્રાણીઓ તરીકે તેમને કુદરતે પેદા કર્યા હોય તેવા લેખવામાં આવતા. અને મધ્ય યુગનો જમાનો વીતતાં પ્રવાસ અને પ્રદેશાન્વેષણની ભાવના જે સમયે પાશ્ચિમાત્ય વહાણવટીઓના બેજમાં જન્મી સફળ થવા માંડી તે સમયમાં 'કાળા હાથીદાંત'ના અત્યંત અધમ વ્યાપાર માટે તેમને જીવતા વિક્રેય પદાર્થો માની લેવામાં આવતા. આજના દેશી લોકોની બાબતમાં આ મન્ત્ર્યે પડેલા ખાષો છે છતાં એ પ્રજા હજી એ સંસ્કૃતિ વિહિન રહી છે એમ કહેવું અયુક્ત નથી.

ત્રીજો મુદ્દો એ કે પ્રાચીનકાળમાં આ પ્રદેશમાં જે હિંદુઓ આવતા તેઓએ જો કે અહીં વસવાટ કરેલો પરંતુ પૂર્વ આફ્રિકાને પોતાનું કાયમી વતન નહિ બનાવેલું તેમની સ્મૃતિમાંથી પોતાનો ઉચ્ચતમ ધર્મ, અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ધર્મિષ્ઠ દેશભાષ્યો અને પ્રિય સ્વજનો ભાગ્યેજ ખસતાં હશે જેથી તેઓ અવારનવાર હિંદ અને આ પ્રદેશ વચ્ચે દરિયાઈ સફરો કર્યે રાખતા. વળી તેઓ પોતાનાં સ્ત્રી બાળકો સહિત અહીં વસતા ન હતા. હિંદુઓનો અત્રે એકલા રહેવાનો રિવાજ તો હજી ગર્ભ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જ બદલાયો; એટલે હિંદુઓની સામાજિક રૂઢિઓની અસર અત્રેના દેશી લોકો પર થવા પામવાની શક્યતા ભાગ્યે જ હતી.

એટલે હુંકામાં પ્રાચીન કાળથી પૂર્વ આફ્રિકા સાથે સંબંધ ધરાવનાર હિંદુ વ્યાપારીઓ અને હિંદુ વહાણવટીઓ જ હતા. વારકો ડા ગામાને લામુથી કાલિકટનો માર્ગ બતાવવામાં તેમનો ફાળો હતો, એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે.

હજી ગર્ભ કાલ જેવી ઓમણીસમી સદીમાં જેરામ શિવજીનો પૂર્વ

આફ્રિકાને સાગરકાંઠે ડાંકે વાગતો હતો. આખા કિનારાનું જ કારખાનું એ પેઢીને હસ્તક હતું. જેરામ શિવજીની પેઢીને માતબર બનાવનાર લધા દામજી એક બાહોશ પુરુષ હતા. જંગબારનો સુલતાન માજીદ (ઈ. સ. ૧૮૫૬ થી ૧૮૭૦) તેમના પર સગા બંધુ કરતાં વિશેષ રનેહ રાખતો. એ સુલતાનની સલ્તનત ચલાવવામાં તેમની મુત્સદ્દી બુદ્ધિનો ફાળો ઓછો ન હતો. ડો. જોન કંક' (પાછળથી સર જોન કંક') જેવા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરુષની તેમના પર પ્રીતિ હતી, અને તેમની અંતિમ બિમારીને સમયે ડો. જોન કંક' તેમની પથારી પાસે કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહેતા. વિદેશી કોન્સલો તેમનું સન્માન સાચવતા. લધા દામજી જ્યારે મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે જંગબારમાં વસતા સર્વે કોન્સલોએ પોતપોનાના રાષ્ટ્રના વાવટા અર્ધી કાઢીએ ફરકાવ્યો હતા. હિંદુ પ્રજાના અગ્રણીનું દરિયાપારના દેશમાં આવું રાજશાહી સન્માન થાય તે સંસ્થાનવાસી હિંદુઓના ઇતિહાસમાં હિંદુ જાતિને માટે એક ગૌરવપ્રદ વાત છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના મુલકો પર જંગબારના સુલતાનોની આજુ વર્તત હતી તે જમાનામાં સંસ્થાનવાસી હિંદુઓ સ્વમાન સાચવીને રહી શકતા. તેઓની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પાશ્ચિમાત્ય વ્યાપારી પ્રજાથી જરાયે ઊતરતી ન હતી. વળી ઇતિહાસ તો એટલે સુધી સાક્ષી પૂરે છે કે તે સમયના સંસ્થાનવાસી હિંદુઓમાંના તમામ જણ કલમ વડે નામુંજ લખી જણતા ન હતા, પરંતુ દારૂસલામ ખાતે જોરામ શિવજીની પેઢીમાં કામ કરતા રામજી પ્રાગજીએ ખાંડાના ખેલ ખેલી બતાવ્યા હતા. ગુલામોને ૧૮૮૯ માં મુક્ત કરવાનું જ્યારે નક્ક થયું ત્યારે એકલી જોરામ શિવજીની પેઢીએ ૭૦૦૦ ગુલામોને મુક્ત કર્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ જે જગ્યાએ ચામુક વડે ગુલામોને ફેટકારવામાં આવતા અને જ્યાં જગતભરના ગુલામીના વ્યાપાર

છેલ્લું બમર ભરાતું હતું તે જગ્યા જેરામ શિવજીએ તે વખતના અંગ્રેજ પાદરી બિશપસ્ટ્રીઅરને ચર્ચ બાંધવા આપી અને તે ઠેકાણે હાલ જંગબારમાં કેથીડ્રલ ચર્ચ ઓફ ક્રાઇસ્ટ બિલું છે.

પૂર્વ આફ્રિકા સાથે હિંદુઓનો પુરાણો સંબંધ દૃઢતર થતો ગયો છે, એમ જાતિધર્મમાંથી ડગાવી નાખનારી આ વીસમી સદીમાં સંસ્થાનવાસી હિન્દુઓએ હિંદથી હજારો માઈલ દૂર આ સંસ્થાનોમાં ચીજો કરેલાં મંદિરો પરથી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ ઇતિહાસની આસીમાં નિહાળતાં મનમાં એક વચળાટ થયા વગર રહેતો નથી : “અરે, યુધિષ્ઠરના કાળ પહેલાંથી સંસ્થાનવાસી થવા છતાં બૃહદ્ ભારતમાં ‘હિંદુ સંસ્થાન’ કેમ ન રચાયું ?”

જંગબાર,
પૂર્વ આફ્રિકાને સાગરકાંઠે

ઉલ્લુ

[લેખક : શ્રી મોહનસિંહજી હમીરસિંહજી પરમાર]

[સામાજિક કાર્યવાહકો કે રાષ્ટ્રીય નેતાઓ ઉપર અથવા કોઈ પણ ખાતાના ઉપરી અમલદારના ઉપર વ્યક્તિગત આક્ષેપો કરવાનો આ લેખનો આશય નથી. પણ સંસારમાં બનતી સંભવિત અને શક્ય વસ્તુઓ રજૂ કરવાનો અદ્યપ પ્રયાસ માત્ર છે. —લેખક]

તેરા બાપ ઉલ્લુ, તેરી મા ઉલ્લુ, તૂ ઉલ્લુ, સાલે તેરે બાપ કે બેટે, હત તેરી બેણકા ભાઈ મરે તેરી, ઉલ્લુ કે પટ્ટે ! ખડા રહે. કહેતે કે સનનન કરતે કે એક પત્થર વાંદર સેનાની વચમાં ફેંક્યો. સહેજમાં જ બચી ગયો બાકી એકાદ છોકરાનું માથું જરૂર રંગાઈ જત. ફાટેલ ગોદડી જેવા જુની ધાંસડીના કોટના ખીસ્સામાંથી પત્થરા કાઢી કાઢીને ફેંકવા માંડ્યો પણ છોકરાઓ ખસે શેના ! તે તો છોટે ઉભા ઉભા તાળીઓ પાડતા અને ગાલ વગાડતા પાછા જાય અને આગળ આવે અને—

ઉલ્લુ રે ઉલ્લુ, દહાડાનો ઉલ્લુ,
રાતના બોલે ધુધુધૂ-ધુધુધૂ—

ફાટેલ તૂટેલ રસ્તામાં કોઈએ ફેંકી દીધેલું હાફ પાટલુન જેમ તેમ વીંટાળીને, ખંભે જુની ધાંસડીઓનો જુનો પુરાણો કોટ લટકાવીને,

હાથમાં બે ત્રણ પત્થરો લઈને, સડકનો ખૂણો પકડીને ગાંડો ઉલ્લુ ઉભો હતો. પાછળ છોકરાઓ તાળીઓ પાડીને શોરબકાર કરેજ ન્તા હતા. પરંતુ ઉલ્લુ તો શાંતિથી ઉભો ઉભો મોટરો ગણ્યા ન કરતો હતો. છોકરાના ટોળામાંથી એક ચંપાવલો છોકરો ડહાપણનો વેશ બજવતો હાવડો થઇને ઉલ્લુની બાજુમાં ઉભો રહ્યો—

અબે ઉલ્લુજી ! આ સામેની મોટરમાં કાઉન્સીલર આવે છે. એટલું કહીને છોકરો દૂર નાશી ગયો.

કાઉન્સીલરનું નામ સાંભળીને ઉલ્લુજીના કાન ભડક્યા હેં...ક્યા બોલતા હેં? કાઉન્સીલર !

હા, હા, એ જ મોટરમાં દામજી કાઉન્સીલર.

એટલું સાંભળતામાં તો ઉલ્લુએ કોટના ખીસામાંથી એક બોંબ (પત્થર) કાઢ્યો અને દે સીધો જ મોટરના કાચ ઉપર. મોટર ડ્રાયવર સહેજમાં બચી ગયો પણ છ ન ન ન કરતો કે કાચના બે ટુકડા. કાચ તૂટી ગયો છતાંએ ઉલ્લુની દાઝ પુરી ન થઈ હોય તેમ ખીરસામાંથી કાઠી કાઠીને બે ત્રણ બોંબ ફેંક્યા પણ દોડતી મોટરના હુડ ઉપર અને મડ ગાર્ડમાં ખાડા પાડીને ધા પાછા પડ્યા. હીટલરના બોંબથી જેમ યુરોપની પ્રજા ભડકે તેમ મોટર ડ્રાયવરે તો જનના જેખમે મોટર મારી મૂકી.

શહેરના નામીયા કિલ્લુથી ભલભલા મોટરવાળાના સાંધા ગમટી ન્તા. પોલીસ ધણીએ વાર એ કિલ્લુને પકડીને શહેર બહાર મૂકી આવે પણ ખીજેજ દિવસે એનો એજ ઉલ્લુ ખીરસામાં દશબાર પત્થર લઇને ઉભોજ હોય.

એ આવીને ઉભો રહે કે તરત જ વાંદર સેના તહેની પાછળ ફરી વળતી. તહેમાંથી કોઈ કહે કે “ઉલ્લુજી ! સામેની મોટરમાં લાલજી કાનજી શેઠ આવે છે.” આટલું સાંભળતાં જ ખીરસામાંથી હીટલરને

બોંબ પડ્યા સિવાય રહેતો નહિં. એ ઉલ્લુના સપાટામાંથી કોઈ પણ શેઠ, કાઉન્સિલર, નેતા કે આગેવાનની મોટર છુટવા પામતી નહિ. કોણ જાણે ક્યા કારણથી એ ઉલ્લુજીને એ લોકો ઉપર આટલી બધી દાઝ હશે !

શહેરના લોકો એને માટે અનેક પ્રકારની વાત કરતા. કોઈ કહેતું. એની બાયડી મરી ગઈ ને એ ગાંડો બની ગયો. તો કોઈ કહેતું કે બાયડી નહિં પણ છોકરી મરી ગઈ તેથી ગાંડો થઈ ગયો છે. કોઈ કહેતા કે એણે ઉંટ વેંચની દવા ખાધી હતી અને ત્યારથી જ બેભનું ખસી ગયું છે.

હું પણ એ ઉલ્લુને ધણીવાર જોતો ત્યાં કૈંક જાતના તર્કો ઉઠાવતો પણ ક્યા કારણથી એ ઉલ્લુ બન્યો હશે એ પ્રશ્ન તો બાવળીઆના ઢુંઢાની માફક ઉભો જ રહેતો. દરેક ગાંડા માણસના ગાંડપણ પાછળ કાંઈને કાંઈ બેઠ હોય છે, એવી મ્હારી માન્યતા હતી. ગમે તે કારણે માણસના મુઠ્ઠીભર મગજ ઉપર આઘાત પહોંચે ત્યારે જ માણસ પાગલ બને છે. પણ એ આઘાત પોતાના પાપનો હોય કે બીજાનો બોગ બન્યો હોય એ તો દરેકના સંજોગો ઉપર છે. પરંતુ પાપના છાંટા ઉડ્યા સિવાય તો પાગલ બનાતું જ નથી. હૃદયની મૂંઝવણ કોઈને કહેવાય નહિ અને સહેવાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં માણસનું બેભનું ખસી જાય છે. અગર તો કોઈ અકસ્માતના સમાચાર સાંભળવાના મળે તો મગજના તંતુઓ તૂટી જાય. ધણીવાર એ ઉલ્લુની પાછળ રહેલી બેદમ્ભિ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવતી. પણ તે મગજમાં ફરી ન ફરીને સરી પડતી.

એક દિવસે એ. માણસના પગરવ સિવાયની અંધારી મઘીમાં ઉભો હતો. મેં એની પાછળ જમને બમણમાંથી બે બીરકુટ કાઢીને પૂછ્યું—મહાશયજી બીરકુટ ખાશો ?

તારે મરણ હોય તો આપી જાને—આવ્યો છે બેટમજી દાનેશ્વરી થઈને !

જવાબ સાંભળીને હું તો થંભી જ ગયો. ખાવાપીવાની પણ જેને દરકાર નથી એવો એ ઉલ્લુ ! મને એની સાથે વધુ વાતચિત કરવાની ઇચ્છા થઈ, પણ ખીસ્સામાં ભરેલા બોંબ ગોળાની (પત્થરની) ખીકે ઇચ્છાને દબાવી દેવી પડી. છતાં જરાક હિંમત કરીને પાસે ગયો અને હાથમાં ત્રણ ખીસ્કુટ મૂક્યા.

હે-હે-હે-હે ઉલ્લુ કે પડે ! બડા દાનેશ્વરી ! કહી ઉલ્લુ ખૂબ જોરથી હસ્યો. મારી શુંદગીમાં તેને પહેલી જ વાર હસતા જોયો.

એને હસતો જોઈ મારામાં જરાક હિંમત આવી અને ફાસલાવીને કાંઈ વાતચિત કરવા લલચાવ્યો. એટલામાં તો તેણે ખીસ્સામાં હાથ નાખીને આંખના ડોળા કાઢ્યા અને-

જાતે હે કે નહિ ? સાલે ઉલ્લુ કે પડે ? બડે દાનેશ્વરી ! ગૌ કાટકે સૂઈકા દાન કરનેવાલે ! એમ કહીને પત્થર ઉગામ્યો.

હું તો મુઠીઓ વાળીને બામ્યો તે પાછું વળીને જોયું જ નહિં.

એક દિવસ સવારના ફરતો ફરતો હું શહેર બહાર દુર દુર નીકળી ગયો. થોડેક જુનું પડી ગએલું મંદિરનું ખંડિએર હતું. તેના એટલા ઉપર સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું નિરીક્ષણ કરતો હું બેઠો હતો. ત્યાં કાન ઉપર કાંઈ માંદા માણસનો ઉંકાર સંભળાયો એટલે હું મંદિરના ખંડિએરમાં ગયો અને જોઈ છું તો બેજથી સડી ગએલી ઇંટોના ખાડામાં ઉલ્લુ નજરે પડ્યો. ત્હેની આંખો મીંચાએલી હતી. તેણે મને જોયો નહિં. ઉલ્લુ ખરેખર જ માંદો હતો. મેં તેના શરિર ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ઉલ્લુ તાવથી ધીખતો હતો. મારા હાથનો સ્પર્શ થતાં ઉલ્લુની આંખ ઉપડી મારા સામું જોયું. આંખ ફાડી અને ખીસ્સામાં હાથ નાખી પત્થર કાઢ્યો. પત્થર જોયો અને હું તો ઉઠીને બામ્યો.

ઉલ્લુએ પત્થરો ફેંક્યો. પણ અસક્ત હાથથી ફેંકાએલો પત્થર એની પોતાની બાજુમાં જ પડ્યો. સુતો સુતો એ બબડ્યો.

કાણુ ? ઉલ્લુકે પઠે ! દાનેશ્વરીકા બેટા ! બડા શેઠ ! સાલે કાઉન્સીલર !

જેના હાથના પત્થરથી એક જ સપાટે રટીલના મોટર હુડમાં કે મડગાર્ડમાં ખાડો પડી જતો એજ પત્થર એક હાથ પણ ખસ્યો નહિં. ઉલ્લુની સઘળી શક્તિ હણાર્ધ ગઈ હતી મને ખરે જ એ ઉલ્લુની દયા આવી. ખીસ્સાના બોંબ ગોળાની મુદ્દલે બીક રહી નહોતી એટલે ધડાકા બંધ આગળ વધ્યો અને પાસે ગયો.

કેમ આવ્યો ? જય છે કે નહિ ? દયા ખાવા આવ્યો છે બદમાશ ! ઉલ્લુએ તિરસ્કારનાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.

ઉલ્લુજી ! તમને તાવ આવે છે ? જરા દવા આપુ ? મેં નમ્રતાથી પૂછ્યું.

દવા આપવા આવ્યો છે ! કોને ! મને ! મરવા દેને મારા જેવા પાપીને-ઉલ્લુને ! ગામમાં ક્યા ખજવા જેમાં ઘણાંએ પ્રાણી હશે. ઉલ્લુની આજની વાણીમાં આદ્રતા હતી.

મારી નજરે તો તમેજ દયા ખાવા જેવા લાગે છે. જરાક ક્વીનાઇન ખાશો ? ખીસ્સામાંથી ક્વીનાઇન કાઢીને બતાવી.

લાવ ત્યારે તને ગરજ હોય તો. ઉલ્લુએ હાથ લંબાવ્યો.

મેં એના મોઢામાં બે ટીકડીઓ મૂકી અને બાજુની જુની વાવડીમાંથી ભરી લાવીને પાણી પાડ્યું. થોડી વારે ઉલ્લુને શાંતિ વળી અને ડાહ્યા માણસની નજરે મારા તરફ જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો.

તારૂ નામ ?

જેઠાલાલ મારૂં નામ.

લાલ તારી માનો, તારા આપનો જેઠો કહેની ઉલ્લુ જરાક ચીંડાયો.

જેઠો. અસ ! તમે જે કહો તે. આપણે ઢીલું મૂક્યું.

જેઠા !

હા.

મારું નામ તું જાણે છે ? મીટ માંડીને ઉલ્લુ મારા સામું
જોઈ રહ્યો.

લોકો તો ઉલ્લુ-ઉલ્લુ કહે છે. મેં ખંચકાતાં જવાખ આપ્યો.

હા, હા, હા. તે જ હું ઉલ્લુ. દુનિયામાં મારું નામ પડે ને લોક
ગભરાઈ જાય. છોકરાં નાશભાગ કરવા મંડી જાય. તે જ હું ઉલ્લુ !
અને તું શું લાડવા ખાવા મારી પાછળ પડ્યો છે.

તમારા જેવા દીન દુઃખીની સેવા કરવા, લાડવા ખાવા નહિ.

હાં... બેદ્રમજી ! ધર્માત્માનું પુછકું ! દયાનો અવતાર રતિદેવ !
ગૌહત્યા કરીને સોમનું દાન કરવા નીકળ્યો છે કેમ ! લુચ્ચા ! લખાડ !
હા ! જોત જોતામાં ઉલ્લુ ઉશ્કેરાઈ ગયો અને ઉભો થવા પ્રયત્ન કર્યો
પણ અશક્તિને લીધે પાછો પટકાઈ પડ્યો.

ઉલ્લુનું પડતું માથું મેં ઝીલી લીધું. માથે હાથ ફેરવતાં મેં
કહ્યું. ઉલ્લુજી ! તમે જે બદમાશો કહ્યા તેવો હું નથી.

તમે બધાજ એવા, સેવા સેવા કરીને દુનિયાને પાટા બાંધો છો.
સેવાના નામે પ્રકાશમાં આવવું છે. પછી મ્યુનિસીપાલીટીમાં, લોકલ
બોર્ડમાં, કાઉન્સિલમાં કે એસેમ્બલીમાં મેંજરો થવા બહાર પડવું છે.
એમજને ! અને પછીથી જે ગરિબોના મતથી તમને પુરસ્કી મળે છે
તેમને જ સત્તાવવા છે ! બેદ્રમજી ! મત લેતી વખતે ચ્હા પાઓ,
સીગરેટનાં ડબ્બા ખાલી કરો અને મોટરમાં નાખીને ફેરવો. અને
ચૂંટણીનો જંગ જીત્યા કે મતદાર કોણ ને હું કોણ !

ઉશ્વની તિસ્કાસૃત્તિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. અને એના જ પાછળ આવાજ કાંઈ બેઠની કલ્પના આવી. મેં નમ્રતાથી કહ્યું.

અધાએ માણસ એક સરખા હોતા નથી.

સોમાં નવાણું જણ બદમાશ! શ્રીમંત હોય અને સત્તા હે છતાં શેતાની ન સૂઝે તો પૂર્વજન્મનો યોગબ્રહ્મ યોગી જ જાણવો. પણ મોટા માણસ થવાનો શોખ લાગે છે. મોટા થવું છે શીખવું મોટા થવું તો નથી પણ શીખવશે તો કામ આવશે. મો કાંઈ એમના એમ થવાય છે ! વિદ્વતા જોઈએ લક્ષ્મી જોઈએ.

જેઠા ! તું તો હલામણુ જેઠવો જ લાગે છે. મોટા થવામાં લક્ષ્મી કે વિદ્વતાની શી જરૂર ! હા—એટલું તો ખરું જ કે એ બે હોય તો કામ જરા સુગમ પડે. જાકી મોટો તું પણ થઈ શકે છે.

કેવી રીતે ?

જો સાંભળ. તારામાં સેવા કરવાની ધગશ તો છે જ. એનો લાભ લઈ લે. પણ હાં. કેવળ મુંગી મુંગી સેવા કર્યે કાંઈ વળે નહિ સાથે સાથે થોડું ખરાડતો જા. કોમના ઘરને આગ લાગે કે સાંધો દોડી જજે. કામ આમ થાય તો કરજે નહિ તો એકલી ખૂમો જ પાડજે.

અલ્યા ડાહ્યાભાઈ પાણીનો ઘડો લાવો. મકનજી આમ ઉભો શું ! આમ મરની. આ બળતું તોડી પાડો. ગરીબ માણસનું ઘર બ છે. અને તમે લોકોને તમાશો ! ક્યાં મૂવા મ્યુનિસીપાલીટીવાળા ક્યાં ગુડાયા એ બંબાખાનાવાળા ! ક્યાં હડતાઈ ગયા એ કાઉન્સિલરો સાલા ચોર સ્વાર્થી ! ગરીબનું છે કોઈ !

કાંઈ જગ્યાએ અકસ્માત થાય કે એ મોટરની હડફેટમાં બક આવી જાય તો પણ તારે તે રામનું રામાયણ કરી નાખવું. બકરી ખોળામાં લઈને બોકીઓ લેવા મંડી જવું. મોટરનો નંબર લઈ લેવે

સાલ્લા આંધળા મૂવા છે. આંખો મીચીને હાંકે છે. ગરીબની ખરી ખરી મઠ. પોલીસ બોલીસ કાંઈ ધ્યાન આપતા નથી. મ્યુનિસિપાલીટીનું અંધર છે. આમ ખોટી ખોટી ખૂમો મારવી એટલે મેયાર મહિનામાં તું પ્રકાશમાં આવી જઈશ અને ચૂંટણીના જંગ વખતે મેયાર તારા જેવા જ બરાડા પાડનારા કામદારો રોકાશે એટલે દિકરા તું ખાટી જ જવાનો શું સમજ્યો ? આ ઉલ્લુની શિખામણ ઉલ્લુ નથી.

તમે તો મ્યુનિસિપાલીટીના મેયરોની ખૂબજ ધૂળ ખંખેરી નાખી. દોષ તો અધી જ સંસ્થાઓમાં હશે. મેં જરા ડહાપણ બતાવ્યું.

અરે જેઠા ! તને કાંઈ અઝલ છે ! હું કાંઈ એકલી જ મ્યુનિસિપાલીટીને વગોવતો નથી. એ તો તાલુકા લોકલ બોર્ડ, કાઉન્સિલ, કે એસેમ્બલી, અધી જગ્યાએ એના એ જ ગોટાળા. જે તારી પાસે પૈસા હોય તો ખીજી યુક્તિ બતાવું. આંધ્રની ખાદીનું ત્રીણી કિનારનું ધોતીઈ પહેરી લે. અને માથે રેશમી ખાદીનો જીંબો. માથું ઉધાડું હશે તો ચાલશે. ખંભે કાશ્મીરી ઝરીની ભરેલી શાલ લપેટી દેવી. અને સુખાશખાણુની ફેશનનાં ચશ્માં લગાવી દેવાં. અને મોઢા મળે કે મહાસભાનાં બણગાં પુકવાં. મોટાં મોટાં ભાષણ આપવાં. અને આંખે થુંક ચોપડીને દેશદાઝને માટે રોવા મંડી જવું. કે તારો નંબર પહેલો જ લાગી જવાનો. કાર્ડની પાસે પૈસા હોય તો કેટલાક તારા જેવા બરાડા પાડનાર પણ જોઈએ. મત બેગા કસ્વાને માટે જોરશોરથી પ્રચાર કરવો. તેને માટે બે ત્રણ જગ્યાએ ઓફિસો ખોલી દેવી. દરેક ઓફિસમાં ચા પાણીની હોટલ ખોલી દેવી. સીગારેટના ડબ્બાના મેં ખોલી દેવાં અને પછી જોજો તું ચૂંટાય છે કે નહિ ? તારે પણ ખીરસામાં સીગારેટના પાકીટ રાખવાં ને પોતે પીવાં અને રસ્તામાં મળે તેને પાવાં. સીગારેટ પીવાને માટે મહાસભાનો અંકુશ થોડો છે ! એ તો વિભાયતી માલમાં દિવાસળી ચાંપવાનું

શુભ કાર્ય છે. કોઈ અન્નપ્ત્યા મતદારને ત્યાં મળવા જાય તે પહેલાં અગાઉથી એના મામ ઠામની માહિતી મેળવી લેજે અને ધરમાં પેસતાં જ—

હલ્લો મી. જમનાદાસ ! ખુશીમાં ! હાં...હાં આપ તો બગસરાના રહીશ નહિ ! બગસરામાં મારી માસીના દીકરાના પિતરાઈની સાસરી થાય અને રાયચંદ શેઠને અને અમારે ખાસ ધર જેવો જ સંબંધ. હવે તો પરદેશમાં નીકળ્યા એટલે આપને અને મારે પરિચય ઓછો.

એટલામાં જે ધરમાંથી નાનો ગીંગા રમતો આવે કે તરત જ તેને ઉચકી લેવો, એ ત્રણ બોફીઓ ભરી લેવી. ખીસ્સામાં દ્રાક્ષના કે કાળુના દાણા અગર ખીસ્કુટ રાખી મૂક્યા હોય તે ગગાના મોઢામાં હોમી દેવા. બની શકે તો ખીસ્કુટનું બંડલ સાથે રાખવું, શું સમજ્યો જેઠા !

એ વાત મારા મળે ના ઉતરી. ગગાને રમાડવાથી અને ખીસ્કુટ દેવાથી શું લાભ ? મેં કુતુહલતાથી પૂછ્યું.

અરે ડફાળ ! તને દુનિયાદારીનું જ્ઞાન જ નથી. પાઈનો ખીસ્કુટ એક મત અપાવશે. ગગાને રમાડે એટલે ગગાની મા ખુશ ખુશ આફ્રિન અને એજ તમને વોટ અપાવશે. લક્ષ્મીની રેલમછેલ વધારે તેની જીત. અને ખાયડીનાં ધરેણાં વેચીને ખુરશી દીપાવવા નીકળ્યા હોય તે પડવાના નીચે.

તમે તો એકતરશી જ વાત કરો છો. આમ અધેર તો કાંઈ ચાલતું હશે ! ચૂંટણીની પ્રથા કાઢવાવાળો શું બેવકુફ હતો ? મારાથી હહહહટું બુઠાણું ખમાયું નહિ.

ભાઈ જેઠા ! હું એમ નથી કહેતો કે ચૂંટણીની પ્રથા જ બેવકુફી ભરેલી છે. કોઈ પણ જાતની લાલચ કે લાગવગ વાપર્યા સિવાય કંઈ

શુદ્ધ મતો જ દેવાવા જોઈએ. કોઈ પણ પ્રથાની ઉત્પત્તિ તો સારાને માટે જ હોય છે. પણ સ્વાર્થા દુનિયામાં તેનો ઉલ્લેખ જ ઉપયોગ થાય છે. કોણ જાણે મનુષ્ય જાતિને શાંતિપૂર્વક રહેવું જ ગમતું ન હોય !

ઉલ્લુની ઉંડી શીલસુરી માટે જરાક માન પેદા થયું. પણ એ કહે એ બધું જ ખરું એમ તો કેમ મનાય ! મેં જરાક આગળ ચલાવ્યું.

ખિચારા દેશનેતાઓ ચૂંટણી પ્રસંગે ઉભી થતી બદમાશીના પ્રસંગો ઓછા કરવા ધણાએ પ્રયત્નો કરે છે. પણ લોકો માને ત્યારે ને !

જેયા જેયા. તારા દેશનેતાઓ ! એ લોકોજ આંખરેલા પાડાની માફક લે છે ને ! બધાએ ઉજળા દગ. સફેદ બગલા જેવા. ગાંધી ટોપી પહેરીને કર્યાં ભાષણ અને જેલ કાપી આપ્યા એટલે થઈ ગયા દેશનેતા !

દેશનેતાઓનું આમ અવળું બોલો એ મને તો લાગી આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજીના મંતવ્યો નીચે કોઈ પણ નેતા અહિત કરી જ ન શકે.

અત્યા ભાષ ! હું તારા ગાંધી, જવાહિર કે બાબુ કામુની વાત કરતો નથી. આંગણીના વેદા ઉપર ગણાય એટલા એ નેતાઓ ! બાકીનો મોટો ભાગ તો સ્વાસ્થ્યને માટે બળેલા. હાલની જ વાત કરને. મ્યુનિ સીપાલીટી અને લોકલબોર્ડ વિગેરે ઠેકાણે ચૂંટણીના જંગમાં મહાસભાના મેમ્બરોજ મોકલવાનું મહાસભાએ બહાર પાડ્યું એટલે હડહડતા વિલાયતીના હિમાયતીઓ અને મહાસભાના કુદરવિરોધી પણ ગાંધીવાદી થઈ બેઠા તે તું નથી જાણતો ! કેટલાક જુના મહાસભાવાદીઓ છે તેમાં પણ ફાટફુટ. દરેકને સ્વમાનનો લોભ. બધાને જ ગાંધી જ થઈને બેસવું છે. અને કેટલાક બાહ્યાડંબરી પુરૂષો તો બાદીના ઝૂલામાં પાપલીલા જ કરે છે તેનું શું !

મઠ કાલનો ઉલ્લુ આટલી વિચાર શક્તિ ધરાવતો હશે તેની તો કલ્પનાએ ન આવે એવી એ વાતો હતી. છતાં ગાંધીવાદીઓનું હડહડતું અપમાન મારાથી સહન ન થયું, એટલે બોલાઈ જવાયું.

તમે આમ ગાંધીવાદીઓની અને ખાદીધારીઓની નિંદા કરો એ તો ઠીક નહિ. ખાદીથી તો દેશનો ઉદ્ધાર છે.

અલ્યા મુરખ! ખાદીથી દેશનો ઉદ્ધાર છે એ વાત ખરી. પણ માનસિક પવિત્રતાને અને ખાદીને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. આજના યુવાનો ભગવા કપડાં પહેરીને નીકળેલા સાધુનું નાનામાં નાનું છીદ્ર માડના પૈડા જેવું મોટું કરી મૂકે છે. ત્યારે કોઈ શેતાન ગાંધીવાદી ચઢને (બહારથી) પાપલીલા કરે, દુનિયાને ઠગે તેની ઉપર ઢાંકપીછોડા કરે છે. કપડાં અને શેતાનના મનને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે.

ઉલ્લુ મારી એક વાતમાં ફસાતો નથી. હું જે કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો ઉત્તર ખડી જ કાઢે છે. ખરેજ ઉલ્લુ એક વિચારવાન પુરૂષ જણાયો. છતાં એ ઉલ્લુ બચાનાં છીદ્રો જોતો કેમ થયો! એ પ્રશ્ન વિચારમાં નાખી દે એવો હતો. એ બિચારાન જરૂર કાંઈ કડવો અનુભવ થયો હશે! મેં નમ્રતાથી પૂછ્યું.

ઉલ્લુજી! તમે આમ બધાના છીદ્રો જ કેમ જુઓ છો? તમારા જેવા બુદ્ધિશાળી પુરૂષને શું એ યોગ્ય છે!

હું શેનો બુદ્ધિશાળી! વેંગણુ બટારા વેચવાવાળો ખોળે બુદ્ધિશાળી કે સાંજ પડ્યે આઠ આના કમાય છે અને છોકરાંછીયાનું પોષણ કરે છે.

વેંગણુ બટારા વેચનારની બુદ્ધિ વાડીના કુવા સુધીની. તમારી બુદ્ધિ તો વધારે તીક્ષ્ણ છે. એટલે જ આ બધું જાણો છો. પણ ન્યારે તમે એકતરફી એકલી છીદ્રોવાળી જ વાતો કરો છો, ત્યારે

મને શંકા જાય છે કે તમને જગતમાં કાંઈ સહન કરવું પડ્યું હશે. અને તેથી જ દાઝના માર્યા ઉલ્લુ થઈ ગયા હશે. ખરું કે નહિ !

જેઠા ! એ વાતને પડતી મૂક. મારી વીતક કહેતાં કહેતાં હું ઉશ્કેરાઈ જઈશ અને અત્યારે જે હું ડહાપણભરી વાતો કરું છું તે પાછો ખરેખરો જ ઉલ્લુ બની જઈશ અને આવેશમાં આવી જઈ ત્યારે જોયા છે ને આ...! એમ કહીને ખીસ્સામાંના બોંબગોળ બતાવ્યા.

હું તમને ઉન્માદમાં આવવા નહિ દઉં અને કદાચ આવેશમાં પત્યર મારી બેસશો તો ખાઈ લઈશ. પણ તમારી વીતક તો સાંભળવી જ પડશે.

લે ત્યારે સાંભળ. હું એક સરકારી દેખરેખ વાળા ખાતામાં નોકરી કરતો હતો.

શેમાં ? લોકલબોર્ડ, મ્યુનિસીપાલિટી કે રેલ્વે ? મેં અધીરાઈથી પૂછ્યું.

વગર ફાગટની મગજમારી ન કર. તે તારે જાણવાની શી જરૂર ! હું કહું તે સાંભળ. તારા આગ્રહને માન આપીને એટલું કહું છું કે હું સ્કુલબોર્ડમાં અવલ કારકુન હતો. અને એજ...એજ...એટલું બોલતામાં ઉલ્લુ ગલવાઈ ગયો અને મોઢું ઉતરી ગયું.

ઉલ્લુની એ નોકરીમાં જ કાંઈ બેદ હશે એમ કલ્પના આવ્યા સિવાય રહી નહીં. મેં તેને આશ્વાસન આપતા કહ્યું.

ઉલ્લુજી ! આપની વીતક જરૂર દર્દભરી જ હશે. આપને બોલવું ગમતુ નહિ હોય છતાં દર્દનો ઉભરો ખાલી કરવાથી હૈયું હલકુ પડે છે. અને હું કાંઈ તમારી કહાણીનો દુરપયોગ નહિ કરું એ વાતની ખાત્રી માનજો.

મારા આગ્રહને માન આપી ઉલ્લુજીએ પોતાની કથની શરૂ કરી.

એ મારી અવલ કારકુનની કારકીદી જ મારા પતનનું કારણ અર્થ પડી. સ્કુલખોડના આશરા હેઠળ સધળાએ શિક્ષિકા અને શિક્ષિકાઓનાં પ્રમેશન અને ફેરબદલીની લગામ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ (કેળવણી ખાતાનો વડો) ઓશીસર મારફત મારા હાથમાં જ હતી. ઘણાંએ કેળવણી ખાતાનાં માણસો અમારી ખુશામદ કરવા આવતાં અને એ લોકોની નળળાઈને યોગ્ય યોગ્ય લાભ ઉઠાવીને અમે અમારી જાતને કૃતકૃત્ય માનતા. અમારો ઓશીસર સાહેબ એવો કે જો કોઈ શિક્ષક ઘેરે મળવા આવે તો તેને અપમાન કરીને કાઢી મૂકતો અને કહેતો કે “ઑફિસનું કામ ઑફિસમાં, ઘેરે કોઈ આવશો નહિ.” કોઈ શિક્ષિકા દફતર લઈને ઑફિસમાં આવતી તેને ઘર ઉપર આવવાનું ફરમાન થતું. આ વસ્તુનો લળતો લાભ લેવાનો કેટલીક લાલચુ શિક્ષિકાઓ કુટણીનું કામ કરતી. વારંવાર વારપર્વોના અવસરે ઉત્સવો ઝોઠવાતા અને કન્યાઓની રાસ મંડળોમાં હાજરી લેવાતી. તેમાં સ્કુલખોડના મેમ્બરો અમારા ઑફિસરો, શિક્ષક, શિક્ષિકાઓ અને શહેરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હાજર હોય અને બંદાની હાજરી તો સૌથી પહેલાં જ હોય. દાંડીઓનો એક સરખો તાલ, ઝાંઝરનો ઝણકાર અને કાયલ જેવો કુમારિકાઓના ટહુકારથી આગંતુકોનાં દિલડાં ડોલી ઉઠતાં અને ત્યાંથી જ પાપનાં ખીજ રેપાતાં. કુટણી શિક્ષિકાઓ અને તેડાગરો ભોળી બાળાઓનો ભોગ અમને ધરાવતી.

ઑફિસરના હાથ નીચે મારે નોકરી કરવાનીઃ એટલે હું ઑફિસરની ખુશામદ કરતો. ઑફિસરને ખોડના મેમ્બરોને રાજી રાખવાના એટલે તેઓ તેમની ખુશામદ કરતા રસ્તામાં મળે તો નીચા ઝુકીને સાહેબજી સલામ તો ખરીજ. પણ વારપર્વે મીઠાઈની ટોપલી તો કોઈ દિવસ કાનમાં કહેવાનું કે...અમૂક કન્યાશાળામાં અમુક.....

કોઈ શિક્ષક કે શિક્ષિકા અમારી ખુશામદમાં સંમત ન થાય તો તેને સતાવવામાં જરાએ ખામી રાખતા નહિ. પરિક્ષાના પરિણામમાં

અને ચાલ્યલગતમાં વગર કારણે નીચે ગળડાવી દેતા. આમ મભડ આળાઓની પ્રસાદી અમારા જેવા નરખીશાય મારફત લાગતાવળગતા શ્રીમંત શાહુકારોને પણ પહોંચતી. આ અમારું માનસ અને આ અમારૂં પૂન્ય ! એટલું બોલી બોલીને તે ચાકી ગયા જેવો લાગ્યો. અને નરમ થઈને પડી રહ્યો. થોડીક વારે આગળ ચલાવ્યું, મારા તરફ જોયું.

જેઠાલાલ ! દિકરા જેઠા તને શું કહું ! તને ખબર નહોતી કે મારી પાપલીલાનો હું પોતેજ ભોગ બનીશ. જો કે એ બધી લીલાઓમાં હું સીધોજ ગુન્હેનાર નહોતો. મારા આફિસર અને મેમ્બરોને ખુશ રાખવા મારે બધુંએ કરવું પડતું. અને પાછળથી એ વસ્તુઓ મારે સાધારણ થઈ પડી

એક વિધવા શિક્ષિકા હતી. તે અમારા પંજામાં કોઈ દિવસ આવતી નહિં. તેના ઉપર અમારી દાઝ હતી. અમારી ચંડાળ ચોકડીએ તેણીને ફસાવી. તે બિચારી ફસાઈ તો ગઈ. પણ પાછળથી નાગણી બનીને ડંશી. હાય, હાય. એ વસ્તુની હું કલ્પના પણ નથી કરી શકતો. એમ કહીને ઉલ્લુએ કપાળ કુટ્યું, અને જેત જેતામાં આવેશમાં આવી ગયો અને ચોધાર આંસુએ રોવા મંડ્યો. છાતીમાં મૂક્યા મારી મારીને રોવા લાગ્યો. મેં એના હાથ પકડી લીધા. અને શાન્તવન આપવા પ્રયાસ કર્યો. થોડી વારે ફુસકાં ખાતો નરમ પડ્યો અને આગળ ચલાવ્યું. ભાઈ જેઠા ! બેટા ! મને મારી વિકતક કહેવા દે. મારો પાપનો ભાર હલકો થવા દે. એ ચૂડેલે ! રાંઠ કાશીએ ! મારા ઘરમાં જ નખોદ ધાલ્યું અને મારી એકની એક કુમળી કળી જેવી દીકરીને એક શ્રીમંતના પંજામાં ફસાવી દીધી અને તે...તે...શાહુચોરે-બદમાશે મારી દીકરીનું સર્વસ્વ હણી લીધું. અર્ધમૂએલ સ્થિતિમાં મોટરમાં નાખીને ગલીના નાકે તેને નાખી દીધી. રાતના બાર વાગ્યે ઘણીએ તપાસના

અંતે પત્નો ન લાગવાથી પોલીસને રીપોર્ટ કરીને હું માથે હાથ દબને ઘરમાં આવીને બેઠો. મારી સ્ત્રી માથુ કુટતી ચોધાર આંસુએ રોઈ રહી હતી. તેટલામાં લથડતા પગે દાદરના પગથીઆં ચઢતી, સરોજને મેં જોઈ. તેણીમાં એક પગથીઈ ચઢવાની શક્તિ નહોતી અને સાથે અમારી ખીક હતી. હું ઉઠીને સામે ગયો. મને જોઈને તે કાંપી ઉઠી અને લથડીઈ ખાઈને ગડ ગડ ગડ કરતી કે દાદર નીચે પટકાઈ પડી. લોહી લુહાણ હાથતમાં હું તેને ઉપર ઉંચકી લાવ્યો. સરોજનો એ છેલ્લો શ્વાસ હતો...અને છેલ્લે શ્વાસે મારે કાને એક જ શબ્દ અથડાયો. બળાત્કાર...આટલું બોલતામાં તો તે ઉલ્લુનું મગજ હાથથી જવા લાગ્યું. તેના શ્વાસે શ્વાસમાં ઉશ્કેરાટ હતો. ચીસો પાડતો તે ઉભો થઈ મયો અને સામેની દિવાલ ઉપર માથુ પછાડ્યું.

મેં તેને પકડી રાખ્યો. માથામાં સળંગ ઘા પડ્યો હતો. તેને લુગડેથી દાબવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઉલ્લુનો ગુસ્સો ઉતરતો નહોતો.

છોડો ! મને છોડો. જેહા ! જેહા મને છોડ. જવા દે. મારી એ સરોજ પાસે. હું મારાજ પાપે બળુ છું. જગતમાં માફ કોઈ નથી. સરોજની મા આ લક્ષ્મી ! તું પણ સરોજની પાછળ ગઈ. મને એકલો કરી ગઈ. હાય ! હાય ! હાય ! રોતો કકળતો ઉલ્લુ જમીન ઉપર પછડાઈ પડ્યો. તે પાછો ઉઠ્યોજ નહિ. હાથ મૂકીને જોઈ 'હું' તો ઉલ્લુનું પ્રાણ પંખેર ઉડી ગયું હતું.

ઉલ્લુની પાછળ કોઈ રોનાર નહોતું કે નહોતું કોઈ રમશાન યાત્રા કરનાર. ઉલ્લુના મૃતદેહ ઉપર મારી આંખમાંથી બે આંસુ ટપકી પડ્યાં.

પસંદગીનાં લગ્ન

[લેખક શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ]

પસંદગીનાં લગ્ન થયા પછીનો દંપતીજીવનસમય કેવળ કલ્પોલ્લસને નિર્વ્યાજ ઉલ્લાસમાં જ વ્યતિત થતો હશે, એમ ધણીકનું માનવું હશે. પરંતુ આ કેટલું સાચું છે તે અનુભવીઓ બરાબર કહી શકે. જીવનપર્યંત નભે એવું સનાતન સુખ જેને સાંપડ્યું છે એવી વ્યક્તિ મળી આવે તો એને માટે પસંદગીનાં લગ્ન કારણભૂત નહિ હોય-કંઈક જુદી જ વસ્તુ હશે. કોઈ પિતાને રાજી રાખવા પરણતા હશે, તો કોઈકને માતાની મરજી સાચવવાની હશે. આવા દંપતીમાં દેખાતો જીવન કલહ પણ નહિ હોય. બન્ને સાથે ધ્રુમતાં હશે, સાથે વાંચતાં હશે, સાથે હસતાં હશે અને જ્યાં જ્યાં હશે ત્યાં બન્ને સાથે વિચરતાં હશે. આટલા ઉપરથી એમ મોની લેવાને એ પુરતું કારણ ગણાશે, કે તેઓ અત્યંત સુખી છે?

બન્ને સમાનધર્મી છે, બન્ને સમાનપણે સંસ્કારી છે, બન્ને સમાન કૃણવણી ધરાવે છે. તેઓ બધી રીતે સમાન છે એટલે એમનું ગાડું પણ સમાનપણે નભતું હશે, એમ માની શકાય ખરું? પરંતુ જેમણે આવાં દંપતીનાં જીવનની અન્તર્ગત સ્થિતિ નિહાળી છે તેઓ જ જાણે છે-તેઓ જ જાણી શકે છે, કે અત્યંત સમાનતા એજ જીવનમાં અસમાનતા છે, એ જ અથડામણ ઉત્પન્ન કરે છે.

લમ પછી એક એવો કાળ આવે છે કે જ્યારે એમનો મોહ પૂરો થતો ગણાય છે. છતાં જીવનમાં તેમને અધૂરાશની ઉણપ જઠી આવે છે અને એ એમની નિરાશા બને છે. એમના અમૃત જગર્મા મૃત્યુ પ્રવેશે છે. તેમનાં પ્રિમામૃતના રસસિંચનમાં અમૃત ભિંમિંચોને બદલે જડતા દેખાય છે. વિશ્વાસ અને ચિરંતન શાંતિ આપતી આશાની લહરીઓ આથમતી લાગે છે. હવે ?

નિરાશામાં તેના હૃદયના ગહનતમ ખૂણેથી પ્રશ્ન ખલખલે છે. “તો પુરુષનો શો અર્થ ? તે શું બ્રમર નથી ? તે રસપિપાસુ નથી ? તેના નવજીવનની અમરતા માટે તેણે પુષ્પની પરિમલમ છૂપાવાનું નથી ?”

ખીજ વ્યક્તિ આ અશબ્દવાચી સાંભળે છે અને બળવાખોર ભાવે પ્રતિધોષ કરે છે : “એટલે ? તો શું સ્ત્રીને તું દાસી બનાવવા ચાહે છે ? સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવા સર્જાયેલી છે અને જો પુરુષ બ્રમર બનશે તો શું પુષ્પ એકને આધીન રહી શકશે ? પુષ્પને ય બ્રમરભોગ ગમે છે, એ જાણે છે ? તેનેય દ્રૌપદી થતાં નહિ આવડે એ તેં કેમ જાણ્યું ? દીપકની જ્યોતિમાં કેટલાંય પતંગિયાં ભસ્મીભૂત બન્યાં છે એ તો કંઈ નવી વાત નથી ને ?”

અથડામણની આ તો નાની શરૂઆત કહેવાય : આ બધી રહસ્યમય અથડામણની ગાથા કહેવાય. આન્તર્ગત અથડામણ ધ્વણીક-વાર જીવનપર્યંત પણ નભે છે અને ત્યાં લગી કંઈ વાંધો આવતો નથી; પરંતુ કેટલીક વ્યક્તિઓ આ બધા હૃદયમાં રહેલા તુમુલ્ય યુદ્ધોને પ્રકાશ આપે છે. જીવનમાં તેનું મૂર્તિમંત આચરણ પણ કરી બતાવે છે અને પરિણામે જે બને છે તે આજના છાપાં છાપી નાખી જગતને ભડકાવી દે છે.

એટલે એ સ્થિતિ આવી લાગે છે કે પડદો ચીરાય છે : હૃદય છતાં થાય છે અને જગત જુએ છે, કે પરિણીત સ્નેહી જીવન પણ

ચાકે છે, કંટાળે છે અને વિભિન્ન આત્મા માટે વલખા મારે છે. પુરુષ તેની પ્રિયતમાની કામલ કરઅંગુલિઓને સ્પર્શવાને બદલે દૂર ને દૂર ભાગતો જાય છે. ચૂંબનના ઊના આસ્વાદોમાં તેને વિષમતા દેખાય છે. મધુર આલિંગનોમાં નવીન આલિંગનોની સુધામય સ્મૃતિ યાદ આવે છે, અને પાપની કાલિમાને ધોવાને બદલે પાપમયતાભર્યા જીવન ને રસમયતા માને છે.

અને જ્યારે આ સ્થિતિ આવી ઉભી રહે છે ત્યારે તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે તે કંઈક નવું જ લાગે છે. તેની પ્રિયતમા હવે જ 'પ્રિયતમા' બનવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે.

ઘણીક વખત એથી ઉલ્ટી વાત પણ બને છે. પ્રિયતમથી કંટાળતી પ્રિયતમા છંછેડાય છે ત્યારે તેના સ્નેહી પતિ, સ્નેહની બધી ઉર્મિઓ ખાલી કરે છતાં પણ તે નથી જ સમજતી. એટલે તે તેની પત્નીને વારંવાર વિનવતો હોય છે, તેના પ્રેમ થાથી ઓટ અનુભવે છે, તેનું કારણ પ્રેમપૂર્વક તે પૂછતો જ હોય છે અને બદલામાં પત્ની વિશેષ ને વિશેષ છંછેડાતી જ જતી હોય છે. આવી નિરાશાઓ અતિ સામાન્ય છે. આ નિરાશાઓ લગભગ બધે હોય છે જ.

આનું શું કરવું તે માટે મિત્રો પાસે સલાહ લેવાય છે. કેટલાક ડોક્ટરોનું શરણું લે છે. પરંતુ આ ડોક્ટરો કે તેમના મિત્રો આમાં શું કરી શકવાના હતા ?

પતિ ગમે તેટલો બણેલો હશે તો પણ તેનામાં જ તે દહાડે એક વૃત્તિ તો રહેવાનીજ. તે તેની પત્ની ઉપર હુકમ કરવા ટેવાયેલો છે અને એક દિવસ જ્યારે તે આમ અજ્ઞાતપણે પણ હુકમ છોડી મુકશે ત્યારે એટલા જ અભિમાનથી ટેવાયેલી પત્નીનો મિગ્ગળ કમાનમાંથી છટકવાનો.

પત્નીનું શરીરસૌન્દર્ય શું છે એની માહિતી પણ ઘણાંકને નથી. પરિણામે બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય જન્મે છે. અસંતોષ એ મુખ્ય વસ્તુ છે.

અને એ અસંતોષની આગ લલલલાના જીવનને ધૂળ કરી મૂકે છે. સામાન્ય અસંતોષ જતે દિવસે જોર પકડે છે અને એક દિવસે સમાધન અશક્ય બને છે. ત્યારે બન્ને સમજી હોઈ, વિદ્વાન હોઈ અને નિર્ણયાત્મક શક્તિ સ્વાધીન હોઈ આખરી નીકાલ આવે છે, ત્યારે તે દુઃસહ બને છે.

જેને અંગેઅંગ સૌન્દર્યસ્તોત વહેતો હોય છે એ સ્ત્રીના અંગે અંગની માહિતી હોવી અનિવાર્ય છે : દષ્ટિબેદ ભલે હોય, પરંતુ પ્રેમ એ મોહાધીન જ વસ્તુ છે, એ ભૂલ સર્વનાશ કરે છે, એટલા જ માટે નરી સુન્દરતાની નિર્જીવ મૂર્તિ જીવન નથી આપી શકતી. હૃદય અને સૌન્દર્યનું એકત્ર સ્વરૂપ એજ દયિતા છે : એજ જીવનનું અમર સ્વરૂપ છે.

અત્યારની સમાજવ્યવસ્થા એવી જ છે, કે પુરૂષને જેટલો ઠપકો આપી શકાશે તેટલો ઠપકો કે દોષ સ્ત્રીને નહિ આપી શકાય. સમાજ-વ્યવસ્થા આજે ક્રાંતિ તરફ હંકારાઈ રહી છે એ સાચી વાત છે, છતાં આજની કુમારિકાને તેના ભાવીની કશી ખબર નથી. તેનું અજ્ઞાન એટલું ભારે હોય છે કે પુરૂષો તેનો સારી રીતે દુરુપયોગ કરતા હોય એમ લાગ્યું છે. પુષ્પનિર્દોષ કુમારિકા તેના ભાવિ પતિની પસંદગીમાં એટલી અંધી નિર્દોષ અને ભોળી છે, કે તે અનેક સ્નેહીઓની ભૂલભૂલામણીમાં પણ પડી જાય છે. તેની પસંદગીનું ક્ષેત્ર બહોળું અને છે એમ એટલી જ તેની કાર્યશક્તિની ઉણપ ઉઘાડી પડી જાય છે.

ભાઈ અને પતિ, ભાઈ અને મિત્ર, ભાઈ અને પરિચયકાર વચ્ચે નો તફાવત સમજતા પણ તેને વાર લાગે છે. જ્યારે તે આ બધું સમજે છે ત્યારે તે તેના પતિની ઇચ્છાને વશ થવા તૈયાર પણ નથી હોતી અને એ વૈમનસ્યનું બીજરોપણ બને છે.

સ્ત્રીનું શરીર એ પુરૂષનું શરીર નથી. જેને માથે ભારે જવાબ-દારી છે, જેને જગતમાં માનપૂર્વક ફરવાનું છે, જેની કીર્તિને જોખ-

માતાં વાર લાગતી નથી, એવી એકે કુમારિકાને પુરૂષના સહવાસમાં લય-સ્થાન છે એ ગોખી રાખવાની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે. વ્રણિયે કુમારિકાઓ અણુસમજમાં ગર્ભ રહ્યો નહીં ગભરામ્મ જાય છે અને આપઘાતનું સાહસ વિચારે છે. કેટલીયે સ્ત્રીઓ આ સ્થિતિમાં બાળહત્યા કરી બેસે છે. વ્રણિયે બળમૂઝ સ્ત્રી-વેશ્યા-બની જાય છે. અસંખ્ય છૂપી વેદનાઓનો ભોગ બનવા કરતાં તેના યાર સાથે કે ગમે તે વિધર્મિની ઉપાડીને ભાગી જવાની હિમ્મત સેવે છે. આ બધામાં એકજ વસ્તુ કારણભૂત છે અને તે તેમની અજ્ઞાન અવસ્થા.

યોગ્ય સમય થવા પહેલાંનાં લમોને રનેહલમો કહેવાં એ પણ પાપ છે. અઢાર વર્ષની ઉંમર થઈ માટે તે બધું સમજી ગઈ છે એ માન્યતા પણ બરાબર નથી. આપણી સમાજ-વ્યવસ્થા એટલી અધૂરી છે, કે આ વિષયમાં તેને પૂરું સ્થાન પણ નથી. આવી સ્ત્રીઓને પરણી પુરૂષ તેનું બળબળારીથી હરણુ કરે છે એમ જ કહેવું જોઈએ. એવી સ્ત્રી સંસારની લિનજતમાં શું સમજવાની હતી? એ તો તેનો આપઘાતી માર્ગ છે અને એ માર્ગ માટે માથાપોએ અને કાયદાએ મંજૂરી આપેલા છે. માટે સંમતિ માનવી જ જોઈએ, એમ ને? વેશ્યા જેવા આ ખરીદાયેલા પ્રેમની કિંમત શી?

આવો પુરૂષ વિમાર્ગે જવા પ્રેરાય છે. તેની પત્નિ તેને સાથ આપતી નથી-તેની પત્નિ શરીર વેચવા તૈયાર નથી, એટલે એને માટે જે માર્ગ ખુલ્લો રહે છે તે તે પકડે છે અને તેને સત્કાસ્તી વેશ્યા-ઓથી તે પ્રવૃક્ષીત રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

પછી એક દિવસ આવે છે અને તેની પત્નિને હવે પત્નિજીવન જીવવાની ઈચ્છા થાય છે. પરંતુ હવે તેના પતિને રખડવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે અને તે છૂટવી મુશ્કેલ લાગે છે. આ બંને વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણનું અંતર પડી ગયેલું હોય છે, તે કેમ મટે ?

કેટલાક સંજોગોમાં પતિ આદર્શવાદી હોય છે. તેણે સ્નેહલગ્ન કર્યા હોય અને તે સ્નેહલગ્નમાં અલ્પચર્યા જીવન સ્થાપે છે. પુરૂષે ગાંધી-જીનો જીવનમર્મ ઝીલ્યો છે, પૂણ્ય અલ્પચર્યા એ દંપતીજીવનની સાચી ચાવી છે. એનું તે હંમેશાં રટણ કર્યા કરતો હોય છે. તેની યુવાન પત્નીની આગળ તે આજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતો હોય છે. પત્ની એટલી જ ભણેલી છે; જીવનઆદર્શનો તે પણ ખ્યાલ રાખતી હોય છે. આ બધું છતાં તેની પત્ની જીવનપર્યંત અલ્પચર્યામાં નથી માનતી. તે મોઢા ઉપર આ વાત લાવતી નથી-મૌનપણે તે આ બધું ચલાવી લે છે અને હૃદયમાં બળતી રહે છે.

તે સૂકાતી જાય છે. હૃદયરોગ લાગુ પડે છે. તેની આશા નાશ પામી હોય છે. તે તેની ગણતરીમાં ભૂલી લાગે છે.

મને બરાબર આવે એક દાખલો યાદ છે. તેમના જીવનમાં આ જ બળાપો હતો. બન્ને આટલાં સજ્જાન છતાં તેમની જીવનચર્યાની ઉણપ તેનો પતિ ન જ સમજી શક્યો. પત્ની જીવનનો અંત લાવવા ઇચ્છતી હતી-આપઘાતથી નહિ, કુદરતી અંત આવે તે રીતે. તે સદા જલતી હતી અને એક દિવસે તેનો એવો અંત આવી ગયો. તેના મરણ બાદ તે એક પત્રમાં લખતો જણાયો હતો કે: તેની મૃત પત્નીમાં એક વર જેટલી વાસના-હિંસા ભરેલી હતી. તે તે બરાબર જાણતો હતો, પણ તેના અવસાનથી તેની એટલી ચિંતા નાબૂદ થઈ છે. આ દંપતીજીવન-આ પરણીત જીવન-આ સહજીવન :

પરણવું શા માટે! બન્નેએ એકબીજાને પ્રથમથી સમજી લેવાની જરૂર છે. પાછળથી ગેરસમજૂતો થાય, આક્ષેપો થાય તેના કરતાં એટલું મોડું પરણાય એ વધારે ઇચ્છાવાળો છે. પસંદગીનાં પરણેતર વધારે ફળે તે માટે આટલું વિચારવું શું આવશ્યક નથી ?

“એ ચીસ-”

[એખક શ્રી. રામલાલ ત્રિવેદી]

પ્રાગડના દોરા ફૂટ્યા હતા. મોં સૂઝણું થયું હતું. પૂર્વ આફ્રિકાના જંગલના વિકટ માર્ગે ઠોકર ખાતાં ખાતાં ચાલેલાં ગધેડાં પણ હવે તો થાકવા આવ્યાં હતાં. ઉપર બેઠેલા અરબોના મુખ પર પણ કંટાળો અને મુસાફરીનો થાક સ્પષ્ટ જણાતા હતા.

ચાલતાં ચાલતાં એક થાકેલ ગધેડે ઠોકર ખાધી અને ઘૂંટણબર થઈ ગયું. ઉપર મૂકેલ ખાંડનું છાલકું જરાક નમી ગયું, મુસાફરો વચ્ચે થતી વાતચીત અટકી પડી. છાલકું સરખું કરી બધાએ ચાલવાનું શરૂ કર્યું.

ખાલસૂર્ય પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગને પોતાનાં કામળ કિરણોથી પંપાળી તેને જગૃત કરી રહ્યો હતો. ધીમે વાતા પવને વૃક્ષોને સૂર્ય તરફ નમાવ્યાં. પક્ષીઓના કિલકિલાટથી જંગલ સંગીતમય બની ગયું.

રાત્રે બિહામણું લાગતું આફ્રિકાનું જંગલ દિવસે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પ્રાતઃકાળે વધારે રૂકું લાગે છે.

વિકરાળ પશુઓથી ભરપૂર આ જંગલમાં માટીની દિવાલોવાળાં, નાળિયેરીનાં પાંદડાંથી છાએલાં આફ્રિકન પ્રજાતાં મૂંપડાં વધુ દીપી જોડે છે.

ધધિરથી ડરીને ચાલનારા માણસો વેપાર કરી શકે છે. પણ તે પેટપૂરતું જ કમાઈ શકે છે. વેપારીઓની રીતે કહીએ તો એવા માણસોથી કંઈ ભલીવાર થતી નથી. તેનાં છોકરાં ઘૂઘરે ન રમી શકે. વેપારમાં તો ફૂડકપટ કરનાર, દગા ફટકા આચરનાર અને વખત આવ્યે ગ્રાહકની ગરદન પર છરી ફેરવનાર માણસો જ ફાવે છે અને તેઓ જ મોટા વેપારી થઈ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગુલામીનાં વેપારમાં પણ આજ તત્ત્વો હતાં. પણ સ્વરૂપ જરા ભુલું હતું. કેટલાક અરબો અંદૂકની નાળથી, અજ્ઞાન જંગલી મનુષ્યોને ડરાવી, અરે, જરૂર પડ્યે એ ત્રણ માણસોનાં લોહી વહેવડાવી ગુલામોને પકડી લાવતા. તેઓને વેચી શ્રીમંત થતા.

ઉપર જણાવેલ રાતની રાત મુંસાફરી કરનારા અરબો સ્વાહીલી-ઓને ફાસલાવી; પ્રલોભનો આપી લઈ જનારા કુનેહ્યાજ વેપારીઓ હતા. તેમણે તાજેતરમાં એક નવી યુક્તિ શોધી હતી અને કસેટી કરવા તેઓ આ સફર કરી રહ્યા હતા.

આફ્રિકન પ્રજાને ઝૂંપડે ઝૂંપડે ચેતનવંતું જીવન નજરે ચડે છે. જે પ્રજાને પોતાના ખોરાકની શોધ દરરોજ કરવી પડે છે તેને આળસ કેમ પોસાય ? પુરૂષો તીર કામઠાં લઈ શિકારે જવાની તૈયારી કરતા હતા. આળસ પોતાની માતાને મદદરૂપ થવા ચીંધું કામ કરતાં હતાં અને ઓરતો ઝૂંપડાની આબુઆબુનો પ્રદેશ સ્વચ્છ બનાવી પોતાનું કાર્ય કરી રહી હતી.

આર્ય પ્રજાની આતિથ્ય ભાવના સમુદ્ર કિનારે વસી રહેલ આ કાળી પ્રજામાં ક્યાંથી આવી તે તો પ્રજાનો ઇતિહાસ જાણનારા નિષ્ણાતો જ કહી શકે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે, કે આ લોકોમાં-કે જેઓ હજી સુધરેલી પ્રજાના સંસર્ગમાં નથી આવ્યા તેઓમાં આર્ય પ્રજા જેટલી જ આતિથ્યભાવના ટકી રહી છે.

અરથ વેપારીઓ ધીરે ધીરે ખૂંપડાં તરફ આવી રહ્યા હતા:

દૂરદૂરના ગામડાંમાં વસતી આ પ્રજા એક ખીજના સંસર્ગમાં બહુ ઓછી આવતી. છતાં પણ લાંબી દાટી અને ચૂંચીઆંખોવાળા ગુલામોના વેપારીઓની અનેક કથાઓ તેમના સાંભળવામાં આવી ચૂકી હતી. દૂરથી આવતા અરથોને જોતાં જ ઓરતો અને છોકરાંઓ ખીકના માર્યાં થંભી ગયાં. સાંભળેલી દંતકથાના લોહી તરસ્યા રાક્ષસો તેમની નજર સમક્ષ આપજનોનું લોહી ચૂસવા આવતા જણાયા. ઉપાડી શકાય તેવડાં બાળકોને ઉપાડી અર્ધનમ્ર ઓરતોએ ઝાડીનો રસ્તો લીધો. પડતાં આપડતાં બાળકો ફાવ્યું ત્યાં નાસવા લાગ્યાં. ઘડી પહેલાંનું નંદનવન જેવું ગામડું પળવારમાં ખાલી થઈ ગયું.

આ બધાંને ભાગી જતાં જોઈ અરથ નાયકે ખૂમ પાડી કહ્યું. “સીઓ ગોપે” (ડરશો નહિ) “સીસી વાગેની” (અમે અતિથિ છીએ)

એક કુમારમાં હિંમત આવી તે જાઓ રહ્યો. અરથોએ તેની સાથે ધણીજ પ્રેમથી “જાગ્યો” (રામ રામ) કર્યા અને તેનો હાથ ચૂમ્યો. છોકરાએ હસતે મોઢે રામરામ ઝીલ્યા અને સામસામા ખખર અતર પૂછાયા.

વાતચીત પરથી છોકરાને જણાયું, કે આવા ભલા માણસો કંઈ ગુલામોના વેપારી નહોય. નકામા અમારા લોકો ડરી મર્યા. ગુલામોના વેપારીઓ આટલી મીઠી ભાષા બોલી શકે જ નહિ. લોહીનો વેપાર કરનારાની ઝંખાનમાં આટલું માધુર્ય સંભવેજ નહિ. તેને બિચારાને ક્યાં ખખર હતી, કે સુધરેલી દુનિયાનાં માણસો ઈશ્વર તરફથી મળેલ આવી મિઠાશનો ઉપયોગ છેતરપીંડી કરવામાં જ કરે છે.

છોકરે જંગલનો રસ્તો લીધો. પોતાનાં માણસો પાસે, આવેલ અતિથિઓની હકીકત કહેવા ઉપડ્યો. ઝાડીમાં સંતાએલાં માણસોને

તેને જીવતો નગતો આવતો જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને તેની આંખ આંખ ટાળું વળી જીભાં રહ્યાં. અનેક પ્રશ્નો પૂછી છોકરાને મૂંઝવી દીધો.

છોકરાએ બધાને સમજણ પાડી, કે આવનાર માણસો બિચારા ભૂલા પડ્યા છે. તેઓ ધણા માયાળુ અને ભલા છે.

ઐરાંઓને વિશ્વાસ ન આવ્યો પણ ખીજ બે ત્રણ કિશોરો તેની સાથે આવવા તૈયાર થયા. એકે કહ્યું “તમે બધાં છૂપાઈ નજો. આ કહે છે, તે હકીકતની અમે તપાસ કરી આવીએ.”

તેઓને આવતા જોઈ, અરબોએ આપસઆપસમાં આંખના મિચકારા માર્યા અને પોતાના પાસા સવળા પડતા જોઈ, આકાશ તરફ નજર કરી, ખુદાનો ઉપકાર માની દાઢી પર હાથ ફેરવી, જીડો શ્વાસ લઈ આંખોને જરા વધારે ઝીણી બનાવી.

રામ રામનો વિધિ પતાવી અરબોએ કહ્યું “અમારાથી કેમ ડરો છો ? અમે શયતાન નથી તેમ જ સિંહ પણ નથી. તમારા જેવા જ માણસો છીએ. આવો આવો.”

સિંહથી આ પ્રજા ડરતી જ નથી. અને ડરે પાલવે પણ કેમ ? ગિરનાં જંગલમાં રહેતાં દૂધમલિયાં આહિર કે ગોપ બાળકો સિંહથી ડરે તો ગિરમાં શી રીતે રહેવાય ? જો આ લોકોને બહલે ચાર સિંહો આવ્યા હોત, તો ક્યારનાએ યમસદનમાં પહોંચી ગયા હોત. સાક્ષાત શયતાનો આવ્યા હોત તો પણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે એકાદ બે માણસોને ભરખીને ચાલ્યા જત. પણ આતો માનવીના બોળિયામાં ઢંકાએલા શયતાનો હતા. માનવીની કુનેહ અને શયતાનની કુરતા બન્નેનો સુમેળ સાધેલા આદમીઓ હતા. જેઓનો સૂક્ષ્મ ખોરાક આફ્રિકન પ્રજાના લોહીનો હતો.

છોકરાઓ પાસે આવ્યા. અરબોએ ધણા જ હેતથી તેમને પાસે બોલાવ્યા. ગામના ખખર અંતર પૂછ્યા, અને પ્રેમથી વાંસામાં હાથ

ફેરવતાં કહ્યું “અમારે ત્યાં તમારા જેવા જ છોકરાઓ છે. તમને જેઈ તેમની યાદ તાજી થાય છે. અને તેથી અમોને ધણો જ આનંદ આવે છે.”

કહે છે, કે અજગર પોતાના ભક્ષ્યને ગળતાં પૂર્વે પોતાની લાળ ભક્ષ્યના શરીરે ચોપડી તેને ચીકણું બનાવે છે. આ લોકોએ પણ તેમ જ ક્યું. અનેક મીઠી વાતો કરી. છોકરાઓને ખાત્રી થઈ, કે આ માણસો તો ભગવાનના જેટલા જ ભલા છે.

આફ્રિકન કુમારો જિઠ્યા. “આવા માણસોથી તે ડરવાનું હોય?” એવો મત બાંધી પોતાનાં માણસો તરફ રવાના થયા.

તેઓએ બધાંને અતિથિઓની લલાઈની વાત કરી. બધાં ડરતાં ડરતાં પાછાં આવી પોતાને કામે વળગ્યાં. પુરુષો પણ શિકારેથી પાછા આવવા લાગ્યા. નાણિયેરીનાં ઝાડ નીચે આશ્રય લેતા દાઢી વાળાને જેઈ તેઓને પણ થોડો ગભરાટ થયો પણ બધાંને કસોલ કરતાં જેઈ તેઓની બીક ઓછી થઈ. અને દરેકે સામી મળતી પહેલી વ્યક્તિને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો, કે “આ કોણ છે?”

“માર્ગ ભૂલ્યા મુસાફરો છે. રાતની રાત રોકાઈ બધા ચાલ્યા જશે અને બધા ધણા ભલા માણસો છે.” આવા પ્રત્યુત્તરે બધાને થોડા સંતોષ થયો.

પુરુષોએ પણ બીતાં બીતાં તેમની મુલાકાત લીધી અતિથિઓએ તેમને પણ ખાત્રી કરાવી દીધી, કે ન છૂટકે જ તેઓ આ તરફ આવ્યા છે. અતિથિઓનાં દર્શન કરવા સ્વાહીલી ઓરતો આવી. ઉત્સુકતા શમાવવા નાનાં બાળકો આવ્યાં, ગામનો શેઠા (મુંખી) પણ આવ્યો. અરબોએ પોતાના કાથળામાંથી જુદી જુદી ચીજો કાઢી બધાને બતાવી. મધરાશીના એક નાનકડા દુકડાની અને ચળકાટ મારતા એક ચપ્પુની બક્ષીશે શેઠાને ખૂશખૂશ કદી દીધો.

પોતાના ત્રણચાર માણસો સાથે મસલત કરી શેઠાએ જોમા (નૃત્ય) દ્વારા અતિથિઓને રીઝવવાનું નક્કી કર્યું.

આફ્રિકન પ્રજાના જીવન સાથે નૃત્ય અને સંગીત ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે. કોઈ પણ શુભપ્રસંગ નૃત્ય વિના ઊજવી શકાય જ નહિ. વળી તહેવારને દિવસે નૃત્ય તો હોવું જ જોઈએ અઠવાડિયામાં એક વખત વરસાદ ન આવે, તે આ પ્રજા માને છે કે ઈશ્વર રિસાયો છે અને તેથી જુમા (શુક્રવાર)ને દિવસે નૃત્ય દ્વારા ઈશ્વર પ્રાર્થના કરી. વરસાદ મોકલવા વિનંતિ કરે છે. કોઈને ઘેર કામકરતો ચાકર કામે જતાં રસ્તામાં નૃત્યના બે ઠેકા મારી લે છે. મજૂરી કરતા મજૂરો જોમા માં ગવાતાં ગીતો બણી જ લહેરથી ગાતા હોય છે. આમ આ લોકોના જીવનમાં નૃત્ય અને સંગીત વણાઈ ગયું છે.

સાંજના પાંચેક વાગ્યાના સમયે જોમા માટે ખાસ તૈયાર કરેલ યોગાનમાં બધાં એકઠાં થયાં. પુરુષોએ હાથમાં ભાલા લઈ સંધ્યનૃત્ય શરૂ કર્યું. ઢાલકના તાલ સાથે પડતા પુરુષોના જોરાવર પગોથી ધરતી ધ્રુજી ઊડી. વચ્ચે ફરતા માણસે આનંદનો પોકાર કરી વાતાવરણ ગજવી મૂક્યું.

અરબોએ ફૂડકપટથી રહિત, અર્ધનગ્ન પણ કુદરતને ખોળે ઉછરેલાં આ માણસોનાં પડછંદ શરીરો જોયાં. તેમનામાં શરીર સૌષ્ઠ્ય જોવાની આંખો હતી પણ તે એટલા જ પુસ્તી કે વધુ ધાટીલું શરીર આપણને શ્રીમંતાધને રસ્તે વહેલું લાગે જશે.

નૃત્ય ખલાસ થયું. શેઠાએ બધાંને બેસી જવાની આજ્ઞા કરી. બધાં અવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયાં અને મહેમાનો તરફ જોવા લાગ્યાં.

અરબનેતાએ ઊભા થઈ શરૂ કર્યું. “અમે રસ્તો બૂલ્યા તે ઠીક કર્યું”. નહિતર તમારા જેવાં માણસોના સહવાસમાં ક્યાંથી આવત ?”

“અમારે તમારી માફી માગવાની છે, કારણ કે અમારા કેટલાક ભાઈઓ તમોને ડરાવી, મારમારી પકડી જઈ વેચી નાખતા હતા. એ કાળા કામના કરનારા અમારા ભાઈઓને લીધે અમોને શરમ આવે છે. પણ હવે તમારે કોઈથી ડરવાનું નથી. કારણ કે થોડા વખતથી નવા સુલતાન આવ્યા છે. તેમણે કાયદો કર્યો છે, કે કોઈથી પણ ગુલામો પકડી શકાશે નહિ અને જે પકડશે તેના હાથ પગ બાંધી ભૂખ્યા સિંહોની પાસે મૂકી દેવામાં આવશે. તેમણે ધણા સિંહો પાલ્યા છે. અને અમોએ ગુલામોના ધણા વેપારીઓને સિંહના પંજાથી મરતાં અમારી સગી આંખોએ જોયા છે. હવે તો તે ધંધો તદ્દન બંધ થઈ ગયો છે. માટે તમો બધાં આનંદ પામો અને ઈશ્વરનો પાડ માનો.”

અરબ થંબે. પોતાની દાઢી પર હાથ ફેરવી બધાના મુખ તરફ જોયું અને ધારી અસર થાય છે એમ જોઈ સંતોષ અનુભવ્યો. વળી આગળ ચલાવ્યું.

“અમે અમારા ગામ તરફ જઈએ છીએ. અમોને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ નથી બધી વાતે સુખી છીએ. પણ લાચાર છીએ કે અત્યારે તો અમારી પાસે ખાસ કંઈ નથી કે તે તમોને આપી રાજ કરી શકીએ. થોડીક રેતી અને ગારો છે. અમારે ત્યાંની રેતી તમારી રેતી જેવી નથી. અમારે ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ થાય છે. અને તેથી ગારો પણ ખૂબ થાય છે. પણ તે ગારો તમારા ગારાથી જુદા જાતના હોય છે. તમોને નવાઈ લાગશે પણ અમારે ત્યાંની રેતી અને ગારો ખાય શકાય છે. જુઓ હું તમને બતાવું”

પાસે પડેલી ખાંડની ગુણીમાંથી બે મુઠીઓ ભરી શેહાને બતાવી. શેહાએ કબૂલ કર્યું કે સફેદ રેતી જ છે. અરબે ખાંડનો ફાકડો ભર્યો અને શેહાને પણ એક મુઠી ખાંડ આપી ખાવા કહ્યું. શેહાએ પ્રથમ જરાક આખી જોયું અને પછી બધી આરાગી ગયો. અને જાહેર કર્યું,

કે ખરેખર ઘણી જ મીઠી રેતી છે. અરબે મુઠીઓ ભરી ભરી બધાંમાં લહાણી કરી. બધાએ આશ્ચર્યથી ચાખી. બધાંને એક જ વિચાર આવ્યો, કે આપણે ત્યાં પણ આવી જ રેતી થતી હોય તો કેવું સારું !

અરબે બીજો દાવ ફેંક્યો: “જુઓ હવે હું અમારે ત્યાંના ગારો બતાવું.” એમ કહી હલવાનું એક મોટું ચોસલું લાવી, થોડું પોતે ખાધું અને પૂર્વવત્ શેહાને ખવરાવ્યું. શેહા રાજી રાજી થઈ ગયો. હલવાની લહાણી શરૂ થઈ.

“અમારે ત્યાં કોઈ આનો ભાવ પણ પૂછતું નથી. જેટલું જોઈએ તેટલું મફત લઈ જવાની છૂટ છે.” બધાંએ એકબીજાના સામું જોયું.

“વળી અમારું ગામ અહીંથી બહુ દૂર પણ નથી. ફક્ત દોઢેક દિવસનો રસ્તો હશે. અમારી સાથે કોઈ આવશે તો તેને ઘણી જ ખુશીથી ઉપાડી શકશે તેટલી રેતી અને ગારો આપીશું. તમોએ અમારા પર ઉપકાર કર્યો છે. તેના બદલામાં તમારે માટે જેટલું કરીએ તેટલું આપું છે.” અરબે પોતાની જગા લીધી.

ફરી બધાંએ એક બીજાના સામું જોયું અને અહર અહર વાત થઈ, કે જે ફક્ત દોઢ જ દિવસનો રસ્તો હોય તો શા માટે આવી સ્વા-દિષ્ટ વસ્તુ ન લઈ આવવી ?

શેહાએ ઊભા થઈ કહ્યું “અમારામાંથી ઘણા બાકીઓ તમારી સાથે આવવા તૈયાર થશે આપ જે તેમને રેતી અને ગારો આપશો તો અમે તમારો ઉપકાર ભૂલીશું નહિ. ”

બીજો દિવસે દસેક યુવાનો અને છ સાત ઓરતોની ટાળી સાથે અરબોએ પોતાના ગામનો રસ્તો લીધો. જતાં જતાં “ઘણું લાવજો ની બલામણુ દરેકે કરી અને ખાત્રી પણ તેવા જ અપાણી.

ગામમાં આવ્યા બાદ અરબોએ ગુલામોને પૂરી રાખવાના ખાસ

પ્રકારના ઘરમાં બધાંને ઉતારો આપ્યો. “હમણું જ આવીએ છીએ” એમ કહી અરબોએ વિદાય લીધી. બહારથી સાંકળ દેવાયાનો અવાજ બધાંએ સ્પષ્ટ સાંભળ્યો પણ આ લોકોની એવી પ્રથા હશે એમ ધારી બધાં બેસી રહ્યાં.

*

*

*

આજે ગુલામોનું બજાર ભરાવાનો દિવસ હતો. બધાંને બહાર કાઢવામાં આવ્યાં. શંકાસમાધાન માટે પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નોનો ઉત્તર અરબોની મીઠી જુઓ આપે તે પહેલાં તો અરબોના હાથમાં શોભી રહેલ કોરડા જ આપી દેતા. અને આવા જવાબથી તેઓને સંતોષ થયો છે એમ માની લેવામાં આવતું.

તેઓની જાતના જ મનુષ્યોનો હરોલ્લમાં બધાંને ઊભા રાખવામાં આવ્યાં.

ચારિત્ર્યહીન માણસો કે જેઓને ગુલામો ન ખરીદવા હોય તેઓ પણ આ બજારની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતા નહિ. કારણ કે માલ જોવાના પૈસા લેવાનો રિવાજ હોતો નથી. તેવા જ એક પરદેશીએ એક સુદૃઢ શરીરવાળી યૌવનને આંગણે પ્રવેશી ચૂકેલ ગુલામડીના શરીર પર હાથ ફેરવી પોતાની અધમતા બતાવી. બાઈએ એક તીણી ચીસ નાખી. પ્રેક્ષકો, વેપારીઓ અને ગ્રાહકો હસી પડ્યા. તેમના ખડખડાટ હાસ્યમાં બાઈની તીણી એ “ચીસ...” સમાઈ ગઈ.

છેલ્લા જુહાર

[લેખક શ્રી. “નારાયણ”]

કાળી રાતની વાત રચાતી હતી.

આકાશમાં ટમટમતા તારલાઓ મૂક સાક્ષી બનવાના વિચારે મુંઝાતા હતા. કડકડતી ઠંડીને પોતાના વિરાટ સ્વરૂપમાં સંભાવી વાયુ કરુણ સ્વરે રૂદન કરતો હતો. આ સિવાય આખી યે સીમ સુમસામ હતી. પશુ અને પંખીની હીલચાલ અટકી ગઈ હતી. શીતલતાની દેવી ફેકત રૂદ સ્વરૂપે વાતાવરણમાં વિચરી રહી હતી.

મધરાતના એ અધોર પહોરમાં ધનો ઊતાવળાં ડગ ભરતો જતો હતો. તેના અંબ ઉપરના જર્જરિત કેડિયાને વારંવાર છાતી સરસું દાખી ઠંડીથી બચવા તે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો.

એક પછી એક નિઃશ્વાસ તેના મુખથી સરી રહ્યા હતા. અસહ્ય આઘાતથી તેનું અંતર વલોવાઈ રહ્યું હતું. આટલું જાણે તેના માટે બસ ન હોય એમ ધારી શીતલતાની એ ફૂર દેવી તેના પર એક પછી એક કારમા પ્રહાર વાયુ વડે વરસાવી રહી હતી.

ધૂળતાં ધૂળતાં પણ રહ્યું સહ્યું બળ અજમાવી તે આગળને આગળ ધપી રહ્યો. લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચવા સિવાય બીજો એક પણ વિચાર તેના હૈયામાં ન હતો.

છેવટે એ સ્થળ આવી ગયું. ધનાના પગ થંભી ગયા. ક્ષણભર તેનાં મુખપર એ સ્થળને નીરખવાથી આનંદની એક આછી ઝલક આવી ગઈ. બીજી પળે તેા નિરાશા અને તીવ્ર વિષાદથી ભરપૂર ઉબ્ધિ નિઃશ્વાસ તેનાથી મુકાઈ ગયો.

આંતરવેદનાથી તેનું આખું અંગ સળગી રહ્યું.

“ચોખ્ખીયું” ધીમે આછો ચિંતાર તેના મુખથી સર્યો.

“અરે ! અરે ! તું ક્યાં ગયું ?”

બીજી ક્ષણે તેા તેના છાતીફાટ રૂદ્ધથી રાત્રિની ધોર શાંતિ કંપી રહી.

ધનો સૂજપરાનો એક સામાન્ય ખેડૂત હતો. મિલકતમાં આપદાદાના સમયથી ઊતરી આવેલ એક ફક્ત ચોખ્ખીયું તેને મળેલ હતું. ધનાને એ પ્રાણુથીયે પ્રિય હતું. ધણો ખરો વખત ધનો ચોખ્ખીયામાં જ વિતાવતો. ન છૂટકે જ તે પોતાની ઝુંપડીએ જતો. ચોખ્ખીયું પણ તેનો નિર્વાહ સારી રીતે થાય એટલું અનાજ પૂરું પાડતું. આસપાસનાં બધાં ખેતરોમાં ચોખ્ખીયાની જમીન ઉત્તમ ગણાતી.

ધનો સુખી હતો. તેનું સુખ સંતોષમાં વસતું જગતની તેને દરકાર ન હતી. સરલ શાંત જીવન તે વિતાવતો.

પરંતુ કામનું ચક્કર કદી સરખું ફરે છે ? ધનાના ગ્રહ પણ પલટાયા. એક દિવસ કાળા પટેલની આંખ ફરતી ફરતી ચોખ્ખીયા પર જઈ ઠરી.

આખા ગામમાં કાળો પટેલ સૌથી શ્રીમંત. નાતનો તે આગેવાન હતો. રાજદરબારનો તે માનીતો હતો. તે જે ધારે તે થાય એમ કહેવાતું.

કાળા પટેલના વૈભવમાં જરાએ ન્યૂનતા ન હતી. સૂજપરા અડધેક આઉ હોય ને તેની મેડી ઝળકતી. ધીરધારનો તેનો ધધો ધીકતો હતો.

ગામનાં ઘણા ખરા ખેડૂતોનાં ખાતાં તેને ત્યાં હતાં. ધનોપાજનના તેના વ્યવસાયમાં ખોટને જરાએ સ્થાન ન હતું છતાં રાતને દિવસ એક જ ચિંતા તેને ઘેરી રહેતી : ‘હજુ લાખની મુડી થઇ નહિ.’

લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી લક્ષ્મીની બૂખ ઘટે કે વધે એ કાણ કહી શકે? રંકની ધનતૃષ્ણા સાથે ધનલાલસાની સરખામણી થાય તો ?

લખેશરી બનવાને કાળા પટેલના અંતરમાં અનેક યુક્તિઓ ધડાતી. દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનાં સ્થાનની શોધમાં અનુભવી અનેલ તેની આંખ બ્રાહ્મણોથી માંડી ચમારોના કળ્યા સુધી ચોમેર ઘૂમી વળતી. નવનવા પાસા એ નજરમાં ગોઠવતા, અનેક હૈયાનાં રુદ્ધનાં કારણો એમાં રચાતાં.

એક દિવસ એ આંખમાં ચોખ્ખીયું વસી ગયું. એ ખેતરનો મોલ સૌથી સરસ હતો. એ ખેતર કોનું હતું તેની કાળા પટેલે તપાસ કરી. ત્યારથી ધનો તેમના દાવની સોગડી બની તેમના હૃદયમાં રમી રહ્યો.

અને એક દિવસ દૈવ કાળા પટેલની મદદે દોડ્યું. ધનાનો વૃદ્ધ પિતા થોડા દિવસની માંદગી બોગવી મૃત્યુ પામ્યો. તરતજ કાળા પટેલ ધના પાસે પહોંચી ગયા. ધનાએ તેમનો ઉચિત સત્કાર કરી પોતાનો જૂનો ખાટલો ખાજાવી આપ્યો.

બેસતાની સાથે જ કાળા પટેલે પૂછ્યું “ધના ! ડોસાની પાછળ શું વિચાર રાખ્યો ?”

“એક દિવસ ગામ જમાડીશ, કાકા !”

“અને નાત નહિ તેડે ?”

“નાત તો શી રીતે બોલાવું કાકા ! ગયું વરસ તો કેવું પાક્યું તેની તમને ક્યાં ખબર નથી ?”

“અરે, રાખ રાખ હવે. વરસની વાત નકામી શું કરવા વચમાં

લાવે છે ? આટલે વરસે ડાસો ગયા ને તું આમ પાણીમાં બેસે છે ? જરા વિચાર રાખ, વિચાર !”

“કાકા વિચાર તો ઘણાંએ થાય છે પરંતુ એટલી સવડ નેમ્બએને ?”

“અરે, ગાંડો થયો છે કે શું ? કાર્મનું કંઈ કામ અટકી રહે છે ?”

“પણ કાકા મને કાણુ ધીરે ?”

“અરે ! તું તો મૂરખને મૂરખ રહ્યો. તારે બીજા પાસે માગવા જવાની શી જરૂર ? હું ક્યાં બેઠો નથી ? લે, કાલ જ હું નાથા બેઠે બસો રૂપિયા માકલું છું. તું તારે બધે ચીડીઓ લખી નાખ.”

અને જવાબની રાહ પણ જોયા શિવાય કાળો પટેલ બિડી ચાલતા થયા. હવે મિશ્રિત આશ્ચર્ય સાથે ધનો તેમને જતા નેમ્બ રહ્યો.

થોડીવારમાં જ પટેલનો દિકરો નાથો આવી ધના પાસે બસે રૂપિયાની ઢગલી કરી ગયો. પછી તો એક પછી એક પાડોશીઓથી ધનાની ઝુંપડી ભરાઈ રહી, બીજે દિવસે તો ધનાના પિતાની પાછળ નાત જમાડવાની તૈયારીઓ ઝડપથી થઈ રહી.

છેવટે ધનાએ નાત જમાડી, સૌ તેની વાહ વાહ બોલતા વિખરાઈ ગયા. ધનાના હૈયામાં પણ આવી ભારે નાત કર્યાનો સંતોષ બેઠે બેઠે વસી રહ્યો.

એક દિવસ કાળો પટેલ ફરીને ધના પાસે આવી પહોંચ્યા, તેમના ચહેરા પર તે દિવસે સહાનુભૂતિની કુમાશ ન હતી.

પટેલને જોતાની સાથે જ ધનાએ દોડીને ખાટલો બીછાવી દીધો. કાળો પટેલ તેના પર ન બેઠા. બીભા બીભા જ તેમણે કરડાકીથી કહ્યું : “ધના ! હજી તારી બંધ બિડી કે નહિ ?”

વિસ્મય પામી ધનો તેમના ચહેરા સામે તાકી રહ્યો.

“એમ બાધા જેવો શું જેવો કરે છે ? હું પૂછું છું કે હજી તારી બિંધ બિડી કે નહિ ?”

“કેમ કાકા ! એમ કેમ બોલો છો ?” સમજ ન પડવાથી ધનાએ કહ્યું.

“એમ ન બોલું ત્યારે બીજું શું બોલું મારું કપાળ ! આટલા દિવસ થઈ ગયા પણ તારી બિંધ જરાએ બિડી છે ?”

“શાની બિંધ, કાકા !”

“હજીયે પૂછે છે શાની બિંધ ! કેમ શાની બિંધ ? આપની પાછળ નાતતો બારે હોંશથી જમાડી પણ કાકાના રૂપીઆનો કદીયે વિચાર આવે છે ?”

“કાકા ! રૂપીઆ તો આ ધરુ પાકશે એટલે ભરી દઈશ”

“પણ ધરુ પાકશે એનો ભરોસો શું ? હિમ પડ્યું તો ?”

ધનો ચૂપ થઈ ગયો.

“કેમ બોલતો નથી ?”

“શું બોલું, કાકા !”

“આ રૂપીઆ માટે શું કરીશ ?”

“તમે કહો તેમ કરું, કાકા ! હાલ તો મારી પાસે બીજું શું છે ?

“તારી પાસે તો ધણુંયે છે.”

“કાકા ! મારી નજરમાં તો કંઈ આવતું નથી.”

“જાનું નજરમાં આવે બાઈ ! આ ક્યાં બેવાની વાત છે ? આ તો આલવાની વાત છે.”

“કાકા ! તમારા સોગંદ ! મારી પાસે આ ખોરડું અને બે ચાર ગાભા શિવાય બીજું શું છે ?”

“ક્રમ શું છે ? ચોખ્ખીયું તો છેને ?”

“ચોખ્ખીયું !!” ધનો ચોંકી ઉઠ્યો.

“હા, ચોખ્ખીયું. તે મને ધરુ શીખે લખી આલ એટલે પત્યું.”

“શું ચોખ્ખીયું લખી આલું ? ના, ના, કાકા ! ખીજું તમે જે કહો તે કરું પણ ચોખ્ખીયું મારાથી નહિ અલાય.”

“શું નહિ અલાય ?” કાળા પટેલની આંખ મોટી થઈ ગઈ. ધનો તેમનો ચહેરો જોઈ ધ્રુજી ઉઠ્યો.

“જોઈ છું કે કેવું નથી અલાતું તે” આટલું કહી પટેલ જોરથી પગ ઉપાડતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

મૂંઢ જેવો બની ધનો તેમને જતા જોઈ રહ્યો.

સાંજ પડી એટલે ગામના ચાર ચૌદશીયાઓ ધનાની પાસે આવ્યા. કાળા પટેલના તે બધા સાગરીતો હતા.

તેમાંના એકે કહ્યું : “અલ્યા, ધના ! તારી તે અક્કલ ગઈ કે શું ? તે પટેલને ચોખ્ખીયું આપવા ના પાડી ?”

ખીજાએ કહ્યું : “ભાઈ એ તો દુનિયાનો કાયદો છે, ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી, પૈસા ગણતી વખતે તો વહાલા હેમ લાગ્યા પણ હવે આલવાનો વખત આવ્યો એટલે ભાઈને માથું વાઢવા જેવું લાગે છે.”

ત્રીજાએ ભીમેયું : “અને પટેલે એમાં ભારે શું માગ્યું ? માગી માગીને એક ખેતર માગ્યું તેમાંયે ભાઈને ભારે પડી ગયું. આ...પેલા જીવાએ તો રાજખુશીથી બધુંએ લખી આલ્યું, આમનું કામ તો ભાઈ ! બહુ જોરાવર !”

તરતજ ચોથાએ ચલાવ્યું : “પણ હવે વાર ફેટલી છે ? એ તો

“ગામનો ધણી જેવો છે. ખેતર તો જશે એ જશે પણ સાથે સાથે ઘર અને ગામ વગરના પણ થઈ જશે એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

ધનો હવે વધુ ધીરજ ધરી શક્યો નહિ. તે ડરી ગયો. કાળા પટેલનો કોપ કેવી આકૃત તેના પર ગિતારશે તેનો વિચાર આવતાં તે કંપી ઊઠ્યો. તેની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. રુદ્ધ સ્વરે તે બોલ્યોઃ “ભાઈ! મને હવે કંઈ સૂઝતું નથી. તમે જેમ કહો તેમ કરું.”

“બીજી શું કહેવાનું હોય! ચોબટીયું લખી આણ” લથડતી જીભે ધનો બોલ્યોઃ “ત્યારે લખી આણીશ.”

તરત જ તેમાંનો એક ઊઠી ત્યાંથી ચાલતો થયો અને થોડીવાર પછી કાળા પટેલને જોડે લઈ પાછો ફર્યો.

કાળા પટેલે દસ્તાવેજ તૈયાર રાખ્યો હતો તે ધનને વાંચી સંભળાવ્યો. એક પછી તેમાં ધનની સહી કરી. બીજાઓએ સાખ કરી. સૌ પછી ચાલ્યા ગયા—જમદૂત પેઠે ધનના પ્રાણરૂપ ચોબટીયું લખને.

શ્વન્મતે ધનો એકલો બેસી રહ્યો. તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું હતું તેના જીવનનો રસ વહી ગયો હતો. હવે તે શું કરે?

ધીમે ધીમે રાત વધવા લાગી આજે ધનને ચોબટીયામાં રાત વાસો જવાની શી જરૂર હતી? હવે ચોબટીયું ક્યાં તેનું હતું?

તે જડવત્ ભોંય પર પડી રહ્યો ફટલો સમય એ દશામાં વીત્યો તેનો એને ખ્યાલ ન રહ્યો. અચાનક એક વિચાર તેના હૈયામાં જળકર્યો : ‘અરે ! સવારમાં તો પટેલનો રખવાળ ચોબટીયામાં ફરશે પછી હું શું મોઢું લઈ ત્યાં જમશ ?

એકદમ તે ઊભો થઈ ગયો. ધીમેથી ઝુંપડીનું દાર અટકાવ્યું અને પછી બહાર નીકળી ગયા.

ઠંડીનું જોર આજે રોજ કરતાં વિશેષ હતું પણ ધનને એની

ક્યાં પડી હતી ? એના અંતરમાં તો ફક્ત એક જ વિચાર ધુમી રહ્યો હતો : પોતાના ચોખ્ખીયાને-પોતાના એ જીવનમિત્રને કાષ્ઠ ન દેખે તેમ, કાષ્ઠ ન જાણે તેમ, છેલ્લા જુહાર કરી આવવા.

અને પછી તો ચોખ્ખીયું જ્યારે નજરે પડ્યું ત્યારે તેનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. તે મુક્તકંઠે રડી પડ્યો.

ધનાનું પ્રિય ચોખ્ખીયું સ્તબ્ધ બની તેનું રુદ્ધન સાંભળી રહ્યું. માનવીના માનવી પર થતા પ્રહારથી તે અગ્ગણ હતું. ધનાના હૈયાની વેદના એ શી રીતે સમજી શકે ?

હૈયું ખાલી થતાં ધનાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ભૂતકાળના એનેક રમ્ય પ્રસંગ તરી રહ્યા.

ચોખ્ખીયામાં કેટકેટલી રમતો રમી તેણે તેનું બાલપણ વીતાવ્યું હતું ? કેટકેટલી ઊગ્ગણીઓ તેની બહાલસોઠ વફ્ફ ઝમકુ સાથે ઊજવી હતી ! રાસડાની કેવી રમઝટ બોલાતી હતી ? આશાનાં કેવા સ્વપ્ન હતાં ?

અને એ ચોખ્ખીયું આજે ગયું, ગયું—સદાને માટે ધનાનું કાળજી કોરાઈ રહ્યું. સહનશક્તિની શક્તિ પણ ખૂટી. અર્ધમાનમાં ધનો ધરણી પર ઢલ્યો : ચોખ્ખીયાને છેલ્લા જુહાર અર્પવા.

પોતાની શક્તિનો એક માનવ તરફથી થતો ઉપહાસ શીતલતાની દેવી સાંખી ન શકી. કુદ્ધ બની તેણે પોતાનું સર્વ બળ છૂડું મૂક્યું.

પાસેના આંખાની ડાળીઓના જૂથમાં લપાયેલો ધ્રુવડ તરફડતો ભોંય પર પડ્યો. ધના પર નજર પડતાં તેના મુખમાંથી છેલ્લી ચીસ નીકળી : “ ધના ! ઊઠ ! ઊઠ ! ”

આંખાની ડાળીઓ પણ બળવા લાગી. તેનો જીવ ગભરાવા અને મૂંગળાવા લાગ્યો. મૂંગળાતા મૂંગળાતા તેણે છેલ્લો પુકાર કર્યો “ ધના ! હવે તો ઊઠ ! ”

મુકત પ્રેમ

[લેખક : શ્રી. “નારાયણ”]

પ્રિય જ્યોતિષહેન

મારાં ચિત્ર માટેની તારી માગણીનાં પત્રો બહુ સમય થયાં મારી પાસે આવી પડ્યા છે. જવાબ સરખો ન પાઠવવા જેટલી વિવેકશૂન્ય તો હું નથી જ ! પરંતુ બહેન, તને જવાબ આપી શકું તેટલી શક્તિની જ રાહ જોઈ રહી હતી. આજે સદ્ભાગ્યે એ સુઅવસર સાંપડ્યો હોવાથી મારી ફરજ અદા કરું છું.

જ્યોતિષહેન, વસંત, વર્ષા અને શરદ-મારી માનીતી ઋતુઓ-એક પછી એકને આમંત્રણ આપતી ચાલી જાય છે, છતાં હું તોં જડવત્ નિષ્ક્રિય જ રહી જઈ છું.

ઉષાનું સ્મિત, સંધ્યાનું હાસ્ય અને પેલી સોહાગણ રાતનાં અમર ચિત્રોના સર્જનનાં હવે તો ફક્ત સ્વપ્ન જ શેષ રહ્યાં છે.

બહેન, મારાં ચિત્રો મારા હૃદયમાં જ સમાઈ ગયાં છે-ભસ્મીભૂત બની ગયાં છે. હવે હું એ શી રીતે આલેખી શકું ?

આમ છતાં એક ચિત્ર હજીયે મારી પાસે શેષ છે ને તે હું તારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. તું એને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી જજે. પછી એ ચિત્ર વિષે-ચિત્ર સર્જનનાર વિષે-તારો અભિપ્રાય જણાવજે.

મારા શ્વનખંડમાં મન્મથની એક નાનકડી છબી છે. એ છબીમાં નીચેની પંક્તિઓ આલેખેલી છે :—

“પ્રાણના પ્રાણ તંતુને
આંખના તેજની રતિ;
સર્વ છે આપ મારા આ
હેલ ને આત્મના પતિ.”

વસુધાનો એ પ્રિય પ્રણયમંત્ર ! કેવી પ્રબળ લાવના અને ભક્તિથી એ ભરપૂર છે ?

એ વાંચીને બહેન, વસુધાને હું વેવલી વિશેષણથી નવાજતી; પણ આજે એ શબ્દ યાદ આવતાં હૃદયમાં તીવ્ર દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસુધા વિષે મેં તને નહિ જેવું જ જણાવેલું. આજે કંઈક વિસ્તારથી લખવાની જરૂર છે

હું માનતી કે મન્મથ અને વસુધાનું રનેહલક્ષ્મ એ કંઈ ખરેખર રનેહલક્ષ્મ ન હતું. વસુધાએ કૂળના, કીર્તિના, ધનના અને અન્ય આત્મીય સંબંધોના કરેલ ત્યાગને સૌ ‘અપૂર્વ’ કહી તેના ગુણગાન ગાતાં હતાં. પરંતુ મને તો મન્મથ પ્રત્યેના તેના મોહના પરિણામ સિવાય બીજું કંઈ એમાં લાગતું ન હતું-

વળી તેના એ કહેવાતા અપૂર્વ ત્યાગે જ તેના હૃદયમાં અભિમાન રૂપી વિષવૃક્ષનું બીજરોપણ કરી દીધેલું હતું, એમ મને તેમજ અન્ય મિત્રોને તે જે રીતે અતડાપ્પથી અમારી સાથે વર્તતી તે પરથી લાગેલું.

મન્મથ અને તેની વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલ વૈમનસ્યમાં એ અભિમાનનો પણ હિસ્સો હતો એમ હું માનતી.

જેમ જેમ હું એ બંનેના વધુ ને વધુ સહવાસમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ મને ખાતરી થતી ગઈ કે વસુધા પણ એ પુરાણી સ્ત્રીઓની

જાતની જ હતી, કે જે રાત અને દિવસ ‘પતિ,’ ‘પતિ’નો જ પુકાર કરી જડની માફક તેને વળગી રહી હોય !

ધીમે ધીમે મારી માન્યતા દૃઢ થતી ચાલી કે મન્મથ જેવા કલા-સ્વામી માટે વસુધા યોગ્ય ન હતી. બંનેના સંસ્કારમાં ફેર હતો. એક ક્રાંતિને ઝંખતું તો બીજું પુરાણી પ્રણાલિકા સાચવવા મથતું. એકની કલ્પના ગગન-વિહાર કરતી તો બીજાની ધર-વિહારમાં ગુંચવાઈ જતી.

એક જુદી જુદી કલાઓની સિદ્ધિ માટે તપશ્ચર્યા આદરતું તો બીજું એમાં વિઘ્નરૂપ થઈ બીજું રહેતું. એકનો આદર્શ ‘કુછ ન કુછ કર જાયે’નો હતો, જ્યારે બીજાને મરેલા માનવીનું જીવન જીવવું હતું.

આથી જ જ્યારે એ બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપજી, પરિણામે હું અને મન્મથ પરસ્પર જોડાયાં ત્યારે તારા તેમ જ અન્ય મિત્રોના વસુધાને કરેલા અન્યાયના ઠપકાથી ભરેલ પત્રોથી મને કંઈ લાગ્યું ન હતું.

મને તો એમ જ લાગતું કે મન્મથનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે એ અયોગ્ય જ હતી. તેણે એ દિશામાં કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. બલે પછી બાહ્ય દૃષ્ટિએ બાંજે ગમે તેટલો ભોગ તેણે આપ્યો હોય !

જ્યોતિ અહોન ! જે કાર્યમાં વસુધા નિષ્ફળ નીવડી તે કાર્યમાં-મન્મથના પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં-મને મળેલ સિદ્ધિથી હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય માની અવર્ણનીય આનંદ અનુભવતી.

વસુધાને તો હું એ સ્થિતિમાં વીસરી જ ગઈ. તેનું નામ નિશાન મારા હૃદયમાંથી ભુસાઈ ગયું. મન્મથ અને તેની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ એ જ એક માફ જીવન કાર્ય થઈ પડ્યું.

મન્મથના વિદેશગમન પછી હું તેની સ્મૃતિમાં અને તેની પ્રવૃત્તિઓને પોષવામાં મારો સમય વીતાવતી. મન્મથ પણ મને એ સંબંધમાં શરૂઆતમાં જુદી જુદી સૂચનાઓ આપી મારામાં ઉત્સાહ રેડતો.

પણ ધીમે ધીમે મારા પરના એના પત્રોનું અંતર વધતું ગયું. મહિનાઓ સુધી મારા પત્રો નિરૂત્તર રહેવા લાગ્યા. મને એનું કારણ ન સમજાયું. મેં મનમથને પાછા ફરવા જણાવ્યું. એનો પણ જવાબ ન મળ્યો. છેવટે ત્રણેક માસ પર તેનો એક પત્ર મને મળ્યો. એ આખોયે પત્ર તારી જાણ માટે અક્ષરશઃ અત્રે ઉતારું છું ;—

“મમ્મ,

પત્ર વાંચ્યા પછી તને મારા આજ દિન સુધીના મૌનનો અર્થ સમજાશે.

હું ભૂલતો ન હોઉં તો તને મેં મારા અહીંના મિત્ર “સુજ્ઞતા” (એમને મેં હવે સુજ્ઞતા નામ આપ્યું છે.) વિષે પ્રથમ લખેલું યાદ હશે જ. અમારા બંનેના નિકટ સહવાસથી શું પરિણામ આવ્યું તે જણાવું ?

એને સૌ પ્રેમ કહે છે, તું કદાચ છેડાશે ને કહેશે કે મિત્ર તરીકેનો પ્રેમ તો હોય જ તેથી શું ?

એ વાત તદ્દન બરાબર છે. મિત્ર તરીકેનો પ્રેમ તો હતો જ; પરંતુ એ પ્રેમમાં એક નૂતન સુભગ તત્ત્વ ઉમેરાયું છે.

તું જાણે છે કે એ તત્ત્વ સ્વયંભૂ છે, એટલે મારી નિરુપાયિતા માટે વિશેષ નિરુપણની જરૂર નથી.

તારી મારી પણ હું એ જ ફલીલ પર માગી શકું છું. એક વાત કહી દઉં.

વસુધા અને હું પરસ્પર પ્રેમલગ્નથી જ જોડાયાં હતાં. તને કદાચ ખબર પણ નહિ હોય કે વસુધાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા એક વખત હું મારું સર્વસ્વ હોમવા-જીવન સુદ્ધાં સમર્પણ કરવા-તૈયાર હતો. મારી

એ સમયની સ્થિતિ જોનાર હરકોઇ કહેતું કે અનન્ય પ્રેમી હતો અને આમરણાન્ત રહેવાનો.

છતાં વસ્તુસ્થિતિ તું જાણે છે. પ્રેમની એ ભરતી પછી ઓટ પણ આવી ગઈ. પુનઃ તને જોતાં મૃતપ્રાય થયેલ એ ‘પ્રેમે’ પલટો લીધો.

અહીં પણ બરાબર એવું જ બની ગયું છે. સુખતા અને હું હવે તો પરસ્પર જોડાઈ ગયાં છીએ, તેમાં પણ એ જ ‘પ્રેમ’ કારણભૂત છે.

હું તો હવે એ પ્રેમ શબ્દને લાંબાવી ‘મુક્તપ્રેમ’ કહેવા માગું છું. મારી માન્યતા મુજબ જાતીય સંબંધો માટે એ જ સાચો શબ્દ છે ને રહેવો જોઈએ.

મારો એ જાતઅનુભવ છે. હું તો ધમ્મું કે ‘મુક્તપ્રેમ’ના ઉચ્ચ પથે સૌ કોઈ વિચરે-તું પણ. મન્મથ

જ્યોતિષ્કેન ! ઉપરનો પત્ર મળ્યા પછી મને તરતજ વસુધા યાદ આવી ગઈ. તેની છેલ્લી વિદાય વેળાનો પ્રસંગ મારી નજર સમક્ષ તરી રહ્યો.

મન્મથ અને હું અમારું સ્નેહલગ્ન ઉજવી મન્મથના આવાસે આવ્યાં હતાં. વસુધાનો ચહેરો અત્યંત ગમગીન બની ગયેલ હતો.

મને જોઈ તે ઉઠી. મન્મથની બેટો લાવી તેણે તેની સમક્ષ ધરી દીધી. તેનાં આબૂષણ, તેનાં વસ્ત્ર સર્વસ્વનો ત્યાં ઢગલો કર્યો.

પછી તેણે કહ્યું : “મન્મથરાય] તમે તમારો પ્રેમ દૂર કર્યો છે; એટલે એ પ્રેમનાં શેષ રહેલાં ચિન્હો પણ મારાથી મારી પાસે રાખી શકાય નહિ. તમે એનો તમને ગમે એ રીતે ઉપયોગ કરજો.

મારી પાસે તો મારા મન્મથની અખંડિત છબી રહેલી છે. મને એ સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી.

આટલું કહી કંઈ પણ સાથે રાખ્યા સિવાય તે ત્યાંથી ચાલી જવા તત્પર થઈ.

જતાં જતાં તે એક ક્ષણ ચંબી અને પોતાનું સર્વ બળ એકઠું કરી મદ્દગદ્દ કંઈ તેણે મને કહ્યું:

“પ્રજ્ઞાબહેન ! મનમથના સ્નેહને જાળવજો. આજે જેમ એ મને છેલ્લે દે છે, તેમ તમને એ કોઈ દિવસ ન છેતરે એટલી સંભાળ રાખજો.”

આમ કહી તરત જ તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ત્યારપછીથી તેની કોઈ દિવસ કંઈ પણ બાળ મળી નથી.

જ્યોતિષેન ! વસુધાના હૃદયની વેદના, તેનાં છેવટના શબ્દો સાચા પડતાં, આજે હું બરાબર નિહાળી શકું છું. તે દિવસે તો હું જ મોહધેનમાં હતી એમ હવે મને લાગે છે. એથી જ હું વસુધાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં પિછાની ન શકી. મનમથ માટે તેના હૃદયમાં રહેલ શુદ્ધ પ્રેમની મેં અવગણના કરી, મનમથ સાથેના તેના નજીવા મતભેદોને મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું. હવે જ બરાબર પડે છે કે ઉપરજીલ્લા મતભેદ ન નિભાવી શકે તેને કદી પ્રેમ કહેવાય ખરો ?

પણ બહેન ! હવે એ બધી ચર્ચા અસ્થાને છે. અત્યારે તો રાત ને દિવસ એક જ સ્મૃતિ હૃદયમાં હજાર ડાંખની વેદના જન્માવે છે. એ સ્મૃતિ વિષે જોજો બીજો કંઈ વિચાર કરતી.

એ સ્મૃતિ એટલે પેલો તેં જણાવેલ અન્યાય ! આજે તે તેના બચકરમાં બચકર સ્વરૂપ સાથે મારી સામે ખડો છે.

એક પુનિત સ્ત્રીને પ્રેમ, ત્યાગ અને જીવન સર્વસ્વને ઠોકરે માસ્વામાં હું સાધનભૂત-સહાયરૂપ-નીવડી એ વિચાર કેમે કર્યો મારા હૃદયમાંથી ખસતો નથી.

ને વસુધાનું પેલું ગંભીર, ગમગીન મોં હરપળે મને એની સ્થિતિની યાદ આપી રહે છે.

જ્યોતિષ્ઠેન ! જાણે એ ધોર પાપનું ફળ ન ભોગવતી હોઈ તેમ દિવસ તો માંડ માંડ હું વિતાવું છું; પરંતુ આ રાત્રીની ધોર શાંતિ મારા મર્મભાગને છિન્નવિછિન્ન કરી નાખે છે. મારો સારો એ ભૂતકાળ ભૂતાવળની પેઠે મારાં ચક્ષુ સમીપ નાચે છે. અને એ વખતની યાતના....જ્ઞેન ! આથી વધિકતર સળ, આથી કઠીનતર ખીન્નું દુઃખ મને લાગે છે કે વિધાતાએ ક્યારેય નિરમ્યું નહિ હોય !

જ્યોતિષ્ઠેન ! ઉપરનું ચિત્ર—મારી જાતનું જ ચિત્ર—કેટલું સરસ, કેવું રમ્ય છે ?

લિ.

“પ્રજ્ઞા”

વીર અમરાજી

[લેખક : શ્રી ગણપતલાલ જોશી]

“ધન-ન-ન-ન” કાનના પડદા તોડે એવો બંદુકનો અવાજ થયા. પડધારી જંગલ માંજ ઉઠ્યું. સખત ગરમીના દિવસોમાં લપાઇ બેઠેલા મોરલા ટહુક્યા. વનનાં નાનાં મોટા પંખીઓ કાલાહલ કરવા લાગ્યાં.

“કાણે બંદુકનો અવાજ કર્યો.” અમરાજીએ બહાર આવી પડકાર કર્યો.

ઉત્તરની એમણે ધણી રાહ જોઇ, પણ કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ. “ખબરદાર! હવે મારી હદમાં આવું કોઈ તોફાન કરશે તો હતો ન હતો થઈ જશે!” પહાડી અવાજથી એમણે પુનઃ ગર્જના કરી.

અમરાજીએ કઠી પરગણાના પ્રખ્યાત નામીયા રજપૂત હતા. ઉમરે આઘેડ, શરીરે સશક્ત, ભવ્ય લલાટ, અને દુશ્મનના હૃદયમાં આગ પ્રગટાવે એવાં તેજદાર બે નયનો એ એમનું ખાસ વ્યક્તિત્વ હતું.

દરરોજ સવારે મોટા પરાક્રમે ઉઠી શૈશ્વક્રિયા તથા દેવ સેવાનું કાર્ય આટોપી, કપાળમાં મોટું ત્રિપુંડ તાણી એ બહાર નિકળતા અને ગામને ચોરે કોઇ મહેમાન આવ્યો હોય તો અશીષુ કસૂંબો કરી સ્વાગત કરતા હતા. રોટલાના એ રાવ હતા. એમનું ઘર અતિથિ વિહોણું બાંધે જ રહેતું. ગામના જુવાનીઓએ એમની પાસે બેસી જૂના જમાનાની રસકથાઓ સાંભળતા. ટૂંકમાં બીભ્રમપિતા સમા આ જૂદા ગામનું નાક હતા અને સર્વજનો એમની મમતા રાખતાં હતાં.

ડાંગરવા અને નંદાસણના સીમાડે વટેમાગુના જનમાલના રક્ષણાર્થે સેવાભાવથી એ ઝુંપડી બાંધી ચોકી કરતા, અને કોઈને કોઈ પ્રકારનો ત્રાસ ન પડે એ માટે ખાસ કાળજી રાખતા હતા. ઝુંપડી નજીક જાતમહેનતથી કુવો ખોદી એક નાની હવાડી બનાવી હતી. આ હવાડી એ જાતે પાણી ખેંચી ભરતા, અને ઉનાળાના સખ્ત તાપમાં જળ વિના તરફડતાં મુંગાં પશુ પંખીઓને તૃપ્ત કરી આશિષ મેળવતા હતા. સંતપુરૂષ સરખા મહાવીરને કેટલાંક પ્રાણીઓ ઓળખી ગયાં હતાં, અને કેટલાંક પ્રસંગે તો એમના પાસે આવી ગેલ કરતાં હતાં.

અમરાજીના વચનથી શિકારીઓ ઉજ્જરાઈ ગયા, અને હવે તો એમની હદમાં એ ઉપરાંત લૂંટફાટ પણ કરતા હતા. અમરાજી પૂર્વ દિશામાં હોય તો એ પશ્ચિમ દિશામાં ધોંગાણુ મચવતા અને નિર્દોષ મુસાફરો તથા પશુપંખીઓને આવી રીતે દરરોજ હેરાન કરતા હતા.

એક દિવસ એમને ગામેડુ ભેગું કર્યું અને ગામના સર્વ લોકને ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લેવા દલિલ કરી “ભાઈઓ હું એક હાથે આ લૂંટાડોને પહોંચી શકતો નથી. હું પૂર્વમાં હોઉં ત્યારે એ લોકો પશ્ચિમમાં તોફાન કરે છે અને આપણા ગામની આબરૂ જાય છે તો તમે મદદ કરો તો સાડ?”

“ભાઈ તમે તમારું ફેાડી લ્યો નાહક અમારું નખખોદ કાઢવા કેમ તૈયાર થયા છો !” એક કાયર પુરૂષે ઉભા થઈ જવાખ આપ્યો.

જાણે કેળ ઉપર વિજળી પડી હોય એમ અમરાજીના હૃદય પર સખ્ત આઘાત થયો. રજપૂતની આ નિર્માલ્ય સ્થિતિ જોઈ એમના પેટમાં તેલ રેડાણું. એમની નસોનસમાં ક્ષાત્ર લોહિ ઉકળી ગયું, હવે તો કોઈ દિસાએ એકલા હાથે પણ દુશ્મનોને મારવા યા મરવું એમ એ છેલ્લા નિર્ણય પર આવ્યા.

થોડા દિવસ બાદ પચાસ માણસોની ટુકડી અમરાજીની હાથમાં મુસાફર તથા પશુ પંખીઓને રંજડવા લાગી. અમરાજી કેસરીઆં કરી તેમની પાછળ પડ્યા, અને જોતજોતામાં વીસેક માણસોને સ્વર્ગ પંથે વળાવ્યા. પોતાના સાથીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો જોઈ કેટલાક લૂંટારૂઓ નાશી ગયા. એક ચિંથરીઓ રંજપૂત જે અમરાજીની પડખે લડતો હતો તેને સારી વીરતા બતાવી.

દુશ્મનોને હરાવી એ એક ઝાડની છાયામાં આવ્યા અને રંજપૂત યુવાનોને પૂછવા લાગ્યા.

“ભોતીઆર તું કાનો દિકરો ! ખરે આ લડાઈમાં તેં ઘણી બહાદુરી બતાવી છે.

રંજપૂતે તુર્ત આડું જોયું અને પૃથ્વી સમી નજર જોડી જવાબ આપ્યો. “દાદા ! હું રાવણામાં ના પાડનાર કાયર રંજપૂતની સ્ત્રી છું ! એણે રંજપૂત ધર્મ તજ્યો તો મેં એને તજ્યો, હું સ્ત્રી હોવા છતાં પુરૂષ વેષે લડી ક્ષત્રી ધર્મ બજાવ્યો. ગામની આબરૂ જળવી.”

“બાઈ તારા માતૃપિતાને ધન્ય છે ! તેં અમારી આબરૂ જળવી છે ! પણ હવે મારાથી રહેવાતું નથી. આ પેટપરના ધાથી કારમું કળતર થાય છે, હવે સ્વર્ગના વિમાન મારા માટે ખોટી નહિ થાય.”

“દાદા ! મેં પણ જ્યારથી ઘર છોડ્યું ત્યારથી ખાંપણ ખોળે રાખી ફરું છું ! તુળસી અને ગંગાજી એ બે મારી પાસે જ છે !”

જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતા વીરપુરૂષના મોંમાં તુળસીનું પાન મૂકી ગંગાજી રેડ્યું. જોતજોતામાં એમનો પ્રાણપંખેરૂં ઉડી ગયો.

આ વાતને હાલ બસો ત્રણસો વર્ષ થયા છે, છતાં જનતામાં અમરાજીની વીરતા પ્રખ્યાત છે, અને હાલ પણ કહી તાલુકાનું આ ગામ “અમરાજીનું ડાંગરું,” એ નામથી ઓળખાય છે.

જયાં કબર છે

[લેખક શ્રી. ભગીરથ મહેતા]

મારા ગોઠડામાં હું કૂદીને પડી અને જ્યાં રજખ એ હાથોમાં લઈને ઓઢવા જતી હતી ત્યાં મેં સામે ભીંત પાસે લાંબો સાપ જોયો.

‘ઓહ...’ કરતી એક દીર્ઘ ચીસ પાડી હું સફાળી નેટલા બળથી ગોઠડામાં કૂદી પડી હતી તેથી બમણાં બળે બહાર કુદી આવી.

મારી બચકર ચીસનો સ્વીકાર કર્યા વિના સપ તો બહાર સરકી ગયો. પણ, મારી ચીસ સાંભળીને મારા સ્વામી બહાર ખાટ ઉપર વાતચિત કરતા હતા તે અન્દર આવ્યા અને હું ઉભી ઉભી ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં હતી તે જોઈ તેઓ બોલ્યા.

‘હું તો જોતી’તી કે આ ગામડામાં મને કોઈ મુશ્કેલી પડે ને હું ચીસ પાડું તો તમે આવો કે નહીં. વાહ, તમે સાચેજ દોડ્યા આવ્યા ! મેં હાંકે રાખ્યું.

‘મને ખાતરી છે એવું ન હોય. જો તારા હૃદયમાં ધબકારાઓ થાય છે. શું હતું બોલ ?’ તેઓ મારી નજદીક આવ્યા અને હું શરમાઈ.

‘સાપ.’ ! મેં ટુંકમાં બધા જ કરુણ ભાવો વ્યક્ત કરતા કહ્યું.

‘સાપ ?’ ફરીથી કહેતાં તેઓ બહાર દોડી ગયા. તેઓ થોડાંક વખતમાં પાછા આવ્યા અને મને કહ્યું, બહાર લીસોટા છે હો.

‘મેં ધાર્યું તું જ.’ મેં કહ્યું.

‘તું ખૂબ ગભરાઈ લાગે છે ?’ તેઓએ મારી સામે જોઈને કહ્યું અને મારો હાથ પકડી મને ગોઠવી ઉપર લઈ ગયા. અમે ત્યાં બેઠા.

‘એમાં કંઈ ગભરાવાનું નથી.’ એમણે કહ્યું.

‘પણ, હું ક્યાં ગભરાઉ છું ?’ મેં કહ્યું.

‘તારી આંખો કહે છે.’ મારી ખૂબ નજદીક આવતા મને અશ્વાસન આપતા બોલ્યા.

‘કાલે અમે રાતના બહાર ગયા’તા એ ખબર છે?’ તેમણે મને પૂછ્યું.

‘એ આખી રાત મને જીંઘ નહોતી આવી.’ મેં જવાબ આપતાં કહ્યું.

‘તે રાત્રે અમે ક્યાં ગયા’તા જાણે છે? તેઓએ પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા.

‘તમને કેટલીય વખત પૂછ્યું તોય તમે કીધું જ નહીં હું ક્યાંથી જાણું?’

‘અમે દૂર દૂર નીકળી ગયા’તા અધારામાં હાથમાં બેટરી લઈને. કોઈએ કહેલું કે અહીં અમાસની રાત્રે કોઈ જઈ જ નથી શકતું. જાય તો પાછું જ ન આવે. મેં કીધું, શહેરનું જોર ખડુંને, ગમે તે હોય આજે તો હું ત્યાં જ જવાનો. બીજાઓ આનાકાની કરવા લાગ્યા. હું ખૂબ મક્કમ રહ્યો અને છેવટે અમે એ જગ્યાએ ગયા.

‘અને ત્યાં હું એક પગલું આગળ ભરવા ગયો ત્યાં ધસ્તી ગરમ

લાગી. તે બોલતી હતી. ‘અહીં ન આવશો. કોઠ ન આવશો’ બસ, આજ શબ્દો અચૂક નીકળ્યા કરતા ત્યાંથી.

‘મને થયું’ શા માટે ન જાઉં ? મેં પગલું વધુ મજબૂતાથી ભરવાનો વિચાર કર્યો. પણ પગ ભારે થયા. બળ કમી થયું. માત્રો શિથિલ થયા અને આંખો લાલ થઈ. આવી જોટી માન્યતાઓને શ્રદ્ધાભરી રીતે જોવા મને જરૂર ન હતી પણ, જોવા હું પ્રેરાયો. મને થયું ના, ના અહીં કંઈક છે. અને હું ધીમે પાછો આવ્યો. જાન ગુમાવીને મેં પૂછ્યું. ‘શું છે ?’

‘કોઠ બાબુમાંથી મારા મિત્રે તે પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો અને મને લાગ્યું કે જે ધરતી ઉપર હું જિભો હતો તે જ કહી રહી હતી.

‘તેણે કહ્યું,’ અહીં ધોર યુદ્ધ થયેલું. આ કીલ્લામાં, જે ખડેર જેવો આજ છે, સ્ત્રીઓ સતીઓ થયેલી અને જે ધરતી ઉપર મારા પગ હતા ત્યાં આજ અધારી રાત્રે રજપૂતોએ કેસરીઆ કરેલા તેઓના શબ્દો અહીં ધૂળમાં છે.

‘અને એમનું લોહી અહીં છે. એમની કબર આ છે.

એમણે આ પૂરું કયું’ ત્યાં એમના જોળામાં મેં ઝોકું ખાસ લીધું.

‘કેમ સુષ્ક ગઈ ? હું જાઉં બહાર. હજુ તો અગિયાર થયા છે. ગભરાતી નહીં હો.’ એમ કહી માઈ માથું ઢઢોળી જાગૃત કરતા મારા માથાને ઓશિકા ઉપર ટેકવી તેઓ ચાલ્યા ગયા.

અને આખી રાત્રી મને સપના અને કબરના સ્વપ્નો આવ્યા કર્યાં.

આર્થ લલના

[લેખક : શ્રી દિવેશ્વર લાલજી પંડ્યા]

સુરેન્દ્ર અને મૃદુલા પતિપત્ની હતા. સુરેન્દ્ર સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને સ્નેહાળુ પતિ હતો, અને મૃદુલા વિવેકી, મધુર ભાષિણી અને પતિવ્રતા પત્ની હતી. બન્ને યુવાન અને ભાવનાશાળી હતા. સુરેન્દ્ર મૃદુલાના દર્શન વિના અને મૃદુલા સુરેન્દ્રના દર્શન વિના દિવાની બનતી. પ્રેમરૂપી સરોવર કિનારે વાસ કરી રહેલ સારસ જેવી એની જોડણી હતી. મૃદુલા પોતાના સહગુણોથી પોતાના હૃદયેશ્વર સુરેન્દ્રને પ્રસન્ન રાખતી. પોતાનો પતિ કેવી રીતે સુખી અને તેનું ચિંતવન રાત્રિ દિવસ તેના મનમાં રમતું હોય. ગુરેન્દ્ર પણ પોતાની પ્રિયતમાને પ્રસન્ન રાખવા ઉત્સુક રહેતો.

સુરેન્દ્ર 'રાજનગર કોલેજ'માં 'પ્રોફેસર' હતો અને મૃદુલા કવે' વિદ્યાપીઠની 'સ્નાતિકા' હતી. એ પ્રમાણે એ પ્રેમી યુગલ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હતું.

સવારે અગીઆર બજે જમીને સુરેન્દ્ર 'કોલેજ'માં જાય અને મૃદુલા ગૃહકાર્યથી નિવૃત્ત બની પાડોશની સ્ત્રીઓને એકઠી કરી ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચી સંભળાવી ઉપદેશનું પાન કરાવતી. પાંચ બજે સુરેન્દ્ર ઘેર આવતો અને પતિપત્ની ફરવા માટે જતા. રાત્રે ભોજન કરી

શ્યમનગૃહમાં જઈને જ્ઞાન ગોષ્ઠિ અને પ્રેમ ગોષ્ઠિ કરતાં. કોઈ દિવસ મેષદૂત, કોઈ દિવસ રઘુવંશ, અને કોઈ દિવસ શાકુંતલ વગેરે ત્રયોતું વાંચન થતું. તે વખતે મૃદુલા અનેક પ્રકારની શંકાઓ કાઢતી અને સુરેન્દ્ર આનંદથી શંકાઓનું સમાધાન કરતો.

‘રાજનગર કોલેજ’માં મીસ મધુરી નામક સૌંદર્યવાન કન્યકા બી. એ. જુનીઅરમાં અભ્યાસ કરતી હતી. મીસ મધુરી નામ પ્રમાણે જ મધુર બાષિણી હતી. તે બોલતી હોય, ત્યારે તેના મુખમાંથી અમૃત ઝરતું હોય તેમ લાગતું. મીસ મધુરી ‘કોલેજ’ની સ્વતંત્ર પ્રકારની કૃળવણી લઈ સ્વતંત્ર બની હતી. તે આધુનિક સમયની ‘ફેશનેબલ’ યુવતી હતી. મીસ મધુરી પ્રો. સુરેન્દ્રના બાવનાશાળી અને સંસ્કારી દેહ ઉપર મોહિત બની હતી. તે હરહંમેશાં સુરેન્દ્રના નામનું રટણ કરતી હતી.

એક દિવસે ‘રીસેસ’ના સમયમાં મીસ મધુરી પ્રો. સુરેન્દ્રને એકાંતમાં મળી અને વાતનો પ્રસ્તાવ કરતા બોલી પ્રોફેસર સાહેબ, હું આપને એક પ્રશ્ન પૂછવા આવી છું ?

મીસ મધુરી તમારે જે કંઈ કહેવું હોય, તે બેલાશક કહો. સુરેન્દ્ર બોલ્યો પ્રોફેસર સાહેબ, આજ ‘ધણા’ સમયથી એક વાત મારા હૃદયની અંદર ઘોળાયા કરતી હતી. જ્યારથી તમે આ ‘કોલેજ’માં આવ્યા ત્યારથીજ હું તમારા પર મોહિત બની છું. હું તમને ચાહું છું અને તમારી સહચરિ બનવા ઉત્સુક છું.’ મધુરી બોલી.

મીસ મધુરી, આ તમે શું બોલો છો ? દિવાના તો થયા નથીને ? હું તમારો પ્રોફેસર અને તમે મારી વિદ્યાર્થીની. માટે ગુરૂ શિષ્યા વચ્ચે પ્રેમ સંબંધ નજ સંભવે સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

પ્રોફેસર સાહેબ, એ જુના જમાનાની વાતને જવા દ્યો, હું તમને સર્વ રીતે ચોખ્ખું છું, મારામાં સૌંદર્ય, વિદ્યા અને સંસ્કાર છે, છતાં

તમે મને કેમ ચાહી શકતા નથી? મારા સંસ્કારથી અને સૌંદર્યથી તમારા સંસારને સ્વર્ગ તુલ્ય બનાવીશ. માટે મારા પ્રેમનો અનાદર કરી મને દુઃખી ન કરો' મધુરી બોલી.

'મીસ મધુરી, તમે સૌંદર્યવાન, સંસ્કારી અને વિદ્યા સંપન્ન છો, એ વાત ખરી છતાં હું તમારી સાથે પ્રેમ સંબંધ બાંધવા અશક્ત છું. મારા લગ્ન થઈ ગયેલ છે અને મને મારી બાવના પોષક સહચરિ મળી છે. માટે તમે અન્ય પ્રેમ પાત્ર શોધી લ્યો.' સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

'પ્રેક્ષિતર સાહેબ, મારા પ્રેમનો અનાદર ન કરો. તમારે પત્ની હોય, તો પણ શું? તમારા હૃદયમાં જેમ તેને સ્થાન છે, એમ મને પણ સ્થાન આપો. તમારી પ્રથમની પત્ની સાથે હું રનેહથી વર્તીશ અને બન્ને મળીને તમને પ્રેમ હીડિળે ઝુલાવીશું.' મધુરી બોલી.

'મીસ મધુરી, એ વાત બની શકે તેમ નથી.' એમ બોલી સુરેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો. પોતાના થયેલ અનાદરથી મીસ મધુરીના હૃદયને બહુ જ આઘાત થયો, પણ તે હિંમત હારી નહિ. તેણે સુરેન્દ્રને પોતાનો હૃદયનાથ બનાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેની પાસે વિદ્યા, સૌંદર્ય અને યૌવન હતું, તેથી અવશ્ય સુરેન્દ્રને મનાવી શકે તેમ હતી. આજે નહિ તો કાલે તો જરૂર સુરેન્દ્રને મારામાં લુપ્ત બનાવીશ.

પછી અવાર નવાર મધુરી સુરેન્દ્રને મળતી અને તેને પોતાના સૌંદર્યમાં લુપ્ત બનાવવા પ્રયત્ન કરતી. આ પ્રમાણે હંમેશના સહવાસ અને મેળાપથી પ્રેમ. સુરેન્દ્રના હૃદયમાં વિકારને સ્થાન મળવા લાગ્યું.

'પુરૂષના હૃદય તો બોગી બ્રમર જેવા રહ્યા. જેમ બ્રમર એક વિકસિત પુષ્પ પર બેસી તેના યૌવન રૂપી મધનું પાન કરી, તેને તર-ઢોળી બીજા પુષ્પ પર જઈ બેસે છે. તેમજ પુરૂષો પણ એક યુવતીના સૌંદર્યને લૂટી, બીજા યુવતીના યૌવનને લૂટવાની ઇચ્છા રાખે છે. પુષ્પ પરતંત્ર અને બ્રમર સ્વતંત્ર, તેથી તે ગમે તે પુષ્પનું પાન કરી શકે,

પણ પુષ્પ તો એ પ્રેમી બ્રમરના વિરહે કરમાય જાય. તેમજ સ્ત્રીઓ પરતંત્ર અને પુરૂષો સ્વતંત્ર, તેથી તે એક યુવતીને પોતાની પત્ની બનાવી તેના યૌવનને લૂટી, છેવટ ખીજ સ્ત્રી ઉપર મોહિત બની તેનું યૌવન લૂટવાની અભિલાષા રાખે છે. પુરૂષ સ્વતંત્ર એટલે તેને અન્ય યુવતીનું સૌંદર્ય લૂટવાની છૂટ, પણ પરતંત્ર યુવતીને તો પતિને વિરહે જૂરવાનું રહ્યું.

મધુરીના હંમેશના નિકટ સહવાસથી ધીમે ધીમે સુરેન્દ્ર મધુરીના પૂર્ણ વિકસિત પુષ્પ કળી સમાન યૌવન અને સૌંદર્ય પર મુગ્ધ બન્યો. હવે સુરેન્દ્રે એકાંતમાં બેસી મૃદુલા અને મધુરીના સૌંદર્ય અને સંસ્કારની તુલના કરવા માંડી. તેના હૃદયમાં વિકારને સ્થાન મળી ગયું હતું, તેથી દરેક આખતમાં તેને મૃદુલા કરતા મધુરી ઉત્તમ લાગવા માંડી. ધીમે ધીમે તેના હૃદય મંદિરમાં મધુરીએ સ્થાન જમાવ્યું; તેથી તે વધારે ને વધારે મધુરીના સહવાસમાં આવવા લાગ્યો. મધુરી પણ સુરેન્દ્ર સાથે વધુ પડતી છૂટ લેવા લાગી, અને સુરેન્દ્રને પોતાના સૌંદર્યમાં દિવાનો બનાવ્યો.

(૩)

હવે સુરેન્દ્રને પોતાની રનેહાળ પત્ની મૃદુલાનો સહવાસ અકારે લાગવા માંડ્યો. સાંજે સુરેન્દ્રે મૃદુલા સાથે ફરવા જવાનું અર્થ કર્યું અને તે સમય મધુરીના સહવાસમાં ગાળવા લાગ્યો. રાત્રિનો સાહિત્ય વિનોદનો 'પ્રોગ્રામ' પણ નાદુરસ્ત તબિયતનું બાનું બતાવી રહ્યો. હસમુખા સુરેન્દ્રના મુખ પર ધીમે ધીમે ગંભીરતા જણાવા લાગી. પોતાના પતિના સ્વભાવમાં અચાનક આવું પરિવર્તન થયેલ જોઇને મૃદુલા વિચારમાં પડી ગઈ. મારા હૃદયનાથના સ્વભાવમાં આવું પરિવર્તન શાથી થયું ! અચાનક તેમને શું થયું ? તેમના આનંદી અને રમુજ સ્વભાવમાં આવું પરિવર્તન શાથી થયું ! એવી તે કઈ ગંભીર આખત એમને મૂંઝવી રહી હશે, કે તેમના મુખ પર ગંભીરતા આવી ગઈ છે ?

નક્કી તે કાંઈ પ્રકારનું માનસિક દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે પણ મારાથી શા માટે છૂપાવતા હશે ? હું તેમની સહચરિ છું, માટે તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો એ મારી આવશ્યક ફરજ છે.’

રાત્રિને સમયે મૃદુલા મધુર વાણીથી વાતનો પ્રસ્તાવ કરતા બોલી. ‘પ્રાણેશ, હાલમાં તમારા સ્વભાવમાં પરિવર્તન કેમ થયું છે ? એવી તે કંઈ અગમ્ય બાબત તમને મૂંઝવી રહી છે કે, તમે દુઃખની લાગણી અનુભવી રહ્યા છો ? હું તમારી અર્ધાંગના છું, છતાં મારાથી શા માટે તમારું દુઃખ છૂપાવો છો ? શું મારા પર પણ અવિશ્વાસ આવ્યો છે ?’

‘મૃદુલા, મને તો કાંઈ જાતનું માનસિક દુઃખ નથી, ફક્ત મારી તબિયત સારી નથી તેથી જ એમ લાગે છે.’ સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘નાથ, મારો અંતરાત્મા કહે છે કે, તમે મારાથી કંઈ પણ વાત છૂપાવો છો ? તમે શા માટે આમ કરો છો ? શું મારા તરફથી તમને કંઈ દુઃખ છે ?’ મૃદુલા બોલી.

‘બહાલી મૃદુલા, તારા તરફનું મને કાંઈ જાતનું દુઃખ નથી. તારા સહવાસથી તો હું સ્વર્ગ સુખનો ઉપભોગ કરું છું. તારા સહવાસથી હું પૂર્ણ રીતે સુખી છું. સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

જો તમે સર્વ રીતે સુખી છો, તો પછી તમારા સ્વભાવમાં કેમ પરિવર્તન થયું છે ? નક્કી તમે મારાથી કંઈ વાત છૂપાવો છો. તમે શા માટે મારા તરફ શંકાની નજરથી જુઓ છો ? શું તમને મારા સહવાસથી કંટાળો આવ્યો છે ? નાથ, તમારી ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈને હું દુઃખી બનું છું માટે તમને જે કંઈ દુઃખ હોય તે કહો, તો તેનું નિવારણ કરવા હું તૈયાર બનું.’ મૃદુલા બોલી,

મૃદુલાના આવા શબ્દો સાંભળી સુરેન્દ્ર વિચારમાં પડી ગયો. ‘હું મધુરીને ચાહું છું એ વાત મૃદુલાને જણાવવી કે નહિ ? વાત તો

કરવી જ. મારે અને મધુરીને વધારે સમય દુઃખી શા માટે બનવું જોઈએ ? હું મધુરીને ચાહું છું, તે વાત છૂપાવાથી ફાયદો પહોંચે ? બહેલી મોઢી એ વાત બહાર તો આવશે જ તો પછી મૃદુલાને એ વાત કહી મધુરી સાથે લગ્ન કરવાની પરવાનગી શા માટે ન મેળવી લેવી ? મૃદુલા સરળ હૃદય અને પતિ પરાયણ છે, માટે તે મને દુઃખી જોઈ શકશે નહિ. નક્કી મૃદુલા માફ અને મધુરીનું ઐક્ય સ્થાપી આપશે. પણ એ બાબતમાં હું અન્યાયી બનું છું, મૃદુલાથી મને સર્વ રીતે સંતોષ છે. તેનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર, સૌંદર્ય અને યૌવન છે, છતાં બીજી યુવતીના યૌવનનો સ્વાદ લેવાની ધૃષ્ટતા શા માટે કરવી જોઈએ ? ખરેખર ! હું મૃદુલા તરફ બેવકા બની શકીશ નહિ. ત્યારે શું મધુરી જેવી પૂર્ણ વિકસિત કુસુમ કળીને મારા વિરહે કરમાવા દેવી ? તેના આશા બર્યા જીવનને હું કેવી રીતે દુઃખી બનાવી શકું ? વળી મધુરી જેવો આનંદ મૃદુલા ક્યાંથી આપી શકે. મધુરીના સૌંદર્ય અને સંસ્કાર આગળ મૃદુલા શું હિસાબમાં ? માટે હું તો અવશ્ય તેને મારી સ્નેહરાત્રી બનાવીશ.' એમ વિચાર કરી સુરેન્દ્ર બોલ્યો. 'બહેલી મૃદુલા, આજ ધણા દિવસથી હું ધર્મ સંકટમાંથી આવી પડ્યો છું. અમારી 'કોલેજ'માં મીસ મધુરી નામે એક યુવતી છે. તે યુવતી મારા પર મોહ પામી છે. આજ ધણા દિવસથી તે મને પોતાના પ્રેમ અર્પવાની વિનંતિ કરી રહેલ છે. મેં તેને અનેક રીતે સમજાવી પણ સમજતી નથી. તે તો દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લખને બેઠી છે કે, હું તમારીજ સહચરિ બનીશ નહિતર આ જન્મ અવિવાહિતા રહીશ. તેથી હું મૂંઝવણ અનુભવી રહ્યો છું. મધુરી જેવી સંસ્કારી, સૌંદર્યવાન અને સુશિક્ષિત યુવતી મારા વિરહે ખૂંદે એ મારાથી જોઈ શકાતું નથી. એ કુસુમ કળી મારે વિરહે અકાળે કરમાય જાય, એ વિચારે હું દુઃખી બન્યો છું.'

‘પ્રાણેશ, આજ સુધી આ વાત છપાવી તમે શા માટે દુઃખી થયા ? જો તમે પ્રથમથી જ મને વાત કરી હત, તો હું તમારા સુખનો માર્ગ સરળ બનાવી દેત. મીસ મધુરી તમને પ્રેમ અર્પવા તૈયાર બની છે. તે વાત ખરી પણ તમે તેને ચાહો છો ? જો તમે મધુરીના સહવાસથી સુખી બની શકા તેમ હો, તો હું સ્વહસ્તે જ તમારું અને અને મધુરીનું ઐક્ય કરી દઉં. માટે તમારી ઇચ્છા જણાવો.’ મૃદુલા બોલી.

‘મૃદુલા, તું દયાની દેવી છો. તું મારે ખાતર આત્મ ભોગ આપી શકે તેમ છે પણ તારા તરફ હું કેવી રીતે બેવકા બની શકું. મારા હૃદયમાં તને સ્થાન મળેલ છે, તેમાં મધુરીને સ્થાન આપી તને દુઃખી કરી શકીશ નહિ. જો કે મધુરી તરફ મને પ્રેમની લાગણી છે, પણ તારે ખાતર હું તે લાગણીને તિલાંજલિ આપીશ. સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘સુરેન્દ્ર, બહાલા સુરેન્દ્ર, હજી તમે સ્ત્રીના હૃદયને પીછાની શક્યા નથી. સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને ખાતર ગમે તેવા ભોગ આપવા તૈયાર બને છે. આર્થ મહિલા પતિને પ્રભુસમ ગણે છે, માટે તેને ખાતર ગમે તેવા કષ્ટ ભોગવવા તૈયાર બને છે. નાથ, હું તમારી સ્નેહારાસી છું, અને તમારા હૃદયમાં મને સ્થાન મળેલ છે, તે વાત ખરી, પણ તમારા સુખને ખાતર, તમારા હૃદય મંદિરના અર્ધ ભાગમાં હું મધુરીને સ્થાન અપાવીશ. અમે બન્ને એકત્ર બની તમારા ગૃહસંસારમાં અમૃત સિંચન કરીશું. માટે બેલાશક તમે મધુરીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.’ મૃદુલા બોલી મૃદુલાની અજબ પ્રકારની નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ જોઈને સુરેન્દ્ર આનંદ પામ્યો.

(૪)

પ્રો. સુરેન્દ્ર અને મધુરીના સ્નેહ લગ્ન થઈ ગયા. એ પ્રેમી યુગલનું ઐક્ય સ્થાપી મૃદુલા કૃત કૃત્ય બની. મૃદુલાએ પોતાના સુખનો ભોગ આપી સુરેન્દ્ર અને મધુરીના માર્ગને સરળ બનાવી દીધો. ખરેખર, મૃદુલાએ પોતાના પતિને ખાતર અપૂર્વ આત્મભોગ આપ્યો હતો.

મધુરી અને સુરેન્દ્રનો ગૃહસંસાર શરૂ થયો. સુરેન્દ્ર પોતાની બન્ને પત્નીઓ પર સમાન ભાવ રાખવા લાગ્યો, અને કેટલાક સમય સુધી એમ ચાલ્યું પણ મધુરી પોતાના સ્વામીનો એ વર્તાવ સહન કરી શકી નહિ.

મધુરી અને મૃદુલામાં તફાવત હતો. મૃદુલા પ્રાચીન આર્ય લલનાના સુસંસ્કારથી રંગાયેલ હતી, તેથી પ્રાચીન આર્ય મહિલાની ઉદાર ભાવના તેના હૃદયની અંદર રમી રહી હતી. તે પતિને આરાધ્યદેવ માનતી હતી અને તેને ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપવા તૈયાર હતી. પણ મધુરી આધુનિક આંગ્લ શિક્ષણના સંસ્કારથી રંગાયેલ હતી. તે તો સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્કને માનનારી હતી. પતિને ખાતર તે કાંઈ પ્રકારનો ભોગ આપવા તૈયાર ન હતી. વળી તેની ભાવનાઓ પણ ક્ષુદ્ર હતી, પોતાના પ્રેમમાં અન્ય સ્ત્રી ભાગ પડાવે એ તેને રૂચતું ન હતું. તે પોતાની અને સુરેન્દ્રની વચ્ચે રહેલ મૃદુલા રૂપી ફાંસને કાઢવા માગતી હતી. તેથી તેણે પોતાની જાળ ખીંચાવવા માંડી. તેણે પોતાના અનુપમ સૌંદર્યને વધારે ને વધારે લૂંટવા દર્ષ સુરેન્દ્રને પોતાને વશ બનાવ્યો. પછી તો મધુરીએ મૃદુલા વિષયક ધીમું ધીમું વિષ રેડવા માંડ્યું. સુરેન્દ્ર સાર અસારનું જ્ઞાન બૂલ્યો, તેણે માનવતા વિસારી અને એક કાળ ચોષદીયે તેણે મૃદુલાને પોતાનું ગૃહ તજી દેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. પતિના સુખને ખાતર તેણે એ આજ્ઞા શીર પર ચઢાવી અને કંઈ પણ આનાકાની ન કરતા ગૃહ તજી ચાલી ગઈ અને મુખર્ષ જમને સ્વતંત્ર રીતે નોકરી કરવા માંડી.

સુરેન્દ્ર અને મધુરીનો સ્વતંત્ર ગૃહસંસાર શરૂ થયો. પ્રથમ તો મધુરીના સહવાસથી સુરેન્દ્ર આનંદિત જીવન વ્યતિત કરવા લાગ્યો, પણ ધીમે ધીમે તેને પોતાના સુંદર સ્વપ્ના સરી જતાં લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેની અને મધુરી વચ્ચે નજીવા કલહની શરૂઆત થઈ. મધુરી સ્વતંત્ર

વિચારની હતી, તેથી તે મૃદુલાની પેઠે પતિનો પડ્યો બોલ ઉઠાવવા તૈયાર ન હતી. એક દિવસ સુરેન્દ્રને તાવ આવ્યો, પણ મધુરીએ તેની ઠરકાર કરી નહિ. દર્દીની સારવાર કરવાનું કામ 'ડોક્ટર'નું હોય, એમ વિચારી તેણે 'ડોક્ટર'ને તેડાવ્યો 'ડોક્ટર' આવી શરીર તપાસી દ્વા આપી.

મધુરીને તો આજે એક જાહેર સભામાં બાષણ આપવાનું હતું, તેથી નોકરને સુરેન્દ્રની તબિયત સંભાળવાનું કહી ચાલી ગઈ. એ સમયે સુરેન્દ્રને બહુજ લાગી આવ્યું. એ સમયે તેને એક પૂર્વ પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો. વરસ દિવસ પહેલાં સુરેન્દ્ર ખીમાર પડી ગયો હતો, તે સમયે મૃદુલાએ રાત્રિ દિવસના ઉગ્મગરા કરી યોગ્ય શસ્ત્રતા કરી તબિયત સુધારી દીધી હતી, તેથી અત્યારે તેને મૃદુલા સાંભરી આવી. અત્યારે મૃદુલા હોય તો મારી શસ્ત્રતા કરવા માટે કેટલી ઉત્સુક હોય ? અહા ! તેના જેવા નારી રત્નને દુભવી મેં મહાન અપરાધ કરેલ છે, હું મહા પાપી છું. આવા વિચાર કરતા કરતા સુરેન્દ્ર નિદ્રાને આધીન થયો.

સાંજે મધુરી ઘેર આવી અને સુરેન્દ્રના ઓરડામાં જઈને બોલી 'હવે તો તબિયત ઠીક છે ને ?'

'હા, તબિયત તો ઠીક છે, મધુરી તું અહીંઆ મારી પાસે આવીને બેસ.' સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

તમારી નજીક તો હું બેસી શકીશ નહિ. તમે ખીમાર છો, માટે તમારા શ્વાસમાંથી નીકળતા ઝેરી જંતુઓ મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે, તો હું પણ ખીમાર પડી જાઉં. માટે તમારી નજીક ન બેસતા આ ખુરસી પર બેસું છું.' એમ બોલી પાસેની ખુરસી પર મધુરી બેસી ગઈ.

'મધુરી, તારો આ વર્તાવ હું સહન કરી શકીશ નહિ. હું ખીમાર હોઉં અને તું ગમે ત્યાં ચાલી જા, એ તને શોભે છે ખરું ? મારી સેવા શસ્ત્રતા કરવી એ તારૂં પ્રાધાન્ય કર્તવ્ય છે.' સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘હું તમારી સેવા શ્શ્રુતા કરવા બંધાયેલ નથી. મધુરી બોલી.

‘મધુરી આ હું શું સાંભળું છું? તારા પ્રથમના શ્શબ્દો યાદ કર. મને દરેક રીતે સુખી કરવાની તેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રતિજ્ઞા ક્યાં ગઈ?’ સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘તમારી સાથે વૈભવ વિકાસનું સુખ ભોગવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, નહિ કે તમારી સેવા કરવાની!’ મધુરી બોલી.

મધુરીના આ શબ્દોથી સુરેન્દ્રને બહુ જ લાગી આવ્યું. તેને હૃદયની અંદર અપાર કષ્ટ થયું. એ માનસિક આઘાતથી તેના મગજ પર ગરમી ચઢી આવી, અને તે બેશુદ્ધ બની ગયો. તરતજ મધુરીએ ‘ડોક્ટર’ને બોલાવ્યો. ‘ડોક્ટર’ આવી સુરેન્દ્રને શુદ્ધિમાં આણ્યો. બસ તે દિવસથી સુરેન્દ્રની તબિયત એકદમ લયડી ગઈ અને છેવટ તેને હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યો.

મૃદુલાની એક બહેનપણીએ મૃદુલાને તાર કરી જણાવ્યું, ‘તમારા પતિ બહુ જ ખીમાર છે, માટે જલદી આવો.’ એ તાર મળતાજ મૃદુલા સ્વામીને મળવા નીકળી પડી.

મૃદુલા રાજનગર પહોંચી જઈ. હોસ્પિટલમાં જઈ પોતાના પતિની તબિયત જોઈ. સુરેન્દ્રનો રોગ અસાધ્ય બન્યો હતો, તેથી મૃદુલાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. છેવટ તે હોસ્પિટલમાં ‘સર્જન’ને મળી, અને પોતાના પતિને ઈર્ષ રીતે આરામ થાય, તેની સલાહ પૂછી.

‘બાનુ, તમારા પતિની તબિયત ગંભીર છે. તે કોઈ રીતે બચી શકે તેમ નથી. છતાં એક ઉપાય છે. જો કોઈ મનુષ્યનું તંદુરસ્ત લોહી તેના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો તેની જિંદગી બચે.’ સર્જન બોલ્યો.

‘ડોક્ટર સાહેબ, એમ હોય તો હું માફ લોહી આપવા તૈયાર છું.’ મૃદુલા બોલી.

‘ખાનુ, તમારા શરીરમાંથી રક્તનો વ્યય થશે, તેથી તમારી જિંદગી જોખમમાં આવી પડશે. ‘સર્જન બોલ્યો.

ડોક્ટર સાહેબ, તમે યુરોપીયન છો, માટે આર્થ લલનાની ઉદાર-વૃત્તિને નજી પીછાની શંકા. હિંદુ યુવતી પોતાના પતિને પ્રભુ સમ માને છે, અને તેને ખાતર ગમે તેવો આત્મભોગ આપવા તૈયાર બને છે. હિંદુ યુવતિઓ પોતાના પતિને ખાતર દેહના બલિદાન આપે છે, અને તેના અનેક દાખલાઓ ભારતિય ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે આલેખાયેલ છે. માટે વિલંબ ન કરતા માંડે લોહી મારા પતિના શરીરમાં દાખલ કરો.’ મૃદુલા બોલી.

ડોક્ટરે મૃદુલાનું શુદ્ધ લોહી સુરેન્દ્રના શરીરની અંદર દાખલ કર્યું. બસ તેજ વખતથી સુરેન્દ્ર પર બહુ અસર થઈ, અને તેની તબિયત સુધરવા લાગી. પોતાના શરીરમાંથી રક્તનો વ્યય થવાથી મૃદુલા બહુ જ અશક્ત બની ગઈ પણ ‘ડોક્ટરો’ ની કાળજીભરી સારવારથી બચી ગઈ. આઠ દશ દિવસમાં સુરેન્દ્ર હરતો ફરતો થઈ ગયો. પછી ડોક્ટરે તમામ હકીકત તેને જણાવી. તે સાંભળી સુરેન્દ્ર બહુ જ આનંદ પામ્યો. તરત જ તે મૃદુલા પાસે ગયો. તે સમયે મૃદુલા આનંદથી પોતાની પથારીમાં બેઠી હતી. મૃદુલાની અને તેની નજર એક થતા જ સુરેન્દ્રની ચક્ષુમાંથી અરબલિત અશ્રુધારા શરૂ થઈ.

પોતાના પતિને દિલગીર થતા જોઈને મૃદુલા બોલી ‘પ્રાણેશ, હવે ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ.’

‘મૃદુલા ! ક્યાની દેવી ? હું તારા સહગુણોની કિંમત નજી આંકી શક્યો, મેં દુષ્ટે તમે બહુ જ કષ્ટ આપ્યું છે. હું નાદાન મધુરીના સૌંદર્યમાં અંધ બની સાર અસારનું બાન ભૂલ્યો હતો. મધુરીની વાણી રૂપી ઇન્દ્રજાળમાં ફસી મેં પાપીએ તને બહુ જ અન્યાય કરેલ છે, છતાં પણ તે મારા અપરાધને ભૂલી જઈ, મને મરણના મુખમાંથી બચાવી

લીધેલ છે અને તારી ઉદારતાનો પરિચય કરાવેલ છે. આય' લલનાની વિશાળ ભાવનાને અને નિઃસ્વાર્થ સેવાવૃત્તિને હું આજેજ પીછાની શક્યો. પતિને ખાતર મરી શીટવાની ભાવનાથી રંગાયેલ રમણી હિંદમાંજ મળી આવે છે. અન્ય દેશની રમણીઓ એ ભાવનાથી રંગાયેલ નથી. ખરેખર આય' રમણીના આદર્શો આગળ માનવીના શિર નમે છે ! મૃદુલા ! બહાલી મૃદુલા ! હું તારો મહાન અપરાધી છું માટે મને ક્ષમા આપી કૃતાર્થ કર.' સુરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘નાથ, આમ બોલી મને દુઃખી ન કરો. તમે તો મારા આરાધ્ય દેવ છો માટે હવે ગત વાતને બૂલી જાઓ.’ મૃદુલા બોલી.

આ પ્રમાણે મૃદુલાએ અજ્ઞત નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી પોતાના પતિ સુરેન્દ્રના મોહને નષ્ટ કર્યો.

બસ તે દિવસથી ફરી મૃદુલા અને સુરેન્દ્ર પૂર્વવત આનંદથી રહેવા લાગ્યા. ખરેખર, મૃદુલા જેવી આય' રમણીઓથી ભારતભૂમી ઉજ્જવળ છે.

પાણીના પૈસા

[લેખક:-શ્રી. વશરામભાઈ જી. પટેલ]

‘પાંચ, દશ, વીશ, ત્રીશ,.....’ પાંચ-પાંચ અને દશ-દશની નોટો ગણતાં દાડના પીઠાવાળા કલાલ શેઠ શ્યામચરણદાસે સીગારનો દમ ખેંચ્યો.

.....ને સીગારના દમથી તેના બેજમાં એક નવિન વિચાર ઉદ્ભવ્યો. ‘સાલ્લા ! લોક કેવા અદેખા છે ? સો રૂપિયાનો વકરો ગલ્લામાં આવે છે તે ખી દેખી શકતા નથી ! અને તેમાંયે પેલા સફેદ સ્વાંગવાળા મહાસભાવાદીઓએ તો દુનિયાનું નખખોદ વાળી નાખ્યું છે. પોતા પાસે પૈસા ન હોય એટલે દાડ ન પીએ પણ ખીજને પણ ન પીવા દીએ ? કેવા અદેખા !’ ખરા હૃદયથી શાપ આપતા હોય તેમ શેઠે એક ઉડો નિઃસાસો નાખ્યો ને સીગારનું ડુંડું ખુઝવી ફેંકી દીધું.

‘અરે ! કીશન ! તારા ઘણા પૈસા ચડી ગયા છે, કે’દિ આપીશ ? આજે હવે પૈસા વિના એક પ્યાલી પણ હું નથી આપવાનો. દાડ પીવા આવનાર એક મિલ મજૂરે પીઠામાં પગ મૂકતાં જ તેને ઉદ્દેશીને શેઠે કહ્યું.

‘શેઠ ! એમ ન કરો’ જીવતદાન યાચવા જેવી આજીજી કરી કીશને કહ્યું ‘આવતે રવિવારે મિલમાં પગાર થાશે એટલે આપના બધાં દોઢિયાં ભરી આપીશ, પણ આજે તો એક પ્યાલી આપોજ.’

‘ તમે લોકો પીવામાંજ સમજો છો પણ પૈસા આપવામાં પાછા સમજતા નથી ’ મોં બગાડતાં શેઠે રંગ-બેરંગી ગોઠવેલ શીશામાંથી એક પ્યાલી ભરી આપી.

પ્યાલી હાથમાં લઈ શેઠે કીશનને આપવા ધરી ત્યારે એ મિલ મજૂરને લાગ્યું કે, કલાલ શેઠ ખરેખર તેને અમૃત પાનની બક્ષીસ કરી રહ્યા છે. તેણે હસતે વદને પ્યાલી લીધી અને ઓખે ઉપર માંડી.

કીશન જેવા તો અનેક મજૂરો શેઠના પીઠામાં હરહંમેશ આવતા હતા. મિલોમાં કાળી મજૂરી કરી આખા દિવસના શ્રમથી લોથપોથ થયેલા પાછા ધર તરફ વળતાં તેઓ શેઠના પીઠાની હંમેશાં મુલાકાત લેતા હતા. શ્યામચરણદાસ શેઠનું ગુજરાન આ શ્રમજીવીઓ ઉપરજ ચાલતું હતું, અને જે દિવસે મિલમાં પગાર થયો હોય તે દિવસે તો શ્યામચરણના પીઠામાં જાણે ટંકશાળ કેમ પડતી હોય !

છેલ્લાં દશ વર્ષથી કલાલ શ્યામચરણદાસ કાઠિયાવાડમાંથી આવી રાજનગરમાં વસ્યા હતા. ને મિલ મજૂરોના વસવાટવાળા વિસ્તારમાં દારૂનું એક પીઠું ચલાવતા હતા. ગરીબ, અજ્ઞાન શ્રમજીવીઓને મળતા રોટલાના બટકામાંથી આમ ભાગ પડાવી પડાવીને તેણે એક સુંદર બંગલો તાજેતરમાં જ બાંધ્યો હતો. તેઓ મનમાં કહેતા કે આપણે તો પાણીના પૈસા લેવાના ! અને પૈસાદાર થવાનો ઉત્તમ ધંધો એક આ જ છે. આમને આમ હજુ દશ વર્ષ સુધી આવી ધીકતી કમાણી ચાલે તો આપણા તો વંશ-વારસોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

*

*

*

‘ અરે ! બાપુ ! આ મારા ઉપર શું નાખ્યું ? ’ શ્યામચરણની હવેલી નીચે પડેલા એક આંધળા ભિખારીએ હૃદય પીગળાવી નાખે એવા કરુણ અવાજે કહ્યું.

શિયાળાની ઠંડી રાત્રે થરથરતો એક આંધળો બિખારી મહામહેનતે કુટપાથ ઉપર ચડીને સ્યામચરણના મકાનની દિવાલને અઢેલી હુંગરામને પડ્યો હતો, તેવામાં ઉપરથી પાણી પડ્યું, ને બિખારીના હાજ ગગડી ગયા.

‘અરે ! બાપુ ! હું મરી જાઉં છું. મને ટાઢ વાય છે.’ તેણે રડમશ અવાજથી બીજી વખત કહ્યું. પરંતુ તેનો કંઈ ધીમે અવાજ બંગલામાંથી છૂટતા સંગીતના સૂરોમાં જ ક્યાંય શમાઈ જતો હતો.

સ્યામચરણના ઉપરના દિવાનખાનામાં આજે સંગીતનો જલસો હતો. પોતાને ત્યાં પુત્ર-જન્મની ખુશાલીમાં સ્યામચરણ શેઠે સ્નેહિતો, સ્વજનો અને પોતાના ધંધાર્થી ભાઈઓને આમંત્રણ આપ્યાં હતાં. એક ઉસ્તાદ ગવેયો આશાના સૂર છેડી રહ્યો હતો. સૌ આનંદમાં લીન હતા. શેઠના મિત્રો ચહાપાણી પી કાગળા કરી રવેશમાંથી વારંવાર પાણી ફેંક્યા કરતા હતા તે નીચે પડેલા બિખારી ઉપર પડતું હતું, ને બિખારીએ ત્રીજી વાર કહ્યું. ‘બાપુ ! એ દયાળુ ! પાણી ફેંકામાં ને ! રાતનો રાત અહીં પડ્યો રહું, સવારે તો ધરમશાળામાં હાલ્યો જાઉં.’

ગવૈયાએ ધીમેથી આલાપ ખેંચ્યો ત્યાં આ કંઈલા શબ્દો સ્યામચરણના કાને અથડાયા. પોતાના રંગમાં લંગ પડ્યો હોય તેમ બબડી ઉઠ્યા, ‘સાલો ! કાણુ છે એ ?’ કહેતાં રવેશમાંથી નીચે ડાકીઉં કાઢ્યું. ‘એલા ! કાણુ છે એ ! ત્યાં કેમ પડ્યો છો ? ઉઠ ! ઉઠ !! બદમાશ !’ શુરવીર ચોદાને જાણે એ રીતે ગળના કરી.

‘બાપુ ! ધરમશાળામાં જવું તું પણ રસ્તો જડ્યો નહિં તેથી...’

‘ચાલ, ચાલ, લાંબી પંચાત નહિ આ ધરમશાળા છે ? સાલા ! દખતો નથી ? આંધળો છો ? આંખો પુટી ગઈ છે ? ત્યાં લપાઈને શું

બેઠો છો ? શું ચોરી કરવી છે ?' બિખારી ઉત્તર આપતો હતો ત્યાં વચ્ચેથી જ શેઠે એને ઉધડો લીધો અને એના પગીને હુકમ કર્યો કે, 'દેવલા ! કાઢી મુક એને, ઉઠાડી મુક ત્યાંથી ! સાલ્લા હરામી એવાને એવા ચાલ્યા આવે છે !' ધુધવાતા મગજે શેઠ પાછા સોફા ઉપર પડ્યા. પોતાના બંગલાની દિવાલમાંથી રખેને કાઢી પત્થર કાપી જશે, અગર તો ક્યાંક બંગલામાં કાઢી ઘૂસી જશે, એ બીતિથી શેઠ ધૂવાંફવા થઈ ગયા.

શેઠના ઉશ્કેરાઈ જવાથી આશાની મોજ માણતી સંગીત પાર્ટિમાં નિરાશા છવાઈ ગઈ, બધાને જાણે કે બંચેની થઈ આવી હોય તેમ 'કોણ છે ? કોણ છે ?' એમ કુતુહલવૃત્તિથી પૂછવા લાગ્યા અને ખુશામતના બેચાર ધનરદારોએ શેઠને શાંત પાડવા વગર માગી સલાહ આપી દીધી કે, 'એવાને તો મારીને કાઢી મૂકવાજ જોઈએ. બિખારી હોવાનો ડોળ કરી એવા કેટલાયે ઝાંકુ શહેરમાં રખડે છે.'

મિનિટ-એ મિનિટ શાંતિમાં પસાર થઈ ગઈ. શેઠ કંઈક શાંત પડ્યા, પણ આનંદમાં આમ અચાનક ભંગ પડવાથી તેને બહુ ખેદ થયો ને તેના કારણભૂત પેલા બિખારીને ગણી તેને મનમાં ગાળો ભાંડતા હતા ત્યાં નીચેથી સંભળાયું 'ચાલ ! ચાલ !! ઉભો થા !'

“ અરે મારોમાં બાપુ ! જઈ છું...જુલમ !! પ્રભુ !! ”

‘ હવે ! હાલ્ય ! હાલ્ય ! પ્રભુ વાણી ! ’

સ્થામચરણના પગી દેવલાને પણ પોતાના શેઠના રાક્ષસી સ્વભાવનો પુરતો પાશ લાગી ગયો હતો. ને વધુમાં શેઠે હુકમ કર્યો હતો એટલે એણે જખરજસ્તીથી ઠસડીને અને સખમ માર મારીને પણ તે અંધા બિખારીને કાઢી મૂક્યો. જતાં જતાં વૃદ્ધ બિખારીએ કંકળની આંતરડીએ કડુઆ દીધી કે, ‘તમારું સત્યાનાથ જન્મે.’

ઉપર ઉભાં-ઉભાં સ્યામચરણે બધું જોયું-સાંભળ્યું, પરંતુ તેનું હૃદય એટલું તો સ્યામ થઈ ગયું હતું કે દયાનો તો અંશ પણ તેમાં રહ્યો નહોતો. તેના પીઠામાં પણ જે મજૂરો અને મવાલીઓ આવતા તેના તરફ ધણું જ અપમાન ભર્યું અને ધૃણારૂપદ વર્તન દાખવતા. કોઈ કોઈ વખત તેમાંના કોઈને મારતા અને તેમની ચીજ વસ્તુ ખૂંચવી ધક્કા મારી કાઢી પણ મૂકતા, ગડથોલિયાં ખાતા, ટાંટિયા ઢસડતા દારૂડિયાઓ તેના પીઠાં સામે કલાકો સુધી આક્રંદ કરતા પણ તેથી સ્યામચરણના વજ્રહૃદયમાં લેશ પણ દયા આવતી નહિ...એટલે આજે પણ આ બિખારીને પગી પાસે માર ખવરાવી કાઢી મૂકતાં તે અચકાયા નહિ. પાણીના પૈસા પેદા કરનાર અને માર્ગ જૂલ્યાં માનવી-ઓનો આર્થિક સંહાર કરનાર કસાઈમાં દયાનો છાંટો ક્યાંથી હોય ?

*

*

*

‘કીશન ! હાવ પૈસા !’

‘પૈસા તો નથી, શેઠ !’

‘એ નહિ ચાલે. તેં કહ્યું હતું ને કે રવિવારે મિલમાં પગાર થશે ત્યારે આપીશ ? આજે રવિવાર છે’

‘શેઠ.....!’ કીશન ગળગળો થઈ ગયો. ‘શેઠ આજે મને મિલમાંથી રજા મળી ગઈ. અમારા માસ્તરે શેઠ આગળ મારી રાવ ખાધી કે, કીશન હંમેશ પીઠામાં જાય છે તેથી કામ ઉપર મોડો મોડો આવે છે.’

‘હા, તે તું લુચ્ચો છો. ઠીક હવે વધુ પંચાત નહિ. પૈસા હાવ’ સ્યામચરણે કીશનનું કાંકુ પકડ્યું.

‘શેઠ ! બાપુ ! હાથમાં આવશે એટલે તરત જ આપી દઈશ. આજે એક પ્યાલી મને.....’

‘હરામજદા ! પૈસા આપતો નથી ને પ્યાલી જોઈએ છે ? પૈસા આપીશ ત્યારે જ આ તારી પાઘડી આપીશ ’ એમ કહેતા શ્યામચરણે કીશનની ફાટીતૂટી પાઘડી ઉતારી લીધી. ‘એમ કરો નહિ, શેઠ ! મારા છોકરાના સોમન છે, જે તમારા પૈસા ન આપુ તો. મે’રઆન ! મને પાઘડી તો પાછી આપી દો.’ કહેતા કીશને પાઘડી ખેંચી.

શેઠ ઉસ્કેરાયા. તેણે પાઘડી પાછી ખેંચી. તેના આવા વર્તનથી કીશનને પણ ગુસ્સો ચઢ્યો, ‘કેટકેટલા પૈસા આપ્યા છતાં આજ આટલા પૈસા માટે પાઘડી ખૂંચવે ?’

તેના મનમાં એકદમ ક્રોધ વ્યાપી ગયો, ને તેણે જોરથી પાઘડી ખેંચી લીધી.

પકડાયેલ પાઘડી હાથમાંથી એકદમ ખૂંચવાઈ જતાં, ઝટકા લાગતાં શેઠની જાનરમાન કાયા એ ત્રણ ડગલાં પાછળ હટી ગઈ ને પાછળ ગોઠવેલા શીશા ઉપર પડી જવાયું.

‘ઉ...હ...!’ કરતાં સ્થુળ દેહને સમારતાં મહામહેનતે ખેડા થતાં ધૂમરાણુ મચાવ્યું કે, ‘તે’ મારા ઉપર હુમલો કર્યો છે કેમ ? આ દારૂના શીશા ઉપર તરાપ મારી છે કેમ ? પોલીસ ! પોલીસ !!’ ગરબડ સાંભળી પાસેની પોલીસ ચોકી પરથી એકદમ પોલીસ દોઢી આવ્યો.

“યાદ રાખ ! હમણું જ તારી ખબર લઉં.” કહેતાં પીઠા બહાર નીકળ્યા, ત્યાં સામેથી આવતા પોલીસને જોઈ, શરીરમાં નવું જેમ આવતાં અવાક બનેલા કીશન ઉપર એકદમ હલ્લો કરી એ તમાચા જેસથી ચોડી દીધા, ને પોલીસને ફરિયાદ કરી કે, “આ હરામીએ પીઠામાં પ્રવેશ દારૂ લઈ જવાની કોશીશ કરી છે.”

પોતાનો માલ ચંચવાળતો બાધા જેવો કીશન ઉભો હતો ત્યાં પોલીસે તેને પકડી લીધો, ને તેના નિયમ પ્રમાણે બે-ચાર સોટીઓ પણ મારી લીધી. કીશનના મુખમાંથી દુઃખોદ્ગાર નીકળી ગયા કે, 'અરેરે! પડ્યા ઉપર પાડુ? નોકરી પણ તૂટી અને આ આફત આવી? આ બધું દાડની ખૂરી લતને લીધે જ થયું. દાડએ માફ સત્યાનાથ વાળ્યું, મારી પાયમાલી કરી નાખી! જાગ્યા ત્યાંથી સવાર! આજથી દાડનો સ્પર્શ કરવો પણ હરામ છે.

આમ પરતાવો કરતો બચડતો કિશન પોલીસ સાથે ધીમે પગલે ચાલતો થયો એટલે પાછળથી શ્યામચરણ મલકાતે મુખે ગર્જ બરી નજરે જોઈ રહ્યા, અને કોન્ટેબલ પાસે ફરિયાદ નોંધાવા જવા તૈયાર થયો.

હેડકોન્ટેબલ પોતાના મિત્ર શહેરના સ્થાનિક પત્ર "માર્ગદર્શક" ના અધિપતિ મી. શુગરવાલા સાથે કચારના ખાનગી મસલત ચલાવતા ઓફીસમાં જ બેઠા હતા. જેની પાસેથી પ્રસંગોપાત બેટ-સોગદો મેળવી હતી અને હજુ પણ મળવાની આશા હતી એ કલાલ શેઠ શ્યામચરણને આવતા જોઈ કોન્ટેબલે મોં મલકાવી આવકાર આપતા કહ્યું 'આવો! આવો!! આજે તો તમે?'

પત્રના અધિપતિ મી. શુગરવાલાએ પણ સહેજ રિમત માથું નમાવી શેઠને સન્માન્યા, તે પણ માત્ર શિષ્ટાચારની ખાતર જ!

'આ જુઓને પેલો નાલાયક!' બહાર પોલીસ પાસે નીચું માથું રાખી ઉમેલ કિશન તરફ અંગુલિનિદેપ કરતા શેઠ પોતાની બેઠક લીધી, અને આગળ ચલાવ્યું કે, 'જોણે શીરજોરાઈથી પીઠમાં પ્રવેશી લૂંટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે ફરિયાદ નોંધાવા આવ્યો છું.'

'એ...મ...?' પોતે જેની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય એ બધા સાચું જ બોલે એવું સમજતા કોન્ટેબલે દાંત ભીંસ્યા ને, 'ક્યાં છે એ

બહમાશ....?’ કહેતાં પોતાના અમલદારી તોરને એકઠો કરતાં હાથમાંની સોટી હલાવતા ઉભા થયા કે તરતજ ટેબલ ઉપરના ટેલીફોનની ધંટડીએ ટ્રનનન કરી તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

તરતજ કોન્સ્ટેબલે રીસીવર હાથમાં લીધું, ‘હાં...અલાવ.... ! હાં હેં ! સ્યામચરણ કલાલ શેઠ ! હા...પેલા કાઠિયાવાડી કલાલ શેઠ ! હા...તેમના...બંગલા પાસે?...રાતે...તેના પગી ઉપર શક...તપાસ ? આવું છું.’

રીસીવર.મૂક્યું ન મૂક્યું ત્યાં તો ટેલીફોનના તુટક શબ્દો સાંભળી સ્યામચરણને વીજળી જેવો ઝાટકો લાગ્યો. તે કાંઈ પણ બોલે ત્યાર પહેલાં જ ‘ચાલો ! તમારા બંગલા પાસે એક આંધળા બિખારીનું મૃત શરીર પડેલું છે. તમારા પગીએ તોફાન કર્યાનું જણાય છે. ચાલો તપાસ માટે જલદી જવાનું છે.’ કોન્સ્ટેબલે તૈયારી કરતાં કહ્યું, ને પોલીસને અચાનક હુકમ આપી દીધો કે, ‘એઈ ! દીનારસંગ ! એ દારૂડિયા મજૂરને દસ ફટકા મારી કાઢી મૂક.’

‘હું’ પણ આ બીનાનો રીપોર્ટ લેવા તમારી સાથે આવવા ચાહું છું’ અત્યાર સુધી શાંત બેઠેલા અધિપતિ-મિત્રે જણાવ્યું, ને પોતાની હેઠ હાથમાં લીધી.

‘હા. ધણી જ ખુશીથી.’

સ્વજનના મૃત્યુથી જેમ હૃદયાધાત થાય અને મગજનું સમતોલ-પણું ગુમાવી બેસે તેવી સ્થિતિ સ્યામચરણની થઈ ગઈ. કોન્સ્ટેબલની સાથે પત્રના અધિપતિ આવવા તૈયાર થયા, એ જમને ઘર બતાવવા જેવું થયું. તેને તો બધી વાતનો ખ્યાલ આવી ગયો કે, પેલો અધિ બિખારી-ડોસો મરી ગયો હશે ! દેવલા પગીએ સખત માર્યો હશે ! કમળત દેવલાએ મારી આખરને કલંક લગાડ્યું ! પણ હરકત નહિ,

હિંમત હારવાથી શું વળશે ? પ્રભુએ પૈસા આપ્યા છે તે શ્રી કામના છે ? જતી આખર બચાવવામાં લક્ષ્મી કામ નહિ આવે તો ખીજા શું કામમાં આવશે ?' એકજ પળમાં તેણે કાંઈક વિચાર કરી લીધો, હૈયે હિંમત ધારીને કોન્ટેનલ અને અધિપતિ સાથે મોટરમાં બેસી પોતાના ઘર તરફ ગયા.

મોટર બંગલામાં પ્રવેશી. શ્યામચરણે એક ઓરડામાં કોન્ટેનલ અને અધિપતિને સન્માનથી બેસાડ્યા. જમાદાર ઇલાહતખાન પંચ કેસનાં કાગળિયાં કરવાનો હુકમ કરી પોતે મિત્ર-અધિપતિ સાથે વાતચીતમાં જ રોકાયા, ને બહાર એકઠા થયેલા લોકો બોલતા સંભળાયા કે, 'શું છે ? અરર... આને કાણે મારી નાખ્યો ? એ બિચારો આંધળો હતો... અરે આ કસાર્થ જેવો કલાલનો પગી છે ને ? તેણે ગઘ રાત્રે તેના શેઠના કહેવાથી ખૂબ માર માર્યો...અરે ! પણ આ બિચારાએ એનું શું બગાડ્યું હતું ?...આ તો ગજબ થયો...માણસોમાંથી સાવ દયા જ ઉડી ગઈ !...શેઠ-શ્રીમંતો પણ આવા જુલમ આદરવા મંડયા છે ! ...દુનિયાનું શું થવા બેઠું છે ?...પૃથ્વી રસાતાળ જશે !...અરેરે ! આમાં પૃથ્વી ઉપર વરસાદ ક્યાંથી થાય ?...માણસોના પાપ કાંઈ ઝાઝા છે ?...' વગેરે અનેક ચર્ચાબર્ચા વાગ્યાણુ લોક સમુહમાંથી સંભળાવા લાગ્યા.

અધિપતિની આંખમાં તેજ ચમક્યું. તેણે કોન્ટેનલ સામે જોયું, ને કોન્ટેનલે કલાલ શેઠ શ્યામચરણ સામે જોઈ ધીમેથી કહ્યું, 'આ લોકો શું બોલે છે તે સાંભળ્યું ?'

.....ને શ્યામચરણ શ્યામ મોઢે કોન્ટેનલને અને અધિપતિને ધણીવાર સુધી કંઈક ખાનગીમાં સમજાવી રહ્યા હતા. ઈલાયદા ખંડમાં ખીજું કાંઈ હતું જ નહિ. ધણી વાટાઘાટને અંતે કંઈક નિર્ણય પર આવ્યા હોય તેમ અધિપતિએ ટેનલ ઉપર હાથ પછાડતાં 'Oh !

I see! કહ્યું, ને શ્યામચરણ મૂંઝે મોંઝે પોતાની એક જુકમાં સહી કરવા લાગ્યા.

‘અરે ! ઇલાદતખાન ! તેના પંચ કેસના કાગળિયાં પૂરાં થઈ ગયાં ? અહીં મને બતાવજો પછી જ પોસ્ટ મોરટમ માટે હૉસ્પીટલમાં લઈ જજો.’ કોન્સ્ટેબલે કહ્યું.

‘અને આ લોકોને હવે શું જોવાનું છે ? વિખેરી નાખો એને !’ સાહેબે બીજો હુકમ છોડ્યો. અરેરાટી કરતું લોકોનું ટાળું વિખરાવા લાગ્યું.

તેજ સાંજે ‘માર્ગ દર્શક’ પત્રના ખાસ વધારામાં ધ્યાન એએ તેવા સ્પર્ધકથી છપાયેલું બહાર પડ્યું કે, ‘ભુખમરાથી એક વૃદ્ધ બિખારીનું નિમજેલું મૃત્યુ. ભુખમરાથી માટી ખાધી છે એવો મેડિકલ અભિપ્રાય.’ ‘માર્ગદર્શન’ના માર્ગ બૂલ્યા અધિપતિએ સત્ય હડીકતને ઊડાડી દઈ લોકોને ભરમાવ્યા, બેધાર્જ જીવન ગાળતા સમાજના કલંક રૂપ કલાલ શેઠ જેવા આવા શ્વયતાનોના કાળાં કર્મો ઉપર ઢાંક-પિછોડો કરી પૈસા ઓકાવવાની નીતિ અખત્યાર કરી બેઠેલા પત્રના અધિપતિ-ઓને પ્રભુ સન્મતિ આપો !

આજકાલ કરતાં વાતપર વર્ષો વીતી ગયાં. શ્યામચરણે તો પાણીના પૈસા મેળવવાનો એનો એ ધધો ચાલુ જ રાખ્યો છે. મિલો બંધ થાય, ને સાંજ પડે એટલે શ્યામચરણના પીઠાં પાસે મેળો જામતો.

.....અને એ વખતે આપણા દેશના સહજાએ મદનિષેધ જેવી પવિત્ર પ્રવૃત્તિને હિંદી મહાસભાએ ઉપાડી લીધી. અનેક વિટંબનાઓને વટાવી બધા વર્ણનો મીઠો સહકાર સાધી, સરકારનો પણ સાથ મેળવી મહાસભાએ રાજનગરમાં મદનિષેધની પહેલ કરી. મદનિષેધ સમિતિઓ નીમાઈ. કાંઈ પણ વ્યક્તિ દારૂ પીએ, દારૂ ખનાવે કે ગાળે કે બહારથી આયાત કરે તો સખત નશ્તે પહોંચાડવા માટે જાપ્તો રાખવામાં

આવ્યો. ધીમેધીમે લોકોનાં-દાડિયાઓનાં મન પણ દાડખંધી તરફ વળ્યાં, ને લાખોનાં જીવન રૂંધી નાખનાર એ મદિરા રાક્ષસીનો સહંતર બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો.

શ્યામચરણદાસને થયું કે, હવે રાજનગરમાંથી આપણું લહેણ ખૂટ્યું છે. દાડખંધી અમલમાં આવ્યા પછી કાયદાને માન આપીને તેણે કયવાતે દિલે હિંદી મહાસભા ઉપર કરોડો શ્રાપ વરસાવતાં-વરસાવતાં પીહું તો બંધ કયું, પણ ધર આગળ ખાનગી રીતે દાડ ગાળવાની બકી રાખી છૂપું વેચાણ જરૂરી રાખ્યું.

પાપ બોલશે નહિ, અને બોલશે ત્યારે ડુબાડી મારશે એ ખચ્ચિત છે ! શ્યામચરણનાં આજ સુધીનાં સંચિત પાપકર્મો જાણે એક સાથે ફૂટી નીકળ્યાં હોય તેમ, એક દિવસ અચાનક આખકારી પોલીસ પાર્ટિએ ખાતમી ઉપરથી શ્યામચરણના બંગલા ઉપર દરોડો પાડ્યો.

....અને શ્યામચરણને તેમાં નવાઈની વાત તો એ લાગી કે, વર્ષો પહેલાં જે મજુર-કીશનને તેણે ખોટી રીતે દસ ફટકાની સજા કરાવી હતી તેજ કીશન આજે આખકારી પોલીસ તરીકે પોતાની આખર લેવા ધસી આવ્યો હતો.

આખકારી પોલીસ પાર્ટિએ બંગલામાં, બગીચામાં, પગીને રહેવાની ઓરડીમાં એમ બધે ઝીણવટથી તપાસ કરી-કરાવી દાડ ગાળવાનાં સાધનો અને તયાર દાડના શીશાઓ હાથ કર્યાં, પંચ કેસ કરી, સ્થાનિક તપાસ પછી શ્યામચરણને ન્યાયની કચેરીએ ખડો કરી દીધો.

ન્યાય પવિત્ર છે અને ન્યાયાસને ખિરાજનાર પવિત્ર હોય તો લક્ષ્મીનું મગદૂર નથી કે તે ન્યાયને કલંકિત કરી શકે ! શ્યામચરણના સધળાં હથિયાર મ્યાનમાંજ રહી ગયાં. પાણીમાંથી મેળવેલ પૈસા પાણીની પેઠે વાપર્યાં. પોતાની નોક સાચવવા કાયદાના કાવાદાવા ખેલવા અનેક કાયદાખાજેને રોક્યા અને ખૂબ લૂંટાયો.

પરંતુ ન્યાય એ તો ન્યાય જ ? કાયદો તો શ્રીમંત કે શ્રમજીવી દરેકને સરખો લાગુ પડે છે.

...અને શ્યામચરણને આખરે જેલની અધાર-કોટડીના દર્શન કરવા જ પડ્યા.

...અને ત્યાર પછી બીજે જ મહિને જેલમાં ખબર આવ્યા કે, શ્યામચરણનો એકનો એક છોકરો ગુજરી ગયો છે. જેલમાં વોડરે કેદી નં. ૧૪૩ને ખબર આપ્યા કે, તારો છોકરો ગુજરી ગયો છે. ઉપર વીજળી પડેને મગજમાં આંધી ચડી જાય તેમ દુઃસ્વપ્નથી આઘાત થતાં કેદી નં. ૧૪૩ રડી રડીને એક અઠવાડિયામાં જ આંધળો થયો.

ધણાક દહાડા વીતી ગયા. કેદી નં. ૧૪૩ ની સજા આજે પૂરી થતાં તેનો છૂટકારો થવાનો હતો.

“આને લેવા કોઈ આવ્યું નથી. કમકે એના વંશવારસો કોઈ છે નહિ. આ કાઠિયાવાડનો કલાલ છે, ને હવે તો એના પાપે આંધળો થયો છે. એનું શું કરવું ?” જેલ સુપ્રિ. સાહેબ વિચાર કર્યો ને કેદી નં ૧૪૩ને પૂછ્યું, “એક તારે હવે ક્યાં જવું છે ?”

“મારે હવે મરી જવું છે,” કહેતાં તે રડવા લાગ્યો.

.....ને જેલમાં સત્તાવાળાઓએ તેને અપંગાશ્રમાં મોકલી આપ્યો.

ભક્તરાજ ગાંગો

[લેખક : શ્રી દિવેશ્વર લાલજી પંડ્યા]

પ્રભાસ પાટણથી તુલસીશ્યામ અને ગુપ્ત પ્રયાગ વિગેરે તીર્થ સ્થળોએ જવાના ધોરી રસ્તા પર ગાંગેયા નામક નાનું ગામ આવેલ છે. એ નાનકડા ગામે અનેક રાજ્યોના ઉદય અને અસ્ત જોયા હતા, અને સૌરાષ્ટ્રની અનેક ઉચ્ચ પાયલની તેને જાણ હતી. સૌરાષ્ટ્રના રાજપુતો અને કાઠીઓની ઉદારતા તેણે નીહાળી હતી. પોતાના મસ્તકે સ્વહસ્તે ઉતારીને દાન દેનાર, દિકરાના મરતકના દાન દેનાર, અને દેહના દાન આપનાર અનેક દાનવીરો તેણે જોયા હતા. મરાઠા લશ્કરના જીત્તોનો, વાઘેરોના, કાદુ મકરાણીના અને રામવાળાના બહારવટાનો તેણે અનુભવ કર્યો હતો. સોરઠી ચારણીયાણીના સતીત્વના પ્રભાવો તેણે જોયા હતા. કુહાડીના એકેજ ધાર્થી મદોન્મત્ત વનરાજોની ખોપરીને ચીરી નાખનાર યુવાનો તેની આસપાસની ભૂમીમાં પાક્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રની અનેક સુકી લીલીનો તેને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. જુનાગઢના ઓલીયા નવાઓની દાતારાઈના ગુણગાન તેણે સાંભળ્યા હતા. ઇતિહાસના અનેક થરો તેના પર ચઢી ચૂક્યા હતા. એવું પુરાણું ગાંગેયા ગામ આજથી ત્રણસો વર્ષ પર આખાદ સ્થિતિમાં હતું. અત્યારે તો ગામ ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયું છે, અને તેનું મહત્વ પણ ઘટ્યું છે. જૂના કાળમાં જે

તીર્થ સ્થળોના ધોરી માર્ગ પરનું માતખર ગામ હતું અને અનેક યાત્રિકોએ ત્યાં વિશ્રાન્તિ લીધી હશે. પણ આધુનિક સમયમાં રેલવે થવાથી પગ રસ્તાની યાત્રા બંધ થઈ છે, અને તેની સાથે એ ધોરી રસ્તાની મહત્તા પણ ઘટી છે, અને તે સાથે ગાંગેયા પણ ભાંગીને બૂકો થઈ ગયું છે. અત્યારે તો એક તીર્થ સ્થળ તરીકે તેની રહી સહી મહત્તા ટકી રહી છે. ગાંગાની સાળ નામક નિર્મળ પાણીનો કુંડ અને ગંગનાથ મહાદેવનું મંદિર, એ અત્યારની તેની મહત્તાની નિશાની.

આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલા પ્રભાસ પાટણથી તુલસીસ્યામ જવાના ધોરી માર્ગ પર ગાંગેયા ગામ હતું. ગાંગેયાના પાધરમાંથી અનેક યાત્રાળુના સંઘ પ્રભાસ પાટણ અને તુલસીસ્યામ જતા ત્યાંથી પસાર થતા હતા. એ ધોરી રસ્તા પર ઢેઢ ભક્ત ગાંગાનું મકાન હતું. મકાન પાસે મોટું વડનું ઝાડ અને એ વડ નીચે પોતાની સાળ રાખી ગાંગો ભક્ત પાણુકોરાના વેળ વણે અને પ્રભુનું ભજન કરે. રાત્રિ દિવસ તેના મોઢામાં રામનું નામ હોય જ. ગાંગો ભક્ત પવિત્ર પુરૂષ હતો.

ગામમાં કાષ્ઠ ન ઉધ્યું હોય, તે પહેલા તે ઉઠતો અને નાહીને પ્રભુની પૂજામાં લાગી જતો. આચાર વિચારમાં તે આહ્વાણ કરતાં પણ ચઢીયાતો હતો, ગામમાં તેની દાનસ્તા માણસ તરીકે ગણના થતી હતી. પાણુકોર વણવામાંથી જે કમાણી થતી તેમાંથી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો અને બાકીની રકમ સાધુ સંતોને ખવડાવી દેતો. રાત્રે તેને ત્યાં ભજનની ધૂન લાગતી. હાથમાં તંબુરો રાખી ગાંગો ભક્ત અર્ધ રાત સુધી ભજનની ઝંઝીયો વરસાવતો. પાણુકોર વણવું અને પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તેનો નિત્યનો જીવન ક્રમ હતો.

એક દિવસ ગાંગો ભક્ત પોતાના ઘર આગળ પાણુકોર વણી રહ્યો હતો તે અરસામાં ઉનાનો એક સંઘ ત્યાં આગળ વિશ્રાન્તિ લેવા

થોડ્યો. ગાંગા ભકતે તેને પૂછ્યું. તમે ક્યાં જાઓ છો ? અમે ગંગા-જીએ જત્રા કરવા જઈએ છીએ. સંઘમાંથી એક જણ બોલ્યો.

ત્યારે માફ એક કામ કરશે ? ગાંગાએ આજીજીથી કહ્યું. તમારા જેવા ભક્તનું કામ શા માટે ન કરીએ ? સંઘપતિ બોલ્યો. માઆપ, મારાથી ગંગાજીની જત્રા તો થઈ શકે તેમ નથી, પણ હું ચૂંદડીને મોડીયો આપું તે ગંગાજીને હાથોહાથ આપી દેજે. ગાંગો ભક્ત બોલ્યો.

ભક્તરાજ, તમે તે ગાંડા થયા છો ? ગંગાજી તો નદી છે. એ હાથોહાથ ચૂંદડીને મોડીયો ક્યાંથી લે ! સંઘપતિ બોલ્યો.

ગંગાજી હાથોહાથ ચૂંદડી મોડીયો લે તો તમારે આપવા નહિ-તર પાછા લઈ આવવા. ગાંગો ભક્ત બોલ્યો.

ભક્તરાજને નિરાશ ન કરો. ભક્તનું સાચું હશે, તો ગંગાજી હાથોહાથ ચૂંદડી મોડીયો લેશે. સંઘનો ખીજો માણસ બોલ્યો.

માઆપ, મારામાં તો શું સાચું છે ? સાચું તો માતાજીમાં છે. એ તો પતિત પાવન ગંગાજી છે અને હું તો પામર ઢેઢ : છતાં પણ માતાજી મારી આશ્વા પુરી કરશે. ગાંગો ભક્ત બોલ્યો. ફીક જાઓ ચૂંદડી અને મોડીયો લઈ આવો. સંઘપતિ બોલ્યો. તરત જ ગાંગો ભક્ત ગામમાં જઈ ચૂંદડી અને મોડીયો લઈ આવ્યા અને સંઘપતિને આપ્યા, અને બોલ્યો. માફ સંપેતર માતાજીને હાથોહાથ આપજો. એ પતિત પાવની માતા પોતાના ભક્તની લાજ નહિ જવા દે.

પછી તો સંઘ આગળ વધ્યો. હવે ગાંગો ભક્તના ચૂંદડી અને મોડીયો ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યા.

કાઈ કહેવા લાગ્યા કે ગાંગો તો ભગવાનનો પરમ ભક્ત છે. નક્કી માતાજી હાથોહાથ તેની બેટ લેશે.

કાઈ કહેવા લાગ્યા કે, ગાંગો તો એવો ક્યાંનો ભક્ત ? મોટા મોટા

મહાત્માના હાથની વસ્તુઓ પણ માતાજીએ હાથોહાથ લીધી નથી તો પછી આ ઢેઠમાં તે એવી કંઈ સિદ્ધાંત છે કે, માતાજી હાથોહાથ ચૂંદડી મોડિયો લે.

એ પ્રમાણે ચર્ચા કરતો કરતો સંઘ હંમેશાં આમળ અને આગળ વધી રહ્યો હતો. છેવટ ત્રણ મહિને સંઘ ગંગાજીએ જઈ પહોંચ્યો. સંઘે ત્યાં જતાવેંત ગાંગા ભક્તની ભક્તિની કસોટી કરી સંઘપતિ હાથમાં ચૂંદડી અને મોડિયો લઈ ઉભો અને બોલ્યો. હે પતિત પાવની ગંગામાતા, તમારા પરમભક્ત ગાંગાજીએ ચૂંદડી અને મોડિયો મોકલેલ છે, તે હાથો હાથ લઈ લ્યો.

થોડીવાર માટે નિરવ શાંતિ છવાય રહી. ગંગાજીના પાણીમાં કોઈ જાતની હીલચાલ થતી જણાય નહિ. પણ ખીજી જ ક્ષણે એક કંકણુવાળો હાથ ગંગાજીના જળ ઉપર દેખાણો. તરત જ સંઘપતિએ ચૂંદડી અને મોડિયો એ હાથમાં મૂકી દીધા. તરત જ હાથ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. આવું ચમત્કારિક દ્રશ્ય જોઈને ગંગા કિનારાના દેશ પરદેશના યાત્રાળુઓ સ્તબ્ધ બન્યા. સૌ કોઈ ગાંગા ભક્તની ભક્તિના વખાણ કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ગંગાજીએ પોતાના ભક્તની નામના વધારી. તેથી ગાંગાની કીર્તિ દૂર દૂર દેશમાં ફેલાઈ ગઈ. ખરેખર ગાંગાનું જીવન સંકળ થયું. ઢેઠ જેવી પછાત કામમાં જન્મ લઈ આવી સિદ્ધિ મેળવનાર બહુ જ ઓછા હોય છે.

આ તરફ સંઘને ગયાને છ માસ પુરા થવા આવ્યા હતા. ગાંગો ભક્ત આતુરતાથી સંઘની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. થોડા દિવસમાં ઉનાનો સંઘ ગાંગિયા આવી પહોંચ્યો અને ગાંગા ભક્તને જોઈને તેના નામની જય બોલાવી.

પછી ગાંગો ભક્ત દીનતાથી બોલ્યો. માઆપ માફ સંપેતઈ માતાજીએ લીધું કે નહિ ?

ગાંગા ભક્ત તમને કોટાનકોટી ધન્યવાદ છે. ખરેખરે તમારી ભક્તિનો મહિમા અદ્ભુત છે. તમારી બેટ ગંગાજીએ હાથો હાથ લીધી છે. ખરેખર દેહની નાતમાં જન્મી તમે દેહનું ઉત્તમ સાર્થક કર્યું છે. મોટા મોટા મહાત્મા જેવી સિદ્ધિ તમને વરી ચૂકી છે. અમારા જેવા પામર માણસો તમારી ભક્તિની કિંમત ક્યાંથી આંકી શકીએ. માતાજીએ તમારી બેટ હાથો હાથ લીધી તે વખતે ગંગાજીને કાંટે તમારી ભક્તિના ગુણગાન ગવાઇ રહ્યા હતા. તમારા ભક્તિના પ્રતાપથી આખા દેશમાં તમારી નામના વધી છે. સંધપતિ બોલ્યો.

પછી તો સૌએ ગાંગા ભક્તની જે બોલાવી અને હર્ષધેલા માનવીએ સ્પૃશ્યા સ્પૃશ્યતાના ભેદને ભૂલી જઇ ગાંગા ભક્તના ચર્ણુમાં પડવા લાગ્યા.

માતાજીએ પોતાની લાજ રાખી છે. તે સાંભળી ગાંગાની આંખમાં હર્ષના આંસુ આવી ગયા અને તે બ્રહ્માનંદમાં લીન થઇ ગયો.

(૩)

હવે તો ગાંગાની નામના વધી પડી હતી. અનેક સાધુ, સન્યાસીઓ ભકતો અને ભાવિકજનો અવાર નવાર તેને ત્યાં આવતા અને સત્સંગની લૂટ ચલાવતા. તુલસીશ્યામ જતા આવતા લોકો ગાંગા ભક્તના દર્શન કર્યા વગર રહેતા નહિ.

હવે ગાંગા ભક્તની નામના ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં ફેલાઇ રહી હતી. છેવટ ફરીથી ગાંગાની કસોટીનો વખત આવ્યો. જીર્ણદુર્ગ (જુનાગઢ)ના કેટલાક સંન્યાસીઓ અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ગાંગાની પરીક્ષા લેવા માટે આવ્યા. તેઓએ ગાંગેચા આવી ગાંગા ભક્તના ધર

પાસે મુકામ ક્યું અને પછી ગાંગા પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા. ભક્તરાજ, અમારે પાણી પીવું છે. તરસ બહુ લાગી છે, માટે પાણી આપો.

માળાપ, હું તો નીચ દેહ છું. મારું પાણી તમને ખપ લાગે તેમ નથી. માટે સામે કુવે દેખાય છે, તેમાંથી પાણી કાઢી પી લ્યો. ગાંગો ભક્ત બોલ્યો.

ભક્તરાજ, અમે કુવાનું પાણી પીનારા નથી. અમે નિત્ય ગંગાજળનું પાન કરનારા છીએ. અમારી ગંગાજળની કાવડો પાછળ રહી ગઈ છે. પણ અમને એવી તરસ લાગી છે કે, હમણા જીવ નીકળી જશે. માટે અમે તમારે આશરે આવ્યા છીએ અને જો પાણી વિના મરી જશું, તો તેનું પાપ તમને લાગશે. સન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો બોલ્યા.

ખરેખર ગાંગા ભક્ત પર ધર્મ સંકટ આવી પડ્યું. અરેરે ! હવે મારે શું કરવું ? હું તેમને ગંગાજળ ક્યાંથી લાવી દઉં ? હે ગંગા માતાજી, મારે શું કરવું ? પ્રભુ મારા પર દયા કરો. આ મહાત્માઓ પાણી વિના મરી જશે, તો તેનું પાપ મારી માથે આવી પડશે. પ્રભુ બાનાની પત રાખજો. એમ બોલી ગાંગો ભક્ત હાથમાં મંજરા અને તંબુરો લઈ પ્રભુના ભજન લલકારવા લાગ્યા. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી, અને પોતાના દેહનું જ્વાળન જાળવવા પાણી તેજ વખતે એક દૈવી ચમત્કાર થયો. ગાંગા ભક્તની વેળ વણવાની સાળનો ખાડો હતો, ત્યાં આગળ તોપ ફૂટે એવો અવાજ થયો, અને તે સાથેજ પાણીનો જળ્યર ધોધ બહાર નીકળી આવ્યો. એકાએક પાણીનો ધોધ જોઈને માણસો આશ્ચર્યમાં ડુબી ગયા. તમામ માણસોએ જાણ્યું કે, ભક્તની લાજ રાખવા ગંગાજી પ્રકટ થયા છે. ગંગાજીના પાણી જેવું ભુરા રંગનું પાણી એ ધોધ દ્વારા આગળ ચાલવા માંડ્યું. ગાંગા ભક્તની કસોટી કરવા આવનાર માણસો તેના પગમાં નમી પડ્યા અને બોલી ઉઠ્યા. ભક્તરાજ ક્ષમા કરો. અમે તમારી મહત્તા અને

ભક્તિને ન પીછાની શક્યા. અમે અબુદ્દ માણસો છીએ; અમે પાપીયા તમારું પારખું લેવા આવ્યા હતા.

તે વખતે ભક્તરાજ ગાંગાએ આંખો ઉઘાડી અને તમામ દ્રવ્ય જોયું. પોતાની પત રાખવા ગંગાજી પ્રકટ થયા, તેથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પછી તેણે પોતાના પગમાં પડતા સાધુ, બ્રાહ્મણોને અટકાવ્યા અને બોલ્યા. મારે પગે પડી મને પાપી ન બનાવો. પગે તો પ્રભુને જ લાગવાનું છે.

એજ દયાળુ ભક્તની બીડ ભાંગનાર છે. મારામાં કંઈ છે નહિ એ તો બધો રામ નામનો પ્રતાપ છે. તમારા જેવા સાધુ અને બ્રાહ્મણોના પ્રતાપથી ગંગાજી પ્રકટ થયા છે. એમ બોલી ગાંગો ભક્ત તેમના પગમાં પડ્યા.

પછી ત્યાં બેળા થએલા માણસો એ નિર્મળ ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પાપ મુક્ત બન્યા સૌરાષ્ટ્રના ગામે ગામે ગાંગા ભક્તને ત્યાં ગંગાજી પ્રકટ થવાની વાત ફેલાઈ ગઈ. અને પછી માણસોના ટોળા ને ટોળા ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા આવવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ગાંગેયા સૌરાષ્ટ્રનું કાશી ધામ બની ગયું.

ગાંગા ભક્તની એ પવિત્ર જન્મભૂમિમાં અનેક યાત્રાળુઓ આવતા અને પતિત પાવની ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પાપથી મુક્ત બન્યા છે. સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ગાંગેયા જઈ ગંગા સ્નાન કરવામાં કાશીએ જવા જેટલું પુન્ય સમજતા હતા. ગંગાજીમાં સ્નાન કરી માણસો ગાંગા ભક્તને દર્શન જતા. તેની સામે ગાંગો ભક્ત હાથ જોડીને બોલતા મારા દર્શન કરી મને પાપી ન બનાવો. રામને પગે પડો. રામ જ દયાળુ અને મહાન છે. તેજ તમારા અને મારા પાપનો નાશ કરનાર છે. રામ નામ જ મોટું છે. અને એના નામે જ અહીં ગંગાજી પ્રકટ થયા છે. બાકી હું તે કોણુ માત્ર.

એંસી વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગાંગા ભક્ત મોક્ષગતિને પામી ગયા. ધામ ધુમે તેમના મૃતદેહને સમાધી લેવરાવી.

ગાંગા ભક્તની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે ત્યાં ગંગનાથ મહા-દેવનું મંદિર અને જે જગાએ ગંગાજી પ્રગટ થયા હતા, તે જગાએ કુંડ બંધાવ્યો.

અત્યારે તો એ ઇતિહાસ પર ત્રણસો ત્રણસો વર્ષના થર જમ્યા છે. છતાં હજી સુધી ગાંગા ભક્તની નામના પ્રસરી રહી છે. અને અત્યારે પણ અનેક માણસો ત્યાં જઈ કુંડમાં સ્નાન કરી પાપમાંથી મુક્ત બને છે.

અત્યારે પણ એ અપ્રુટ પાણીનો કુંડ મોજુદ છે. અનેક દુકાળ વર્ષમાં પણ એ કુંડના અપ્રુટ પાણી કદી ખુટયા નથી. આસપાસ બંધે માર્ધલમાં કોઈ જગાએ નદિ ન હોવા છતાં એ નાના કુંડમાં અપ્રુટ પાણી ભર્યું રહે છે, અને કદિ બગડતું નથી. ખરેખર એ નાના કુંડનું અપ્રુટ જળ જોતા ગાંગા ભક્તની મહત્તાનું જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી. ધન્ય હો સારાખૂના આવા ભક્તજનોને ! અસ્તુ.

માડીની કબર

[લેખક : શ્રી. કાન્તિ વડોદરીઆ]

ધેરોં, ભયંકર દુંદુભિ ગાજી રહ્યાં હતાં, તોપ, મશીનગન વગેરે વિકાળ કૂદાકૂદ કરી રહ્યાં હતાં. ન્હાનકડું જાપાન ને વિરાટ રશિયા બાથંબાથી કરતાં હતાં. તણુખાં પડી ચૂક્યાં હતાં ને વેદીમાંથી જ્વાલાઓ નિકળતી હતી. વિરાટ રશિયા સામે જંગમાં ઉતરવું એ ત્યારનાં નિર્ણય જાપાન માટે સહેલી વાત ન હતી. યુવાનો, યુવતીઓ, ખખડી ગયેલ બુઢાઓ ને બુઢીઓ—સૌ કોઇ જાપાનનો સ્વાતંત્ર્યધ્વજ સાચવી રાખવા બહાર પડ્યાં હતાં. કોઇનો પુત્ર તો કોઇનો ભાઇ, તો કોઇનો નણુદલવીર—બધાંય ધસતાં હતાં. તેમની એકજ નેમ હતી, એક જ આદર્શ હતો; ને તે જાપાનની સ્વાતંત્ર્યલટ. તે કોઇથી જરા પણ વિખરાય નહિ, તે ધૂળમાં મળી જાય નહિ—એજ તેમનો સિદ્ધાંત હતો.

જાપાનની રાજધાની ટોકીઓમાં સામાન્ય ભરતી ચાલતી હતી. ‘આગે બઠો, યાહોમ કરીને કૂદી પડો’—એવાં પોષ્ટરો ટોકીઓની શેરીએ શેરીએ લાગી ગયાં હતાં. ‘ઉગતાં સૂર્યનાં દેશ’ને માથે આકૃત આવી પડી હતી. જાપાનને વધુ સૈન્યની જરૂર હતી. તેથી સામાન્ય ભરતી શરૂ કરવામાં આવી હતી. સેનાધિપતિએ ઢઢેરો પિટાવ્યો હતો, ‘ચલો, જેને જંગમાં ઉતરવું હોય તે નામ નોંધાવી જાવ.’ જાપાનની જનેતાનાં આ સાદને અસંખ્ય માનવોએ અપનાવી લીધો હતો.

કેટલાંએ નામ નોંધાવ્યાં ને લડાઈમાં ગયાં. કોઈક પાછું ફર્યું, કોઈક રસ્તામાં અટવાઈ પડ્યું, કોઈક રશિયાનાં હાથમાં કેદી તરિકે જઈ પડ્યું ને કોઈક બિચારું જંગલને પેલેપાર જવાની શરતમાં દોડાદોડ કરી રહ્યું-ને આ ક્રમ વિધાતાનાં સર્જન સમે ચાલ્યાં જ કર્યો. લડાઈ ન અટકી, સામાન્ય ભરતી પણ ન અટકી.

કેટલાંય લડવૈયાઓએ જાપાનની સ્વાતંત્ર્યવેદીનાં ખરખરે બર્ખાં. પણ જાણે તે ધરાતી જ ન હતી. ચોપાસથી 'સ્વાહા ! સ્વાહા !'ના અવાજ આવી જાણે જાપાનને ગભરાવી મૂકતાં ને જાપાન બિચારું ફાટે ડાળે જોઈ રહેતું, દેવીની ચીસો સાંભળી રહેતું.

ને આ જંગમાં જાપાનનાં યુવકયુવતિઓ સેંકડોની સંખ્યામાં ધસતાં હંમેશ જોવામાં આવતાં. કાણ નહિ કહે કે યૌવન માનવિને જોરથી ધક્કો મારે ને જાણે તેને હુકમ આપે છે, 'જા ધસ, આગે બદ !' ને યાવનને કોઈ અણજાણી પગદંડીએ, કોઈ ધોર ગુફામાં, કોઈ વિરાટ મહાસાગરમાં, કોઈ ભયંકર જોખમમાં ઝંપલાવવાની મધુર ઇચ્છા થાય છે. શું યૌવનનો એ સનાતન નિયમ હશે ? કાણ જાણે !

(૨)

એક દિવસ બિચારો ઉગ્યો હતો. સવારમાં જ સેનાપતિને ખબર મળ્યાં, 'રશિયાનાં જખરદસ્ત લડાયક વહાણો હલ્લો લઈને આવે છે.' ને તેની મૂંઝવણનો પાર રહ્યો નહિ. તે જોઈ જ રહ્યો. જાપાનની દેવડી તેની સામે તાંડવ મચાવતી દોડાદોડ કરી રહી. મૂંઝવણે પસીનાનું રૂપ લીધું. જંગલ આપું તેને મૂંઝવવા લાગ્યું. પુનઃ તેણે રાખેતા મુજબ સામાન્ય ભરતીનો ઢઢેરો પિટાવ્યો. પણ જાપાનનાં ધણ્યાં યુદ્ધવીરોનો નાશ થઈ ગયો હતો. ને સોએક જેટલાં યુવાનો આવ્યાં. સેનાપતિ ગભરાયો. હવે શું થાય ?...ત્યાં એક યુવાન હાંફતો હાંફતો દોટ મૂકી આવી પહોંચ્યો. તે માંડ માંડ બોલ્યો :

‘સાહેબ, સાહેબ, મારે જવું છે—લડાઈમાં—માતાનો ધ્વજ ઉજાવવા રાખવા.’

‘તું કાણુ છે?’ અમલદારી ઢળે સેનાપતિએ પૂછ્યું.

‘સાહેબ, હું કાણુ છું તેનું આપને શું કામ છે? પણ મારે જવું...જવું...ધ્વજ...ધ્વજ’ ને તે બેભાન થઈ ગયો. સેનાપતિએ તેને કાઠ ગાંડો ધાર્યો. થોડીવાર પછી તે શુદ્ધિમાં આવ્યો ને પાછો સેનાપતિ પાસે ગયો :

‘સાહેબ, મને રત્ન આપો છો ને?’

‘પણ તું કાણુ છે?’

‘સાહેબ, હું એક કઠિયારો છું.’

‘તું એકલો જ રહે છે? તું પરણેલો છે?’

‘ના, સાહેબ ! હું પરણેલો નથી. પણ મારી વૃદ્ધ માતા મારી સાથે રહે છે.’

‘તેનું ભરણપોષણ તારે લીધે જ થાય છે?’ આવા નિરર્થક પ્રશ્નો પૂછવામાં સમય ગુમાવતાં સેનાપતિ પર તેને ચીડ ચડી.

‘હાથ’

“તો જા ! તારાથી યુદ્ધમાં નહિ જઈ શકાય. દૈવયોગે તું મરણ પામ તો તારી માતાનું કાણુ?” સેનાપતિ વિષાદ ભર્યું હત્યો ને ‘ઝોહ....’ કહેતો તે ચાલ્યો ગયો. તેને જમીન સરતી લાગી ‘શું જગત આવું નિષ્કુર છે?’ એ વિચાર તેને આવ્યો. ‘પણ એ નિષ્કુર છે જ ક્યાં? આત્મા માતાને મારાં બધાં માટે છે.’ તેણે પોતે જ જવાબ વાલ્યો ને તે ધરે ગયો. નિરાશાનાં ધટ્ટધનો તેની વિશાળ ને બળ્ય મુખમુદ્રા પર ફરી વળ્યાં હતાં. આ જોઈ વૃદ્ધ માતા બિચારી

વિચારમાં પડી ને કંઈ અમંગળ ન થાય એ માટે મનમાં ને મનમાં બાધા આપી માનવા લાગી.

‘કેમ ભાઈ, આજે શું કે’ થયું છે ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘ના.’

‘હીક, ભાઈ.’ કહી માતા ચાલી ગઈ.

સાંજે જન્મવા વખતે પણ તે પૂરું ન જમ્યો. તેની માતાએ ખૂબખૂબ આમ્રહ ને કાકલુદી કરી ત્યારે તેણે કહ્યું:

‘માજી, આજે સામાન્ય ભરતી વખતે હું સેનાપતિ પાસે નામ નોંધાવવા ગયો. તેમણે મારી સ્થિતિ પૂછી ને પછી ના પાડી. ‘તું મરણ પામ તો તારી વૃદ્ધ માતાનું શું થાય ?’ એમ એમણે કહ્યું. મારી આશ્વા ધૂળમાં મળી ગઈ. આખું જાપાન, જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય ધ્વજ સાચવવા માટે ઝંપલાવે ત્યારે હું ચૂડીઓ પહેરીને ધરને ખૂણે બેસી રહું !’ આવેશપૂર્વક જાણે તે ધ્વજ ને સાચવી રહ્યો.

‘ના, ભાઈ, ના’ વૃદ્ધ માતા વિચક્ષણ રીતે હતી. તેની આંખોમાં વિચિત્ર ને અપાર્થિવ વહાલનું પૂર આવ્યું. વીસ વરસનાં યુવાનને તેણે ખૂબ ખૂબ ચૂમ્યો—જાણે હેલ્લી જ વખત ન હોય !

(૩)

ભયંકર કાળરાત્રી પડી હતી. પોલીસનાં હાકોટાઓ ને તેની હરિકાઈ કરતાં ફૂતરાંઓનાં રૂદનનાં ધૂધવાટાં જાણે એક થઈને ટોફીઓને ખીવડાવતાં હતાં. એક ખૂણે એક વૃક્ષની ઝોથે બેઠેલું ધુવડ કાળ-પ્રતિનિધિ સમું ભયંકર રીતે ગંભીર નાદ કહાડતું હતું. ચીખરીઓ નિનાદ કરતી કરતી ચોપાસ ઉડતી હતી.

દૂર દૂરથી ખૂમ...નાં અવાજો આવતાં હતાં. તોપનાં ગોળા ધસ્તીને ધૂળવતાં હતાં. ટોફીઓમાં ભયંકર શાન્તિ પ્રસરી હતી. કોઈ

કોઈ વાર લશ્કરી સિપાઈઓનાં જવાનાં અવાજ આવતાં કે શિયાળવાનાં રડવાનાં અવાજ સંભળાતાં. કોઈ વખત તોપગોળાનાં અવાજ કાનને વિંધી નાખતાં કે પછી ધ્રુવડ ને ચીખરીનાં નિનાદ સંભળાતાં. કૂતરાં પણ કોઈવાર અદૃહાસ્ય કરી લેતાં ને ત્યારે એક ખૂણે એક નાનકડું ઘર બિચાઈ ચરચરતું પડ્યું હતું. અંદર એક દીવી શાન્તિ પૂર્વક પોતાની ફરજ બતાવતી હતી. એક વૃદ્ધ ડોસી પથારીમાં બેઠી બેઠી વિચાર મગ્ન થઈ ગઈ હતી.....ને એકદમ બે ટીપાં તેની કરલીયાળી આંખમાંથી ટપક્યાં. તે ઉભી થઈ ગઈ. કાગળ, કલમ ને જરી લઈ આવી. એક ચિઠ્ઠી લખી ને ફરી ફરી વાંચી. વાંચતાં થાકી જ નહિ. કલાક થઈ, બે કલાક થઈ ને સૂર્યનાં નિમકહલાલ છડીદાર ફૂકડા એ તેનાં મહારાજનાં આગમનની પહેલી બાંચ પૂકારી. ડોસી ચમકી ઉઠી, તુરત જ તેણે જરી હાથમાં લીધી, બે આંસુથી સાફ 'કરી ને ચિઠ્ઠીને તેની પથારી પર મૂકી. એકદમ ઓ.....એક ઝીણી ચીસ સંભળાઈ, ને બસ ! તેની જીવન દિવડીમાંથી દિવેલ ખૂટી ગયું. ચોપાસ અંધકાર, મૃત્યુની મિઠાશ સમે, પ્રસરી રહ્યો. ધ્રુવડે ફરજ બજાવી લીધી ને તે શાન્ત થઈ ગયું. ચીખરી, કૂતરાં તેમજ શિયાળવાએ પણ તેનું અતુકરણ કર્યું.

ને સૂર્યનાં આગમને ટાકીઓ જાગી ઉઠ્યું. પેલો યુવક તેની માતા પાસે ગયો. પણ તેનું શોણિતભીતું ને નિશ્ચેતન શબ્દ જોતાં તેનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. હજારો મૃત્યુદેવોની સામે ઉભા રહેવાની ઉમેદ ધરાવનારો તે એક મૃત્યુદેવ સામે હારી ગયો, રડી પડ્યો. તેણે ચિઠ્ઠી જોઈ ને ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં વાંચી:

‘ના. સેનાપતિ સાહેબ.’

મારા પુત્રને સૈન્યમાં દાખલ કરશો. હું એ માટે આત્મઘાત કરું છું. મારી મહાન જનેતા જાપાનની આડે મારાથી કેમ આવી શકાય ?’

તુરત તેનામાં ચેતન આવ્યું, તે દોડ્યો. ને તેની સામે તેની મહાનજનેતા-જાપાન-ભિભી ભિભી પોકાર પાડી રહી. તેની નાની જનેતા ભુલાઈ ગઈ. તેણે એકદમ જમને સેનાપતિને ચિઠ્ઠી આપી. કહણ હૃદયનો એ લોખંડી અમલદાર પણ ગળગળો થઈ ગયો.

ને તે યુવક જાપાનનાં દરિઆઈ કાફલામાં બેઠાં.

(૪)

થોડા દિવસ બાદ તે યુવક દરિઆઈ સૈન્યનાં વડાને જણાવ્યા વગર તેનાં એક મિત્ર સાથે દારૂગોળાથી ભરેલાં બે લડાયક વહાણો તેમ જ સો જેટલાં સશસ્ત્ર સૈનિકો લઈને થોડાકામાં પાસેની ખાડી તરફ ગયો. તે ખાડી ખડકોથી ભરેલી હતી ને રશિયન વહાણોને આવવાનો રસ્તો પણ એ જ હતો. એક મોટાં ખડકની એક બાજુએ તેણે પોતાનું વહાણ છૂપાવ્યું ને તેનાં મિત્રે બીજી બાજુએ પોતાનું વહાણ છૂપાવ્યું. તેમણે નક્કી કર્યું કે પૂર્વ તરફથી પવન હોય તો પેલો યુવક તેનું વહાણ સળગાવે ને પશ્ચિમ તરફથી હોય તો તેનો મિત્ર સળગાવે.

તેમણે ખૂબ રાહ બેઠા...ને અન્તે દુશ્મનનાં વહાણો આનન્દનાં નશ્વામાં પંખીની હાર જેવાં ચાલ્યાં આવતાં દેખાયાં. પૂર્વ દિશાનો પવન હતો. તુરત જ પેલા યુવકે પોતાનું વહાણ સળગાવ્યું. બીજી બાજુએથી તેના મિત્રે તોપના ગોળા છોડવા માડ્યાં, રશિયનો અન્ને બાજુએથી સપડાયા ને ગભરાઈ ગયાં. ને પછી કહેવાની કંઈ જરૂર છે કે રશિયનો પરાજય પામ્યાં? તેમનાં થોડાંક સૈનિકો સળગી ગયાં, કાંઈક ડૂબી ગયાં ને કાંઈક કેદ પકડાયાં.

થોડાકામાં ને ટાકીઓમાં તો વહાણ ગૂમ થવાના સમાચાર સન-સનાટી વ્યાપી ગઈ હતી. ત્યાં પેલા બે બહાદુર વીરો દુશ્મનોને કેદ

પકડીને તેમ જ વહાણો લઈ આવી પહોંચ્યાં. બન્નેને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં ને સરકારે તેમને ઇનામો તેમજ પદવીઓથી નવાજ્યાં.

પણ કોને ખબર હતી કે એક માડીની કબર પર જાપાનનાં એ વિજયનાં પાયા મંડાયાં હતાં? દરેક દરેક દેશનાં એવાં વિજયોનાં પાયામાં આવા કેટલાયે છાના અક્ષિદાનોના શ્રીફળ પડતાં હશે! પણ જગત તો તેની ગતિએ ચાલ્યું જ જાય છે. આવાં છાનાં શ્રીફળોની રવાતંત્ર્યવેદીને પણ જાણે ખબર કે પરવા હોતી નથી.

અનિલા

[લંબક : ઘેયંચન્દ્ર ૨. બુદ્ધ]

‘ખાઈ, તમારા પર બાળહત્યાનું તહોમત મૂકવામાં આવે છે.’ અદાલતમાં ન્યાયાસન પર ખીરાજતા ન્યાયાધીશે હોદ્દર હોઠે અડાડતાં કહ્યું. એક યુવતિ દીનમુખે તહોમતદારના પીંજરમાં ઊભી અનીમીષ નેત્રે ન્યાયાધીશ તરફ જોઈ રહી.

ધોર દુઃખ અનુભવી એનું સમસ્ત અંગ કૃષ થઈ ગયું હતું. એ યુવતિની વય લાગ્યે જ વીશ વર્ષની હશે, પણ જોનારને પ્રોઠા જણાતી. તેના ગાલમાં કરચલી દેખાતી હતી. માથાના વાળ તેલવિહોણા હોવાથી તેની લટા જોગી જેમ મુખ પર નાચતી હતી, તેથી તેનું મુખ વીકૃત બની રહ્યું હતું. તેનું રક્ત ચુસાઈ ગયું હતું— જાણે હાડપીંજરનું ખોખું કેમ ન હોય ? તેની આંખો ઉઠી ઉતરી ગઈ હતી. તેના ફાટેલતુટેલ કપડાં સંકારીને પણ પોતાની કાયા ઢાંકવાનો મીથ્યા પ્રયાસ કરતી હતી. મલીન મુખ પર પણ કુલીનતા જોનારને તાદૃષ્ય થતી. એક પણ શબ્દ નહિ બોલતાં એ જોઈ રહી. મુનઃ ન્યાયાધીશ બોલ્યા, ‘કેમ તે સંબંધે તમારે કાંઈ કહેવું છે ?’

‘મારી દરેક હકિકત કોર્ટ લક્ષપૂર્વક સાંભળશે તો મને એક પ્રકારની શાંતિ થશે.’ તે બાળા ગભરાતા દીનમુખે બોલી. તેની સમસ્ત કાયાએ ધ્રુજારી અનુભવી.

ન્યાયાધીશ બોલ્યા ‘ખુશીથી તમારે દલીલમાં જે કહેવું હોય તે કહો. કોર્ટ એ લક્ષપૂર્વક સાંભળશે.

પ્રેસીક્યુટર પણ ચૂપ રહ્યા.

યુવતિએ પોતાની ધીરે સુરે કરૂણ દલીલ શરૂ કરી, ‘મને સમાજના આદર્શ ગણાતા ધર્મભૂતિ પ્રણેતાએ હેરાન કરી છે. તેના રસિક પ્રલો- બને ભોળવી તેની અનેરી જાળમાં ફસાવી તજ દીધી અને એ કરૂણ

કથની તમોને નામ સિવાય સવિસ્તર કહું છું. પછી સાહેબ, આપને જે સળ ફમાવવી હોય તે ફરમાવી દેજો. ‘હું માતાના સુખથી તો બાળપણથી જ વંચીત હતી. મારી ઉંમર બાએ જ ૧૩ વર્ષની હશે ત્યાં મારા પિતાએ મારા લગ્ન એક અમારી જ જ્ઞાતિના બુદ્ધિશીલ બુદ્ધ સાથે કરી દીધાં. લોકો મને જોઈ નવાઈ પામતાં. કૂવેથી પાણી ભરી હું ઘેર આવતી ત્યારે મારું યૌવન જોવા ગામના બુવાનો એકઠા મળતા, પણ એક વર્ષ મારો સંસાર નહિ ચાલ્યો હોય, ત્યાં હું વિધવા બની—જો કે હું વિધવા જેવું જીવન તો જીવતી જ હતી: કારણ મારા પતિ તદ્દન વૃદ્ધ હતા. પરંતુ પોતાને પુત્ર થશે એ આશાએ તેણે મારી સાથે ધરડેધડપણ લગ્ન કર્યાં. હું તેની ચોથીવારની પત્ની બની છતાં કોઈપણ પ્રકારે તે પિતા ન થઈ શક્યા.

‘સમાજની નજરે હું ત્યાગભૂતિ’ બન્યા પછી લોકો મને અપશુકનીઆળનો અવતાર કહી સંબોધવા લાગ્યા. હિન્દુ સમાજમાં વિધવા તરફનું વર્તન નકંધામ કરતાં પણ વધુ કઠિન હોય છે.

‘મારા પતિનો કોઈ વારસ નહોતો. તેમ નજદીકનું કોઈ સગું વહાલું નહોતું. મારા બદલામાં મારા પિતાએ જે દામ લીધા તેના પ્રતાપે મારા પતિ પાસે કાંઈ રહેવા પામ્યું નહોતું. છતાં તેની રહી સહી મિલકત પર હું ગુજારો કરવા લાગી. મારા પિતાએ મારા વેચાણના આવેલ દ્રવ્યથી એક આશાને હિચોળે ઝુલતી બાળા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. અને પછી તેને પુત્રીની શી શીકર? હું વિધવા બની. પરંતુ મને આશ્વાસન આપવા પણ તેઓ ન આવ્યા. પુરૂષ તરફનું સંસારસુખ તો મેં ભોગવ્યું નહોતું. લગ્ન થવા છતાં હું કુમારી જ હતી, છતાં સમાજ મને પુનર્લગ્નની છૂટ આપે તો પછી તેના મૃત્યુ પામેલાં વડવાઓ કંપી ઉઠે ને? મારી બાલ્યવયની કરેલ કલ્પના યૌવન આવતાં નાશ પામી, મારી તો મુરાદ હતી કે, સરખે

સરખા આનંદ લહાવા લેશું, પરંતુ સાહેબ, એ કલ્પના પર કુઠારાઘાત થયો. પછી તો મારા નસીબે વહેલા ઉઠી દળવું અને ખાંડવું રહ્યું. એ કાર્ય પત્યા પછી સ્નાન કરી સફેદ સાડી પહેરી હું દેવળે દશન કરવા જતી.

કેટલાક સમાજના પટેલીઆઓ કામધંધો મૂકી મને અવલોકવા ડાયાં ફાડીને બેસતાં. મારા બદન પર કાતિલ દૃષ્ટિ ફેંકી કેટલાક લહેરીલાલાઓ ભ્રમરોની જેમ ગુંજારવ કરતા. સમાજના પવિત્રતાના પડદા પાછળ એ હળાહળ વિષભર્યા માનવી કાળાં કૃત્ય કરતા પણ અચકાતા નહિ. જો તેના દંબનો પડદો ચીરી અવલોકન કરવામાં આવે તો તેના હીણા કૃત્યોનો સાક્ષાત્કાર થાય. માફ અનુપમ સૌન્દર્ય, દેહલાવણ્ય અને યાવન સ્વર્ગની અપસરાને પણ ભુલાવે તેવું હતું. મારા પગલે પગલે કેમ જાણે અદ્ભુત આંચકા ન અનુભવતા હોય તેવો સમાજ જનતાના મુખ પરનો ભાવ હું વાંચી શકતી : મારા કંઠની મધુરતાથી હું મારી પાડોશમાં પણ સર્વને પ્રિય થઈ પડી હતી.

હું દર્શન કરી ઘેર આવી રાંધી, જમી કાઠ નવલકથા વાંચવા બેસતી: અગર કાંઈ ભરવા ગુંથવાનું હોય તે કરતી. અને તેના બદલામાં મળતા પૈસા પર માફ ગુંજારાન કરતી. હું સુખે દુઃખે જીવંતી વીતાવી સંતોષ માનતી. પરંતુ મારા યૌવનનો તનમનાટ ઓછો નહોતો થયો. સાંજે દર્શન કરી હું પાછળની ગલીથી ઘર તરફ જવા લાગી ત્યાં વચ્ચે દેવળના મહંત મહાત્મા યાને ધર્માચાર્યની મ્હારા પર કૃપા દ્રષ્ટિ ઉતરી. અનેક પ્રલોભનોથી વશ કરી મને ઉપર આવવા કહ્યું. તેના કામણુગારા નયનોના તેજે હું અંજણી, મોહ પામી. યંત્રવત્ હું તેની પાછળ ખેંચાણી. હું યુવાન હતી. એ પણ પારકા પૈસા ઉપર તાગડધીન્ના કરીને અલમસ્ત બની શરીરને શણુગારી મારા જેવી કંઈક અભાગીનીના જીવનને કલંકીત કરી બેઠો હશે.

ઉપર જઈ મખમલ ખીંચાવેલ સોફા પર હું, બેઠી, બચની એક

આછી ધુમ્મરી મારા સમસ્ત શરીરે અનુભવી, હું શ્વાસોશ્વાસ લેવા લાગી. એક કપરી પળે અનેક જાતના ચેનચાળા પછી એ કહેવાતા ધર્માચાર્યે' મને ફસાવી-બોળવી. હું લાલસાની સુવાળી ભૂમિ પર લપસી પડી-પતનની ઉંડી ખાઇમાં અને સાહેબ પછી વધુ નિર્લજ્જ બની નહિ કહું. અને પછીની હકીકત કહું ? સાંભળવું છે સાહેબ ? ફાટી આંખે એ બાળા ન્યાયાધિશ તરફ જોઈ રહી.

‘પ્રુશીયા તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. મર્યાદાનો ભંગ ન થાય તે ખાસ લક્ષમાં રાખજો.’ જજે કક્ષમ શાહીમાં બોળતાં કહ્યું.

કેવી મર્યાદા ? શું મર્યાદા એવો શબ્દ સમાજમાં છે ? કોર્ટમાં હોય તો ભલે, સમાજમાં તો નથી. નજન સત્ય સામે આંખ મીંચામણું કરતી એ મર્યાદા પડદા પાછળ કેવી છે ? કહું ? કાળની જીભ જેવી વિકાળ ? સાહેબ, મારા દેહનું પતન થઈ ચુક્યા પછી દેવજનો એ.. શા માટે મારી દરકાર રાખે ? પહેલાં સોનેરી જાળમાં ફસાવી પછી તેને શી પરવા ? એણે જાણ્યું કે હું ગર્ભવતિ થઈ છું

‘હું ગર્ભવંતી બની અને તેમાં તેનું નામ ન સડોવાય એ માટે તે મને વિનવવા લાગ્યો. એને તો એના નામની દરકાર હતી ને કદાચ બદનામ થાય તો સમાજમાં પ્રભુ ગણાઈ પેટ ક્યાંથી ભરાય ?

‘તેણે મને દસ દસ રૂપિયાની દસ નોટો આપતાં કહ્યું ‘અનીલા તું યાત્રા કરવા ચાલી જ અને કૃપા કરી મને બચાવ.’

‘પછી ભલે બાળકનું અને મારું ગમે તે થાય તેની તેને શા માટે ચીંતા ? સાહેબ, પછી હું શું કહું ? જીભ નથી ઉપડતી. હૈયું વલોવાઈ જાય છે. સાહેબ, પોતાના ફૂલ જેવા બાળકનો કંઈ અભાગીની માતા નાશ ધ્વંષીતી હશે ? બાળકને ધવરાવવા કંઈ માતાને હોંશ નહિ હોય ? માને અંતરનાં ધાવણુ ધવરાવવાના કેટલા કોડ છે એ જાણવાની ધ્વંષાવાળા પુરૂષોએ સ્ત્રી તરીકે જન્મવું જોઈએ.

‘મને એ પાપીએ સો રૂપિયા આપ્યા. હું પહેલી જ ટ્રેનમાં બનારસ જવા ઉપડી, અને અહીં આવી, પછી ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરવા લાગી. કર્મવશાત મને એક ધર્મશાળાની ઓરડી મળી પરંતુ અીથી શરીર છુપાવાયું છે ? મારો દેખાવ જોતાં ધર્મશાળાનો અવસ્થાપક મારી પાસે આવ્યો. એણે જાણ્યું કે હું ‘સાપનો ભારો’ છું. તેણે રહેવા દીધી પણ સ્નાનસહ્યા યૌવનને ગીરા રાખીને.

‘પુરા દિવસે મને રાત્રીના વખતે પુત્ર જનમ્યો. ઓહ ! એ રૂપ ! હસતું પુલકું ! એ ફૂલનો નાશ કરી તેને હું ઉકરડા નીચે છુપાવવા જતી હતી-મને છુપી પોલીસના માણસે પકડી અને આપ સમક્ષ ખડી કરી. ઓહ ...’ એ બાળાને અજબ ધૂનરી છૂરી.

‘બહેન, તમે કયા ગામનાં ? એ મહંત કાણુ ? તમે કઈ ધર્મશાળા માં ઉતર્યાં હતા ? એ અધો બેઠ ઉકેલો.’

‘નહિ. કદી નહિ સાહેબ એ પીશાયતું કલંકીત નામ કદી નહિ કહું. એ મહંત શાનો ? દુનિયાને છડેચોક લુંટનારો ! મહાત્મા શાનો ? ઉજળો દગ ! એ બાળા પુનઃ વિચારવંત મુખે સ્તબ્ધ ઉભી.

‘પરંતુ કોર્ટની નજરે એ અર્ધો ગુન્હેગાર છે ?’ ન્યાયાધીશે કહ્યું.

‘કોર્ટની નજરે ? વાહ, એનું નામ કદી નહિ લઉં’ ધૂનતી કાયાએ અનિલા ધરતી પર ઢળા પડી. તેની ટકાવી રાખેલી હિંમત સરી ગઈ. અને અચેતન થઈ આંખો ઉંચી ચડાવી ગઈ. તેનો તાબો જ જખમ ઉઘડી ગયો. તેના પોતાના જ બાળકના ખૂની તરીકે તેના પર આરોપ આવ્યો ! તેની શી સજા ભોગવી કાળુ મુખ જનતાને બતાવવું ? એ વિચારે એનો મ્રાણ ઉડી ગયો. અને શય્યવત પીંજરામાં પડી. ડોક્ટરે આવી ધ્યાનસ્થ શરીરને ઢઢોળ્યું અને તુરત જ કહ્યું, ‘હૃદય બંધ પડવાથી મૃત્યુ પામી છે.’ અને ત્યારબાદ ? જીવતાં જે કાયાને સમાજે ચૂંથી હતી તે કાયા મૃત્યુબાદ ડોક્ટરો ચૂંથી રહ્યા હતા.

ગુજરાતના સમર્થ નવલિકાકારોની કલાત્મક ભાવવાહી દૂકી વાર્તાઓનો અનુપમ સંગ્રહ

જીવન રસ

[કિંમત સવા રૂપિયો]

[પોસ્ટેજ બે આના]

અભિપ્રાયો વાંચો

‘જીવન રસ’માંની નવલિકાઓ દૂકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ સુંદર અને માનવ જીવનના પ્રશ્નોને જુદી જુદી સુવાચ્ય છે. લેખકો પણ કેટલું સરસ દૃષ્ટિથી જુદી જુદી કક્ષાથી જોતી લખે છે તે આ સંગ્રહ બતાવે છે. વિધવિધ કલ્પનોનો પરિપાક હોવાથી આવા પ્રકાશનોની આપણા સાહિત્યમાં મળે છે. સંગ્રહ રૂપીકર ત્યને જરૂર છે આમાં ૨૦ વાર્તાઓ થઈ પડ્યા વિના નહિ જ રહે. આપવામાં આવી છે—

‘હિન્દુસ્તાન પ્રજામિત્ર’

‘સાંજ વર્તમાન’

મગધાનું ઠેકાણું

ગુર્જર સાહિત્ય લંડાર · લાઠી · (કાઠિયાવાડ)

કોડેદરા રાજ્યના શાળા તથા સાંપ્રજનિક પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલા સંમેલનો, કન્યાશાળાના ઉત્સવો અને ગરવી ગુજરાતીઓના કોકિલ કંઠને સુહાવે તેવા મધુર રસ ઝરતાં રાસ ગીતોનો સંગ્રહ

રાસ માલિકા

[કિંમત એક રૂપીયો]

[પોસ્ટેજ બે આના]

એક જ અભિપ્રાય વાંચો

જુદાં જુદાં લેખકોના લખેલા એકસો ઉપરાંત રાસોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં કરેલો છે. રાસ જાગૃતિના આ જમાનામાં આવા સંગ્રહો ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ સંગ્રહ એકંદરે વિવિધતા ભર્યો અને સુંદર છે. “સ્ત્રીબોધ”

થોડી નક્કો સિલિકમાં છે. લખો :

ગુર્જર સાહિત્ય લંડાર · લાઠી · (કાઠિયાવાડ)

અમારા કાર્યાલયમાં મળતા પુસ્તકો

[પહેલી લાઇનમાં કિંમત અને બીજી
લાઇનમાં પોસ્ટેજના દર છે]

રૂ. આ. પા.

હિંદુ કેન્દ્રીય રાજ્ય અધ્યાય	
અને દેશી રાજ્યો	૪-૦-૦
	૦-૮-૦
ખાળકોનો આવજત	૨-૦-૦
[લે. ડો. રઘુનાથ કદમ]	૦-૪-૦
સામાજિક ક્રાન્તિ	૧-૮-૦
[યુવાનોને ઉપયોગી]	૦-૪-૦
ભાડી નવરાત્ર મહોત્સવ	૧-૮-૦
[મનનિય ભાષણો]	૦-૪-૦
ઠણક શોભા	૧-૮-૦
[વારતવદર્શી નવલકથા]	૦-૪-૦
હેદયજવાળા	૧-૮-૦
[પ્રભુચંદ્રિકા નવલકથા]	૦-૪-૦
છવન રસ	૧-૪-૦
[કલાત્મક નવલકથાઓ]	૦-૨-૦
રાસમાલિકા	૧-૦-૦
[રસ ઝરતાં રાસગીતો]	૦-૨-૦
યુગચિત્ર	૧-૦-૦
[ચિત્રો અને વાર્તાઓ]	૦-૨-૦
ગુજરાતમાં પ્રચલિત ૨૦૦૦	૦-૬-૦
અંગ્રેજી શબ્દો	૦-૧-૦
મેવાડની મહત્તા	૦-૮-૦
[ઐતિહાસિક વાર્તાઓ]	૦-૧-૬
તાતાંતીર	૦-૪-૦
[સામજિક નવલકથાઓ]	૦-૧-૦
ગુર્જન	૦-૪-૦
[મધ્યજરતાં ખાલગીતો]	૦-૧-૦
સંતતિ નિયમન	૦-૩-૬
[પરમશ્યુ ઉપાયો]	૦-૦-૬
ગુર્જર સાહિત્ય જાંડાર ભાડી - [કાકિ.]	

